

FRAGMENTS

OF

THE COMMENTARIES

OF

SKANDASVĀMIN AND MAHESVARA

ON

THE NIRUKTA.

3

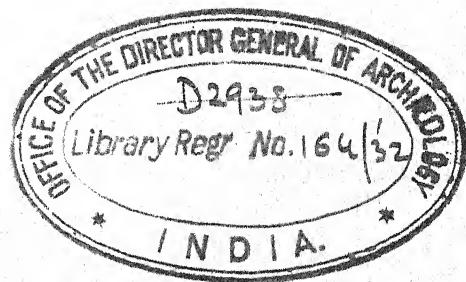
Edited for the first time from the original palm leaf and paper manuscripts, written in Malyalam and Devanāgrī characters
with an Introduction and Critical Notes

BY

LAKSHMAN SARUP M. A. (PANJ.), D. Phil. (OXON.),
GOVERNMENT OF INDIA SANSKRIT SCHOLAR,
PROFESSOR OF SANSKRIT,
ORIENTAL COLLEGE,
LAHORE.

D 2938

Sa 4 N
Yad/Lak

PUBLISHED BY THE UNIVERSITY OF THE PANJAB.

INTRODUCTION.

As the MSS. material is not adequate, this is merely a tentative edition of the commentary of Skanda Mahesvara on the *Nirukta*. The following MSS. have been collated.

A. A Devanāgarī transcript of a fragment of the commentary from the Central Library, Baroda.

B. A Devanāgarī transcript of the commentary on the first chapter of the *Nirukta* only, from the Government Library of Sanskrit MSS., Madras. The Madras Ms. is T. 3. 17 and is itself a transcript of a Malyalam Ms. owned by M. R. Ry. K. V. Paramesvara Vadhyar Nambudri of Achipuram, Kottakal P. O., Malabar. The transcript was made in 1922-3. The final colophon is given on F. 706 v. and reads as follows :—

निरुक्तमन्त्रभाष्यार्थपूर्ववृत्तिसमुच्चयः ।
महेश्वरेण रचितस्सूनुना पितृशर्मणः ॥
इति महेश्वररचिता निरुक्तभाष्यटीका समाप्ता ।

C. A palm leaf Ms. written in old Malyalam Script at the Lalchand Library, Lahore. This is a complete Ms. of the commentary. Number of lines per page is 11 and the total number of leaves is 146. Size :—22"×2". Its colophons are given below :—

F. 6^v :— ॥ आचार्यमहेश्वरकृतायां निरुक्तभाष्यटीकायां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

F. 13^r :— ॥ इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तटीकायां पष्टस्य तृतीयः पादः ॥

F. 15^r :— ॥ इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तवृत्तौ पष्टस्य चतुर्थः पादः ॥

F. 17^r :— ॥ इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तवृत्तौ पष्टस्य पञ्चमः पादः ॥

F. 20^r :— ॥ इत्याचार्यस्कन्दस्वामिकृतौ निरुक्तटीकायां पष्टोऽध्यायः समाप्तः ॥

F. 26^r :— ॥ इत्याचार्यस्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तटीकायां सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ प्रथमः पादः ॥

F. 30^r :— ॥ इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तवृत्तौ सप्तमस्य द्वितीयः पादः ॥

- F. 31^v :— ॥ इति सप्तमस्य तृतीयः पादः ॥
- F. 34^v :— ॥ सप्तमस्य चतुर्थः पादः ॥
- F. 35^v :— ॥ इति सप्तमस्य पञ्चमः पादः ॥
- F. 37^v :— ॥ इत्याचार्यमहेश्वरकृतायां निरुक्तभाष्यटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥
- F. 39^v :— ॥ इति महेश्वरविवरचितायां निरुक्तभाष्यटीकायामष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥
- F. 42^v :— ॥ इत्यष्टमस्य द्वितीयः पादः ॥
- F. 46^v :— ॥ इति निरुक्तटीकायामष्टमस्य तृतीयः पादः ॥
- F. 48^v :— ॥ निरुक्तमन्त्रसाध्यार्थपूर्ववृत्तिसमुच्चयः ।
(Sic.) मन्त्रेण रचितस्सूनुना पितृशर्मणः
इत्यष्टमोऽध्यायः ॥
- F. 52^v :— ॥ इति स्कन्दस्खामिकृतायां निरुक्तटीकायां नवमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥
- F. 55^v :— ॥ इति स्कन्दस्खामिकृतायां निरुक्तवृत्तौ नवमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥
- F. 58^v :— ॥ इति स्कन्दस्खामिकृतायां निरुक्तवृत्तौ नवमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥
- F. 67^v :— ॥ इति स्कन्दस्खामिकृते विवरणसमुच्चये दशमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥
- F. 71^v :— ॥ इति स्कन्दस्खामिकृते निरुक्तविवरणसमुच्चये दशमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥
- F. 74^v :— ॥ इति निरुक्तविवरणसमुच्चये दशमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥
- F. 77^v :— ॥ इति निरुक्तविवरणे दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥
- F. 81^v :— ॥ इति निरुक्तविवरणे एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥
- F. 83^v :— ॥ इति निरुक्तविवरणसमुच्चये एकादशस्य द्वितीयः पादः ॥
- F. 88^v :— ॥ इति निरुक्तविवरणसमुच्चये एकादशस्य तृतीयः पादः ॥
- F. 92^v :— ॥ इति निरुक्तविवरणसमुच्चये एकादशस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥
- F. 94^v :— ॥ इति निरुक्तविवरणसमुच्चये एकादशस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥
- F. 96^v :— ॥ इति निरुक्तविवरणे एकादशस्याध्यायस्य पष्ठः पादः समाप्तश्चाध्यायः ॥
- F. 100^v :— ॥ इति महेश्वरविवरचिते निरुक्तविवरणसमुच्चये द्वादशस्य प्रथमः पादः ॥
- F. 102^v :— ॥ इति निरुक्तविवरणसमुच्चये द्वादशस्य द्वितीयः पादः ॥
- F. 105^v :— ॥ इति महेश्वरकृते निरुक्तभाष्यविवरणसमुच्चये द्वादशस्य तृतीयः पादः ॥
- F. 107^v :— ॥ इति निरुक्तभाष्यविवरणे द्वादशस्य चतुर्थः पादः ॥
- F. 108^v :— ॥ इति द्वादशस्य पष्ठः पादः ॥
- F. 110^v :— ॥ इति महेश्वरविवरचिते निरुक्तविवरणसमुच्चये द्वादशोऽध्यायः ॥
- F. 112^v :— ॥ इति त्रयोदशस्य प्रथमः पादः ॥

- F. 114^r :— ॥ इति त्रयोदशस्य द्वितीयः पादः ॥
- F. 115^r :— ॥ (Sic.) इति निरुक्तविवरणसमुच्चये त्रयोदशस्याध्यायः समाप्तम् ॥
- F. 116^v :— ॥ इति चतुर्दशस्य प्रथमः पादः ॥
- F. 118^r :— ॥ इति चतुर्दशस्य द्वितीयः पादः ॥
- F. 119^v :— ॥ इति चतुर्दशस्य तृतीयः पादः ॥
- F. 120^v :— ॥ इति चतुर्दशोऽध्यायस्समाप्तः ॥
- F. 122^v :— ॥ इति पञ्चदशस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥
- F. 124^v :— ॥ इति निरुक्तविवरणसमुच्चये पञ्चदशस्य द्वितीयः पादः ॥
- F. 126^v :— ॥ इति निरुक्तविवरणसमुच्चये पञ्चदशस्य तृतीयः पादः ॥
- F. 128^r :— ॥ इति निरुक्तविवरणभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥
- F. 131^r :— ॥ इति पोडशस्य द्वितीयः पादः ॥
- F. 132^r :— ॥ इति पोडशस्य तृतीयः पादः ॥
- F. 135^v :— ॥ इति निरुक्तविवरणसमुच्चये पोडशोऽध्यायः ॥
- F. 138^r :— ॥ इति सप्तदशस्य प्रथमः पादः ॥
- F. 139^r :— ॥ इति सप्तदशस्य द्वितीयः पादः ॥
- F. 141^v :— ॥ इति सप्तदशस्य तृतीयः पादः ॥
- F. 143^v :— ॥ इति निरुक्तटीकायां सप्तदशाध्यायस्समाप्तः ॥ It goes on :—(Sic.)
यथा प्रतिज्ञातं समाप्तायो व्याख्यातः । इदानीं पूर्वाचार्याणां मतानुवृत्ति-
तत्परतया अथेमा अतिस्तुतयेत्याक्षत इति इह यस्यां देवतायामित्यत्र
स्तुतिलक्षणादेवत्येति देवतालक्षणमुक्तम् ॥
- F. 146^r :— ॥ निरुक्तमन्त्रभाष्यार्थपूर्ववृत्तिसमुच्चयः ।
महेश्वरेण रचितः सूनुना पितृशर्मणः ॥
इति महेश्वरविरचिता निरुक्तभाष्यटीका समाप्ता ॥
भूयसा यत्रकाशेन सत्यव्यालोकसम्भवे ।
सन्तस्सर्वे विचिन्नवृत्तिं बन्दे तद्वाङ्मयं महः ॥
श्रीरामा । श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीव्यासाय नमः ॥

D. A paper Ms. written in Devanāgarī characters, obtained through the courtesy of P. Vidyāsēkhara Bhāttācārya, Principal of the Sanskrit College at the Viśvabhrāti University, Shantiniketana, Bengal. This is a fragment, giving the commentary on a part of the second, and a section of the third chapter of the *Nirukta*. As

it does not contain the commentary on the first chapter of the *Nirukta*, it could not be collated for the present edition. But I give below its colophons, which are interesting :—

- F. 39^r :— ॥ इत्याचार्यस्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तीकायां सप्तमस्य प्रथमः पादः ॥
F. 44^v :— ॥ इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तीकायां सप्तमस्य द्वितीयः पादः ॥
F. 47^r :— ॥ इति स्कन्दस्वामिकृतौ सप्तमस्य तृतीयः पादः ॥
F. 49^r :— ॥ इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तीकायां सप्तमस्य चतुर्थः पादः ॥
F. 50^r :— ॥ इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तीकायां सप्तमस्य पञ्चमः पादः ॥
F. 52^v :— ॥ इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तीकायां सप्तमस्य षष्ठः पादः ॥
F. 54^v :— ॥ इति निरुक्तीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥
F. 59^r :— ॥ इत्यष्टमस्य प्रथमः पादः ॥

RELATIONSHIP OF MSS.

The MSS. fall into two groups. One is represented by A and the other by B and C.

A contains two introductory stanzas¹, which are omitted by B and C. It amplifies the derivation of the word *Nighantu*, for which there is nothing corresponding in B and C.² It illustrates the meaning of \sqrt{han} with \bar{a} with two examples which are not found in B and C.³ It also contains longer passages as compared with those of B and C. Reference is to footnotes 8 on p. 6, 5 and 20 on p. 7, 4 and 16 on p. 8, 24 on p. 52. A often quotes long passages from the commentary of Durgācārya, see footnote 20 on p. 112, 3 on p. 116, 4 on p. 121. These quotations from the commentary of Durga are not found in B and C. Further A often reads additional single words which are omitted by B and C, see footnotes 4, 5 on p. 12 ; 2, 3, 8, 11 on p. 13 ; 8 on p. 14 ; 16 on p. 16 ; 6 on p. 38 etc. A few example may as well be given.

P. I. l. 3 :—A reads छन्दोविचितिः ।	B and C read छन्दः ।
” ” ” 7 :—” , , अध्ययनकाले ।	” , , काले ।

1. See footnote १ on p. 3.

3. See footnote ११ on p. 5.

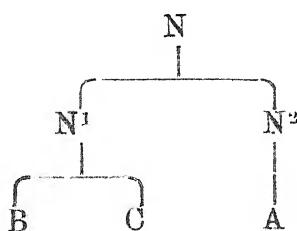
2. See footnote २ on p. 5.

P., 1 1 9 :—A reads वराधीतेनापि मन्त्रेण । B and C read वराधीतेन ।
 „ „ „ 10 :—„ „ प्रयोगरूपप्रतिपादनेन । „ „ प्रतिपादनेन
 „ „ „ 11 :—„ „ स्तोत्रशङ्खादेः । „ „ स्तोत्रादेः ।

Further A often uses case-inflections, dispensed with by B and C. A few examples are the following:—

P. 1. 1. 11 :—A reads छन्दसो रूपम् । B and C read छन्दोरूपम् ।
 „ „ „ 12 :—„ „ स्वरूपस्य प्रतिपादनेन । „ „ स्वरूपप्रतिपादनेन ।
 and so on. On the contrary A often gives shorter forms, e. g.,
 p. 2. 1. 10. A reads अहं कृत्यः whereas B and C read अहं कृत्यग्रत्ययः ।
 P. 1. 1. 10. A reads प्रतिपद्मस्य, B and C read निजशाखाप्रतिपद्मस्य and
 so on.

Further B and C occasionally read passages, omitted by A, for example see footnotes 4 and 16 on p. 3 ; 18, 21 on p. 4 ; 10 on p. 8 ; 18 on p. 9 ; 1, 7, 13, 14 on p. 12 ; 19 on p. 13 ; 14 on p. 17 ; 2 on p. 48 and so on. But it is clear that on the whole A represents a longer version as compared with that of B and C. Both groups are corrupt and do not correctly transmit the archetype. The mutual relationship of Mss. can be shown by the following diagram, assuming N to represent the archetype:—

AUTHOR OF THE COMMENTARY.

The authorship of the commentary is attributed both to Skanda and Mahesvara. This will be clear from the following colophons of the three Mss. i. e. A, B and C. The colophons are placed side by side for ready reference.*

P. 53. A. इत्याचार्यमहेश्वरकृतायां [निरुक्तभाष्यटीकायां षष्ठ्याभ्यायस्य प्रथमः
 पादः ।

- P. 32. B. आचार्यमहेश्वरकृतायां निरुक्तभाष्यटीकायां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।
- F. 6.^v C. आचार्यमहेश्वरकृतायां निरुक्तभाष्यटीकायां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।
- P. 83. A. इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तटीकायां पष्टुस्य द्वितीयः पादः ।
B. Missing.
C. Missing.
- P. 103. A. इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तटीकायां पष्टुस्य तृतीयः पादः ।
- P. 62. B. Identical with A.
- F. 13.^v C. Identical with A.
- P. 118. A. इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तटीकायां पष्टुस्य चतुर्थः पादः ।
- P. 70. B. इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तवृत्तौ पष्टुस्य चतुर्थः पादः ।
- F. 15.^v C. Identical with B.
- P. 132. A. इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तटीकायां पष्टुस्य दशमः पादः ।
- P. 78. B. इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तवृत्तौ पष्टुस्य पञ्चमः पादः ।
- F. 17.^v C. Identical with B.
- P. 157. A. इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तटीकायां पष्टोऽध्यायः ।
- P. 91. B. इत्याचार्यस्कन्दस्वामिकृतौ निरुक्तभाष्यटीकायां पष्टोऽध्यायः समाप्तः ।
- F. 20.^v C. इत्याचार्यस्कन्दस्वामिकृतौ निरुक्तटीकायां पष्टोऽध्यायः समाप्तः ।

This is further supported by colophons of Ms. D. The colophons of Mss. C and D are placed side by side below. It may be added that the commentary on the second chapter of the *Nirukta* is available in Mss. C and D only. It may possibly be available in B also but I have not yet been able to get a transcript of this portion of Ms. B.

- F. 39.^v D. इत्याचार्यस्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तटीकायां सप्तमस्य प्रथमः पादः ॥
- F. 26.^v C. इत्याचार्यस्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तटीकायां सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ प्रथमः पादः ॥
- F. 44.^v D. इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तटीकायां सप्तमस्य द्वितीयः पादः ॥
- F. 30.^v C. इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तवृत्तौ सप्तमस्य द्वितीयः पादः ॥
- F. 47.^v D. इति स्कन्दस्वामिकृतौ सप्तमस्य तृतीयः पादः ॥
- F. 31.^v C. इति सप्तमस्य तृतीयः पादः ॥

- F. 49^v D. इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तीकायां सप्तमस्य चतुर्थः पादः ॥
- F. 34^v C. इति सप्तमस्य चतुर्थः पादः ॥
- F. 50^v D. इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तीकायां सप्तमस्य पञ्चमः पादः ॥
- F. 35^v C. इति सप्तमस्य पञ्चमः पादः ॥
- F. 52^v D. इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तीकायां सप्तमस्य पठः पादः ॥
This colophon is missing in Ms. C.
- F. 54^v D. इति निरुक्तीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥
- F. 37^v C. इत्याचार्यसहश्रवकृतायां निरुक्तभाष्यटीकाया सप्तमोऽध्यायः ॥
- F. 59^v D. इत्यष्टमस्य प्रथमः पादः ॥
- F. 39^v C. इति महेश्वरविरचितायां निरुक्तभाष्यटीकायामष्टप्रस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

All the MSS. have preserved a unanimous tradition in attributing the commentary on some sections of particular chapters to Skanda and on other sections to Maheśvara. This fact naturally leads one to conclude that the portion attributed to Skanda was composed by Skanda and that attributed to Maheśvara by Maheśvara. It however implies the assumption that both Skanda and Maheśvara commented on mutually exclusive portions of the *Nirukta*, that they worked on a deliberate plan, that they must have been contemporaries to carry out that plan and must have written their commentary in collaboration with each other. There are several cases of joint-authorship in Sanskrit Literature, but there are chronological difficulties in making Maheśvara a contemporary of Skanda.* Devarāja Yajvan, the commentator of the *Nighantu*, who seems to be earlier than Durga often quotes Skanda while Maheśvara is certainly later than Durga, whom he mentions by name, and whose commentary on the *Nirukta*, he has utilised and frequently quoted. Thus Maheśvara is separated from Skanda by two intervening commentators namely Devarāja Yajvan and Durga. The former must have been considerably posterior to the latter. At any rate they could not possibly have been contemporaries. Further the commentary is not the work of two different

*See my Preface to the Sanskrit Text of the *Nirukta* pp. 32 and 33. Panjab University Oriental Publication, 1928.

authors. It bears the stamp of workmanship of a single individual. Its style, its method of treatment, the general exegesis and above all, its intellectual quality are throughout identical. It is quite plausible to hold that two different authors could produce a commentary written in an identical style, having an identical method of treatment and identical in general exegesis but no two authors could show an identical intellectual quality.

The hypothesis therefore that one part of the commentary is composed by Skanda and another portion by Maheśvara is not tenable.

Two hypotheses are now possible :—

1. Skanda alone is the author of the commentary.
2. Maheśvara is the author of the commentary *in toto*.

Let us consider the first hypothesis.

The evidence of the final colophons of MSS. B and C is against the hypothesis of Skanda's authorship. The internal evidence is also against Skanda. As already stated, the name of Durga is mentioned in the commentary. Quotations from Durga's commentary are frequent. Skanda is quoted by Devarāja Yajvan who is anterior to Durga. Skanda is therefore still earlier than Durga. The former could not have mentioned or quoted the latter.

This is further supported by the fact that Devarāja Yajvan has preserved, in his commentary on the *Nighaṇṭu*, several passages of Skanda's commentary on the *Nirukta*. Some of these passages are not found in the present commentary. Skanda's explanation of the words उर्बी, अद्रितिः, इळा, अध्वरम्, स्वः, साध्याः, वासरम्, अश्मा, आहिः preserved* by Devarāja Yajvan in the form of quotations is not found in the text of the present commentary. This commentary is therefore not the work of Skanda.

The only other hypothesis possible is that Maheśvara is the author. In my opinion, this commentary is the composition of Maheśvara. But there is a serious difficulty. All the extant MSS. attribute some portions of the commentary to Skanda. How to

*See pp. 125-126 of the present edition.

explain the colophons of these MSS.? In my opinion, the difficulty is solved if we presume that Maheśvara's commentary is a *tīkā* on the *bhāṣya* of Skanda. This is supported by the title of the commentary, namely '*The Nirukta-bhāṣya-tīkā*', which may be explained as the *tīkā* on the *Nirukta-bhāṣya*. Fragments of the *bhāṣya* of Skanda must have undoubtedly formed the basis of the work of Maheśvara and can still be traced as is shown by the following example. Skanda's explanation of the word *gau* is preserved as a long quotation by Devarāja Yajvan in his commentary on the *Nighantu*. This quotation is printed on p. 125 of the present edition and is given below for facility of reference. The explanation of the word *gau* in the commentary in Ms. C. is the following :—

Passage of Ms. C.

Sic. गौरिति पृथिव्या नामधेयम्……
उदाहरणम् गोषदसि इति गार्हपत्योपस्थाने
विनियोगात् गार्हपत्यस्य च गच्छ पृथिव्यां
सद(साद०)नात् गोशब्दस्य च पृथिव्य-
भिधानता निश्चिता सर्वशब्दानामाख्यात-
जत्वप्रतिक्षानात् प्रवृत्तिनिभित्तमाह । यद्-
दूरं गता भवति नैरन्तर्येणात्माकाशादिवत् ।
दूरेऽनुपलब्धेर्गमिक्याव्यवहारः । अन्यत्र
चान्यत्र चोपलब्धेद्वूरोपदेशः । प्रत्ययो-
पात्तरूढ्यर्थसंवन्धाच्च गमित्र नैरन्तर्योप-
लब्धिदूरविशिष्टं गमनमुपादत्ते तथा परि-
व्राजक इति यथा । यद्यपि चायं गोशब्दः
पश्चादावनेकत्र रूढस्तथाप्यस्य तत्र तत्र
मन्त्रवाक्यार्थसमवायसंभवात् भिधेयश्चि-
श्चित्य तद्वयवभूतस्य गमेस्तद्विशेषयैतत्
व्यतिरेकव्यावृत्यर्थं पूर्ववत् प्रदर्शनीयेति ।
यच्चास्यां भूतानि प्राणिनो गच्छन्ति चो वार्ये
कारकविकल्पश्चायं कर्तरि कारकेभिकरणे
वेत्यर्थः । गातेवा स्तुत्यर्थस्य औकारप्रत्ययः
धातुविकल्पश्चायं स्तूयतेसाविति गौर्गाय-
न्ति वास्यां स्थिता इति गौः……..

Passage preserved by Devaraja Yajvan.

गौः (Ngh. I. 1.)—अस्य स्कन्दस्थामी ।
“दूरं गता भवति नैरन्तर्येणात्माकाशादि-
वत् । दूरेऽनुपलब्धेर्गमिक्याव्यवहारः ।
अन्यत्रान्यत्र चोपलब्धेद्वूरोपदेशः । प्रत्ययो-
पात्तरूढ्यर्थसमवन्धाच्च गमित्र नैरन्तर्यो-
पलब्धिदूरविशिष्टं गमनमुपादत्ते । तत्का-
परिव्राजक इति यथा । यच्चास्यां भूतानि
प्राणिनो गच्छन्ति । चो वार्ये । गातेवा
स्तुत्यर्थस्य । गीयते स्तूयतेऽसाविति ।
गायन्ति वास्यां स्थिता इति गौः ।
उदाहरणम् । ‘गोषदसि’ इति । गार्हपत्यो-
पस्थाने विनियोगात् गार्हपत्यस्य च गच्छ
पृथिव्यां सदनात् गोशब्दस्य पृथिव्यभि-
धानत्वश्चित्तमिति” ॥

A comparison of this passage with Skanda's quotation preserved by Devaraja Yajvan clearly shows that the commentary of Mahēśvara is a *tīkā* on the *bhāṣya* of Skandasvāmin. Examples can be multiplied but I think it is not necessary to do so. It may therefore be stated that the present commentary is the work of Mahēśvara and is a futher elucidation of the *bhāṣya* of Skandasvāmin. The tradition of the MSS. gives indication that the scribe vaguely remembered this fact, confused the author of the *tīkā* with that of the *bhāṣya* and arbitrarily attributed one portion to Skanda and another to Mahēśvara. But it is possible now to solve the mystery with the help of Devaraja Yajvan.

ACKNOWLEDGMENT OF HELP.

I owe a deep debt of gratitude to my former teacher Prof. A. C. Woolner, M. A.; C. I. E.; Principal Oriental College, Lahore, University Professor of Sanskrit, and the Dean of University Instruction, for including the present volume in the Panjab University Oriental Publication Series. This is my fourth book on the *Nirukta* to be included in the Series and I hope all lovers of Yāska will appreciate the interest, Mr. Woolner has taken in the studies on the *Nirukta*. I have to thank my friend, Dr. Banarsi Das Jain, M. A., Ph. D. (Lond.) and P. Ram Chandra Shastri of the Oriental College, for helping me in correcting the proofs.

ORIENTAL COLLEGE,
LAHORE.
6th April, 1928.

LAKSHMAN SARUP.

विषयानुक्रमणिका ॥

TABLE OF CONTENTS.

I. INTRODUCTION ...	1—14.
II. The Commentary of Mahes-vara on the Nirukta.	

CHAPTER I.

1ST. SECTION ...	... 1
2ND. SECTION ...	... 13
3RD. SECTION ...	... 33
4TH. SECTION ...	... 46
5TH. SECTION ...	... 57
6TH. SECTION ...	... 66
7TH. SECTION ...	... 68
8TH. SECTION ...	... 72
9TH. SECTION ...	... 74
10TH. SECTION ...	... 76
11TH. SECTION ...	... 81
12TH. SECTION ...	... 83
13TH. SECTION ...	... 85
14TH. SECTION ...	... 87
15TH. SECTION ...	... 93
16TH. SECTION ...	... 97
17TH. SECTION ...	... 104
18TH. SECTION ...	... 106
19TH. SECTION ...	... 110
20TH. SECTION ...	... 111

III. Fragments of the Commentary of Skandasvāmin, preserved as quotations by Devaraja Yajvan in his commentary on the Nighantu,	125

I. उपोद्धातः ...	१—१४

II. महेश्वरविवरचिता निरुक्तभाष्यटीका	

प्रथमोऽध्यायः

प्रथमं खण्डम् ...	... १
द्वितीयं खण्डम् ...	... १३
तृतीयं खण्डम् ...	... २३
चतुर्थं खण्डम् ...	... ४६
पञ्चमं खण्डम् ...	... ५७
षष्ठं खण्डम् ...	... ६६
सप्तमं खण्डम् ...	... ६८
अष्टमं खण्डम् ...	... ७२
नवमं खण्डम् ...	... ७४
दशमं खण्डम् ...	... ७६
एकादशं खण्डम् ...	... ८१
द्वादशं खण्डम् ...	... ८३
त्र्योदशं खण्डम् ...	... ८५
चतुर्दशं खण्डम् ...	... ८७
पञ्चदशं खण्डम् ...	... ९३
षोडशं खण्डम् ...	... ९७
सप्तदशं खण्डम् ...	... १०४
अष्टादशं खण्डम् ...	... १०६
उनविंशं खण्डम् ...	... ११०
विंशं खण्डम् ...	... १११

III. देवराजयज्वकृतायां निघण्डुटीकाया- मुद्धृताः श्रीस्कन्दस्वामिप्रणीतनिरुक्तभा- ष्यस्कन्दभासीः । „ „ „	१२५

महेश्वरविरचिता

निरुक्तभाष्यटीका

महेश्वरविरचिता

निरुक्तभाष्यटीका

A

COMMENTARY
ON THE
NIRUKTA

BY

MAHESHVARA.

1927.

PRINTED AT THE BOMBAY MACHINE PRESS, MOHANLAL ROAD, LAHORE,
BY SHARAT CHANDRA LAKHANPAL.

निरुक्तभाष्यटीका

अ० १. ख० १.
अ० १. पा० १. ख० १.

[वेदाङ्गानि

पुरुषस्य प्रवृत्तर्थं निवृत्तर्थं च प्रत्यक्षादिभिः प्रतिपत्तुमशक्यस्य हितफलस्याग्नि-
होत्रादेहितफलस्य च ब्राह्मणवधादेः प्रतिपादनार्थो वेदः ।

तस्याङ्गानि षट्—व्याकरणम्, शिक्षा, कल्पसूत्राणि, छन्दोविचिह्निः, ज्योतिषम्,
निरुक्तश्च ।

तत्र व्याकरणम्—अर्थविशेषाश्रयेण प्रकृत्यादिविभागेन साधुशब्दानन्वाचक्षाणं
शब्दार्थप्रतिपादनेनोपयुज्यते । कवचित्तु शब्दरूपप्रतिपादनेनैव व्याकरणमुपयुज्यते ।

शिक्षा तु—अध्ययनकाले कर्मणि च मन्त्राणां प्रयोगकाले द्रुतादिर्वर्णदोषैर्दुष्टस्य
शब्दस्योचारणप्रतिपादनेनोपयुज्यते ।

कल्पसूत्राण्यपि—प्रतिशाखं शाखान्तराधीतेन न्यायप्राप्तरूपेण चाङ्गेनोपेतस्य
प्रतिपञ्चस्य कर्मणः प्रतिपौदनेन ।

छन्दोविचिह्निरपि—स्तोत्रादेहितवेन श्रुतस्य गायत्र्यादेहित्त्वां रूपप्रतिपादनेन ।
ज्योतिषमपि—इर्शपौर्णमासाद्यभूतस्य पौर्णमास्यमावास्यादेः कालस्य स्वरूप-
प्रतिपादनेनैव ।

निष्ठकं तु—मन्त्रार्थप्रतिपादनेनेति । एतद् ‘अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न

१—विशेषं मात्रं द्वुष्ठिं दण्डपाणिश्च भैरवम् । वन्दे काशीं गुडां गङ्गां भशानीं मणिकर्णिकाम् ॥	५—शीशा. B. C.
मात्रवीयाच्चर्यीवर्मशास्त्रोपनिषदात्मकाः ।	६—कलेऽपि. B. C.
प्रन्था मद्रातरो ये च तच्छु (तसु) खार्थं यतामहे ॥	७—भूतादिवर्णदोषा (८). B. C.
इति पथद्रयं प्रन्थादावधिकं दृश्यते. A.	८—०पीतेनापि मन्त्रेण. A.
२—व्याकरणशीशा. B. C.	९—३प्राप्तिः. B. C.
३—‘विचित्तिः’ नास्ति. B. C.	१०—निजशाखाप्रति० B. C.
४—‘यथोमे प्रकृतौ हि द्विदेवत्तेऽप्रीरोमीयपश्चौ अघस्तामियेतदाम्नातम् । तस्य यदा विकृतावेक- देवत्ये वहुदेवत्ये च पशावहस्तदायतदूह्यते शब्द- रूपं तद्वसदवित्येतद्व्याकरणमतरे (मन्तरेण) प्रकरण (?) न शक्यं प्रतिपत्तुम् । एवमन्यत्रापि सर्वत्रोहे प्रवरनामधेयादौ च शब्दरूपप्रति० पादनेनैव इत्यधिकः पाठः B. C.	११—प्रयोगरूपप्रति० A. १२—कर्मणः स्तोत्राद० B. C. स्तोत्रशस्त्राद० A. १३—छन्दोरूप० B. C. १४—०पूर्ण० B. C. १५—स्वरूपस्य. A. १६—‘उपयुज्यते’ इत्यधिकः पाठः B. C.

विद्यते' (नि. १. १५.) इत्यत्र साक्षेपसमाधानं वश्यामः। तस्य निहकस्य पैच्चाध्याया 'गौरपा'-इत्यादैयो निघण्टवस्तेवां व्याख्यानार्थं पष्ठप्रभृति 'समान्नायः समान्नातः' (नि. १. १.) इति भगवत्तो यास्कस्य भाष्यम् ।

तस्य पूर्वटीकाकारैर्वर्बरस्त्रौमिभगवहर्गुप्रभृतिभिर्विस्तरेण व्याख्यातस्य तद्वच-
नैकदेशानुच्छित्योच्छित्याल्पक्लेशोनाभ्याससिद्धचर्थमत्पूर्वन्था वृत्तिः किंयते ।

समान्नायः—समित्येकीभावे, आडू-आभिमुख्ये, 'ज्ञा अभ्यासे', एकत्र सम्भूयां-
ध्येत्रभिर्वेक्ष्यादिभिर्मुख्येनाभ्यस्यमानत्वात् । समान्नायशब्देनात्र गवादिदेवपत्न्यन्तः
शब्दसमूह उच्यते, न वेदः । **समान्नातः**—सम्भूयाभिमुख्येनान्नातः अभ्यस्तः । ग्रन्थी-
कृत्य पूर्वाचार्यैः पठित इत्यर्थः ।

स व्याख्यातव्यः—अहे कृत्यः । व्याख्यानाहं इत्यर्थः, मन्त्रार्थप्रतिपत्तेस्तदर्थज्ञान-
प्रतिवद्धत्वात् । यावद्धि मन्त्रेषु गवादीनां शब्दानां पृथिव्यादिरथो नीवगम्यते न तावन्म-
न्त्रार्थप्रतिपत्तिभवति । ज्ञाते तु भवत्येव । शिष्ठानां शब्दानां प्रसिद्धत्वादेव० । अतो
मन्त्रार्थप्रतिपत्तेस्तदर्थज्ञानप्रतिवद्धत्वात् स व्याख्यानाहं ।

तमिमं समान्नायं निघण्टव इत्याचक्षते—पूर्वाचार्याः ।

२१ निघण्टवः कस्मात्—एते गवाद्यः शब्दाः पूर्वाचार्यैरुच्यन्ते ? उच्यते—

२२ निग्रामा इमे भवन्ति—नियमेन मन्त्रार्थस्य गमयितार इत्यर्थः । यैस्मान्मन्त्रार्थप्रतिपत्तेस्तदर्थज्ञानप्रतिवद्धत्वात्तदर्थज्ञानार्थमेवते २३ छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य २५

१—प्रतिसमा० B. C.

१४—'आन्नातः' नास्ति B. C.

२—'पञ्चाध्या०' नास्ति. B. C.

१५—'पूर्वाचार्यैः पठितः' इति त्रुटिः B. C.

३—इत्येवमादयो B. C.

१६—कृत्यप्रत्ययः B. C.

४—वदतो (?) A.

१७—'इत्यर्थः' इति त्रुटिः A.

५—व्याख्यास्यामि (?) B. C.

१८—'०ज्ञान०' नास्ति A.

६—०मभ्यर्चयन्था (?) B. C.

१९—न ज्ञा वलिन ग ताव० (?) B. C.

७—लिख्यते B. C.

२०—०देवार्थस्य B. C.

८—धारुपाठः, भावाद०, परस्मै०

२१—'पुनः' अधिकः पाठः B. C.

९—सम्भूयैवा० B. C.

२२—'निघण्टवः' अधिकः पाठः A.

१०—वेदवदाभिऽ B. C.

२३—'कस्मातदुच्यते' अधिकः पाठः, A.

११—०दिनवपत्स्यभृ B.

२४—०मेते B. C.

१२—वेदं B. C.

२५—'समाहृत्य' नास्ति B. C.

१३—०मनातं B. C.

समाह्राताः ते निगमनान्निगन्तवो भवन्ति । तत्त्वेचं निगमनान्निगन्तव एव सन्तो निघण्टव उच्यन्ते, वर्णव्यापत्त्या पृष्ठोदरादित्वाद्विं गकारस्थाने घकारः, तकारस्व दृकारः । ईवमौपमन्यव आचार्यो मन्यते । स्तुत्यर्थश्चाचार्यग्रहणम् ।

अपि वाऽहननादेवस्युः— अथवा यदेवैतदाहननं वर्चनं पाठ इत्यर्थः । आङ्गूष्ठौ
१०८ हन्ति: पाठार्थः, एतस्मादेव निघण्टव एते स्युः, न निगमनात् । यस्मात् समाह्राता
१०९ भवन्ति । एकत्र सम्भूय वा पठितौ इत्यर्थः । तथाहि—यै ते मदा आवननवन्तो वचनवन्त
११० इति निर्वचनमपि दृश्यते । कथेम ? निशब्दोऽत्र व्यत्ययेत आ इत्यस्य स्थाने । दर्शयिष्यति
१११ भाष्यकार उपसर्गव्यत्ययम्—‘निरिषेष समिसेतस्य स्थाने’^{११२} इति । घण्टुशब्दोऽपि द्विन्ति
११३ जघान जिघांसतीत्यादौ हन्तेर्वस्य घैवैपत्तिदर्शनाद् हन्ते: रूपम्, न गमेः ।

यदा समाह्राता भवन्ति । यस्मै दर्थज्ञानार्थं छन्दोभ्यः समाह्राता एते, यैतो वा
११४ समाहरणान्निघण्टवः, नाहननादित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे नि इत्येष सम, आ इत्येतयोर्द्वयोः
११५ स्थाने । घण्टुशब्दस्तु हरतेर्हकारसेकयोर्घण्ट्वौपत्त्या तुशब्देन चौणादिकप्रत्ययेन । एव-
११६ मेतानि निघण्डुशब्दस्य त्रीणि निर्वचनानि ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—सर्वत्रैकस्य शब्दस्य कथमनेकस्य निर्वचनस्य सम्भवः ? किमर्थं

१—‘निगन्तुशब्देन वक्तं शक्यन्त इत्यर्थः ।

२—मर्हि॒ केवलेऽपि व्यन्तार्थे शक्नोति वर्तितुम्,
३—पञ्चभिर्हैः कृष्टतीति यथा । तु शब्दस्त्वौ-

४—णिको गमे: स्मर्यत एव ‘सितनिगमिमसि’
५—[उणा० १, ७०] इत्यादिना । ’ इत्यविकः

६—पाठोऽत्र दृश्यते A.

७—एतस्थाने ‘नहस्तविति’ एष पाठो दृश्यते. B. C.

८—निगमन्त. B. C.

९—‘इति’ अधिकः पाठः A.

१०—व्यावृत्त्या. B. C.

११—०त्वात् गकारस्य स्थाने डकारनकारयोश्च

१२—नकारम (८) कारौ (?) B. C.

१३—एवमेवोप० B. C.

१४—०शापान्ना० A.

१५—०‘हणम्’ इत्यारभ्य ‘यदेवैत०’ इत्यन्तः

१६—पाठस्त्रुटितः B. C.

१७—‘वचनं’ नातिति B. C.

१८—‘हन्ति’ त्रिटितः B. C.

१९—“ ‘सूत्र इदमाहतम्’ । ‘व्राज्ञण इदमाहतम्’ ”

२०—इत्यादिप्रयोगदर्शनात् पाठार्थो वचनार्थः ”

२१—इत्यत्राधिकः पाठः. A.

२२—०यदा ते. B. C.

२३—‘एते’ अधिकः पाठः A.

२४—‘उक्ता’ इत्यविकः पाठः A.

२५—०एते. B. C. N. 4. 15.

२६—०तत्कथम ? B. C.

२७—निशब्दो. B. C.

२८—०स्थाने । दर्शयिष्यति’ इति त्रुटिः B. C.

२९—०N. 12. 7.

३०—०नि’ इत्यत्राधिकः पाठः A.

३१—०घनन्ति B. C.

३२—०हकारस्य घकारत्वा० B. C.

३३—०तस्मात् B. C.

३४—०अतो B. C.

३५—०ते एकारस्य रेकयो B. C.

३६—०घकारणकारापत्त्या B. C.

३७—०दिकेन B. C.

३८—०सर्वस्य A.

वा तत्प्रदर्शनं निव्रण्डुशङ्कृस्य ? 'तयिमं समान्नायम्' इति संज्ञात्वकथनम्, तन्निर्वचन-प्रदर्शनश्च किमर्थमिति ?

उच्यते—इदं केषु चिन्हाङ्गेषु धातुरूपमविनष्टं, तदभिधेया च क्रिया तदर्थऽस्ति, यथो—पाचकादिषु । तेषु नैवानेकस्य निर्वचनस्य सम्भवः। तथा च वश्यति—'तदेषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समयौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्वृयात्' (२. १.) इति । येषु तु धातोरक्षरमात्रं वर्णमात्रं वा; यथा लक्ष्मीशब्दो लभतेर्लङ्घतेर्लघतेर्लषते-लसतेर्लज्जतेर्लश्च । तेष्वक्षरवर्णसामान्यान्विर्वचनस्य कर्त्तव्यत्वात्स्य चाक्षरस्य वर्णस्य वा सर्वेषु धातुषु सम्भवात्, सर्वेषां च तेषामभिधेयानां क्रियाणामर्थे सम्भवात्, अन्य-तमावधारणे च कारणाभावादेकस्य शब्दस्यानेकनिर्वचनस्य सम्भवः । तत्प्रदर्शनश्च-एतावतां धातूमाभिधेयाः क्रिया अयं शब्दः प्रतिपादयितुं समर्थ इत्येतस्य प्रतिपादनार्थम् । किमर्थमेतत् प्रतिपाद्यते ?

उच्यते—यत्रै शब्दोऽर्थान्तरेप्रयुज्यते । यथा—(नि.धा२५) अहैडमानो रिवाँअजाइये-ति (ऋ॒० ११३८४) अश्वशब्दोऽजेषु पठ्यते । 'उदु त्यं जातवेदसमि'ति जातवेदशशब्दः सूर्ये । तैर्च यथा—'तैर्लं पानीय घृतं पानीयमि'ति पानीयशब्दो रुद्ध्यसम्भवात् पातव्य-मिति पैर्नक्रियां प्रतिपादयन्नेकवाक्यतां प्रतिपद्यते । एवमश्वादिशब्दोऽपि सर्वत्रान्नाशन-क्रियामेव महाशनक्रियामेव वा प्रतिपादयति । किं तर्हि ? यौ यत्र वैक्ये योग्या क्रिया

१—इह B. C.	११—'च' इत्यारभ्य 'तत्प्रदर्शनश्च' इत्यन्तः पाठस्त्रु-टितः B. C.
२—०मपि न एं B. C.	१२—यत्र स A.
३—तेऽस्तिरत्य (?) B. C.	१३—वरुण B. C.
४—तथा च वाचकां B.	१४—जातवेदः A. RV. I. 50. 1.
५—तेषां B. C.	१५—तत्र तत्र A.
६—विकरेणान्वितौ B. C.	१६—हृद्यर्थस्यासम्भ० B. C.
७—'वर्णमात्रं' नास्ति B. C.	१७—'पान०' नास्ति B. C.
८—वास्ति B. C., 'वा' इत्यस्याये 'अविनष्टं शिष्टं नश्म्' इत्यविकः पाठ उपलभ्यते A.	१८—०नेवाशक्यतां C.
९—शब्दे B. C.	१९—'न सर्वत्राध्वाशन०' इति पाठेऽत्र भाति ।
१०—'सामान्यादि'यारभ्य 'धातुषु सम्भवादि'त्यन्तस्य पाठस्य स्थाने 'सामान्येन सम्भवात्' इत्येतावानेव पाठः । मध्यगतः पाठस्त्रुटितः B. C.	२०—एतद्वाक्यस्थाने 'एवं चाश्वादिशब्दः, तासाथ न सर्वत्रैकमेवाध्वाशनमेव वा महाशनमेव वा' इत्येतावानेव पाठः । B. C.
	२१—'या' 'वाक्ये' इति पदद्वयं नास्ति B. C.

कचिद्द्वारा शनम् कचिन्महाशनम्, तां तत्र प्रतिपादयन् तदर्थमेव प्रतिपद्यते । एतावतां धातूनामभिघेयाः क्रिया अर्थं शब्दः प्रतिपादयतीति प्रतिपत्तव्यमिति निष्पटुशब्दस्य सञ्ज्ञात्वकथनम् ।

निर्वचनप्रदर्शनश्च—अशङ्कितपर्यनुयोगैरिहारार्थम् । ‘समान्नायः समान्नातः स व्याख्यातव्यः’ इत्युक्तम् । तत्र पर्यनुयोगं आपर्यते—‘नायं व्याख्यातव्यः । यदि व्याख्या-तव्योऽभविष्यत् पूर्वाचार्येरेवायं व्याख्यास्येत्’ इति ।

अयं संज्ञात्वकथनेन तन्निर्वचनप्रदर्शनेन च परिहीयते व्याख्यात एवायं पूर्वाचार्यः ।
तैर्द्यस्यै निघण्डुरिति संज्ञा कृता । सा च निगन्तृत्वाहृतव्यसमाहृतत्वानामन्यतमं प्रत्याय-
यति । तस्मिन् प्रतीते निघण्डुशब्दार्थमैकाधितमपि प्राज्ञः श्रोता स्वयमेव प्रतिपद्यते ।
यथा पथिष्ठैते पथिष्ठेनाग्रतो गच्छताऽन्यतरस्मिन् पथि पुरुषः प्रक॑रप्रक्षिप्ते॒पथिज्ञः पश्चा-
दागच्छत् तद्वृद्धिऽनेन पथा सै गतो मयाऽप्यनेन गंतव्यमिति प्रतिपद्यते, तद्वत् ।

२१ २२

कथं पुनरकथितं गवादीनामर्थं प्रतिपद्यते ?

उच्यते-सर्वस्यै हि श्रोतुर्न गवादयः सर्व एवाप्रसिद्धाः, अवश्यमेषां कस्यचित्
कथितं प्रसिद्धः पृथिव्यादिरर्थः। स तेन सहेतर्न समाहृत्य समाप्तान् पश्यन्निदं
प्रतिपद्यते—‘यादशोऽप्यम्, नूनमितरेऽपि तादृशा एव। यत एतेन समाहृत्य समाप्तात्’

- १—० दध्वाशनं B. C.
 २—‘वा’ इत्यत्राधिकः पाठः A.
 ३—तान् B. C.
 ४—प्रतिपादयेत्, तदर्थमेतत् प्रतिपादयते B. C.
 ५—अत्र ‘प्रतिपादयितुं समर्थः । सामर्थ्ये सति या
 यत्र वाक्ये योग्या क्रिया तां तत्र’ इत्येतावान-
 धिकः पाठः A.
 ६—अशंक पर्यन्तियोगः B. C.
 ७—पर्यन्तियोग B. C.
 ८—आशङ्कायते B. C.
 ९—एतद्वाव्यस्थाने—‘तासाञ्च या यत्र वाक्ये
 योग्यता एकत्र प्रतिपाद्येरेव व्याख्यास्यतेति’
 एतावान् पाठः B. C.
 १०—अत्र ‘समाप्नातः’ इत्यधिकः पाठः A.
 ११—‘तैर्हि’ इति नास्ति A.
 १२—निगमनसमाहृत्व B. C.
 १३—गवादीनां निघण्टुष्टादानामर्थ० A.

इति । इदंश्च पृथिवीनामधेयं तस्मादितराण्यपि पृथिवीनामधेयैनीति । एवं सर्वत्र नैघण्डुके तावत्प्रकरणे तदर्थं प्रतिपद्यते । येऽत्तोवदनवगतसंस्कारा निगमा जहाद्यरतेषां समाज्ञाय-प्रयोजनं पर्येषमाणिंश्चरवर्णसामान्येऽन् तदर्थं तस्य च मन्त्रवाक्यार्थे समवायसम्बन्धं प्रतीत्येदं प्रतिपद्यते—अनवगतसंस्कारप्रतिपादनार्थमेवैते समाज्ञाता इति । येऽप्यनेकार्थार्थवृत्तिः दृथत्याद्यस्तेषामपि तत्र तत्र मन्त्रवाक्ये तं तमर्थं प्रतीत्येदं प्रतिपद्यते इत्यनेकार्थवृत्तिः प्रतिपादनार्थमेवैते समाज्ञाता इति । एवं संज्ञामाणित्राद् गवादेदेवपत्न्यन्तस्य समाज्ञायस्यार्थमकथितमपि श्रोता स्वयं प्रतिपद्यते । ततश्चेवं संज्ञां कुर्वद्दिः पूर्वाचार्यैव्याख्यात एवायं समाज्ञाय इत्यपर्यनुयोगोऽप्यम् ।

एवं गीर्वादिदेवपत्न्यन्तस्य समाज्ञायस्य व्याख्या प्रतिज्ञाता, संज्ञा च कथिता, तत्त्विर्वचनानि प्रदर्शितानि । इदानीं स्वरूपं कथ्यते—तद्योन्येतानीति । तदिति सर्वत्र वाक्योपन्यासे । यान्येतानि लोके चत्वारि पदजातीनि पदजातयः पदसमूहा इत्यर्थः । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति, तान्येवमानि गवादीनि देवपत्न्यन्तानि भवन्ति । नौपि ‘अ इ उण्’ इति पाणिनीयग्रत्याहारसमाज्ञायवत् मातृकावर्णसमाज्ञायवच्च तेभ्योऽन्यानीति गवादेदेवपत्न्यन्तस्य समाज्ञायस्य स्वरूपकथनम् ।

तत्रास्मिन्तसमाज्ञाये गवादीनि नामानि, भ्रैजित इत्यादीन्याख्यातानीत्यस्य विवेकस्य प्रतिपत्त्यर्थम्, असमाज्ञातानांश्च नामाख्यातत्वप्रज्ञापनार्थमेतद् वक्ष्यमाणम्—तत्रै-

- १—०तरसापि B.
- २—०धेयान्येवेति B. C.
- ३—‘प्रकरणे’ त्रुटिः B. C.
- ४—‘नैगमेपि’ इत्यत्राधिकः पाठ उपलभ्यते A.
- ५—‘जहा’ त्रुटिः B. C.
- ६—‘प्रयोजनं पर्येषमाणः’ इति पाठस्त्रुटिः B. C.
- ७—सामान्यमाणेण B. C.
- ८—०नार्थमिके B.
- ९—०तन्त्र B.
- १०—अत्र ‘देवपत्न्यन्तस्य समाज्ञायसार्थमित्यैतत्’ इति पाठोऽधिकः B. C.
- ११—‘इत्यनेकार्थवृत्तिः’ एतस्य स्थाने ‘एतत्’ इति पाठेऽउपलभ्यते B. C.
- १२—अस्य पाठस्य स्थाने ‘स.....वै. मात्र’ इत्युपलभ्यते B. C.
- १३—अत्र ‘तंतश्च संज्ञा कर्वन्ति आचार्यैर्वा. एवायं

- समाज्ञायमित्य०’ एतावान् पाठः B. C.
- १४—‘एवं’ नास्ति, गवामादेदेव० B.
- १५—तान्येता० B.
- १६—अत्र ‘प्रसिद्धानि पदजातानि’ इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते A.
- १७—पदसमूहाः पदजातयो वा B. C.
- १८—‘तानीमानि भवन्ति’ इति त्रुटिः B. C.
- १९—‘तान्येवमादीन्यपि B. C.
- २०—‘भवन्ति’ नास्ति A.
- २१—न B. C.
- २२—न तेभ्यो० B. C., अत्र भक्तरोऽधिक एवं प्रतीयते ।
- २३—भजेत B. C.
- २४—०स्याविवेति० B.
- २५—०प्र० इति नास्ति B. C.

तं नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति' ब्रुवन्ति ।

भावप्रधानमाख्यातम्—भावः क्रिया, तत्प्रधानमाख्यानम् । आख्याते हि पचतीत्यादाबुद्धारिते क्रिया प्रतीयते पाकादिः । द्वालो वर्तमानादिः । युरुषः प्रथमौदिः, पचतीति परः, पचसीति युष्मदर्थः, पचामीत्यस्मदर्थः । उपग्रहः—कर्तृगामि-परगामित्यलक्षणः, ‘स्वरितवितः’ द्यात्मनेपद उच्चारिते ‘उयोतिष्ठोमेन स्वर्गकामो यजेत्’ इति कर्तृगामिफलत्वं प्रतीयते । परस्मैपदे तु ‘थजन्ति याजका’ इति परगामिफलत्वम् । साधनं कर्मादि, पचतीति कर्ता, पचयत इति कर्म । सङ्घचा-पचतीत्येकत्वम्, पचत इति द्वित्वम्, पचतीति बहुत्वम् । एषां क्रिया प्रधानभूता, गुणभूता इतरे तदर्थत्वात् ।

सत्त्वप्रधानानि नामानि—नामि हि पाचक इत्यादावुच्चारिते क्रिया प्रतीयते, कार-
कशक्तिश्च कर्तृत्वादिः, तद्युक्तं द्रव्यम् । तत्र द्रव्यं प्रधानमूलं, गुणभूते इतरे क्रियाका-
रकशक्ती, तदुपलक्षणार्थत्वात् । एवमेतत्पदावस्थायोर्मध्यतिपत्तौ नामाल्यात्ययोरैकस्य भाव-
प्राधान्यमपरस्य सत्त्वप्राधान्यमुक्तम् ।

अैथं यत्रोभे तत्र कथम् ?

तैर्यन्त्रोभे इत्यादि । तदिति वाक्योपन्नासे, यत्रोभे-नामाख्याते देवदत्तः पचतीति वाक्यावस्थायाम्, यत्रेति श्रुतेस्तत्रेत्यध्याहार्यम्, तत्र भावप्रधाने भवतः, भावस्य साध्यत्वात्, सत्यस्य च सांधनत्वात्, साध्यसाधनयोश्च साध्यस्य प्राधान्यात् ।

किंरुपं पुनर्भविं लोक आख्यातेनाचष्टे ?

- १—‘तन्त्रेतन्’ इति ब्रुटितः B. C.
 २—प्रतिदिशन्ति A.
 ३—‘प्रथमादिः’ इति ब्रुटितः, B. C.
 ४—०भिकललक्षणी B. C.
 ५—[अष्टा० ११३७२] अत्र ‘स्वरितं त्रिज्योभ्यात्मं
 नद्यात्मनेपद उच्चरित्’ इति पाठः, B.
 ६—‘सर्वांकामो ज्योतिष्ठोमेन यजेत् आपस्तम्बशौतसूत्रम्
 १०.२.१. जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ३.३.३.
 पृ० १३९. ज्योतिष्ठोमेन यजुःसामवेदयोरस्ति तत्र
 किम्... ‘ज्योतिष्ठोमेन सर्वांकामो यजेत् इत्यतद्वाक्यं
 १—वेदद्वये समाप्तात् १ ताण्ड्यमहाब्राह्मणस् १६.
 १५.५.पृ० ३४२. स्वर्गांकामो यजेत्॥५॥शतपथ-
 ब्राह्मणे त्वयं पाठो नोपलभ्यते । उद्योगेदभाष्यो-
 पोद्वाते ११ पृष्ठे सापणाचौर्याण्यायुद्वतोऽप्यपाठः।

७—‘तु’ इति ब्रुटितः B. C.
 ८—‘कमोदि’ इति ब्रुटितः, B. C.
 ९—‘पचन्तीति वहूवम्’ इति पाठस्त्रुटितः B.
 १०—‘०नि नामानि’ इति ब्रुटितः B.
 ११—‘कारकशत्रिथ कर्त्तवादि०’ इति पाठस्त्रुटितः B.
 १२—प्रधार्ति B. C.
 १३—०मतप्र० B. C.
 १४—प्रावाहा० A.
 १५—०रस्य लप्रावाहा० A.
 १६—‘उक्तम्’ इति नास्ति B. C.
 १७—अतो B. C.
 १८—अत्र ‘उच्यते’ इत्यथिकः पाठः B. C.
 १९—तत्स्वाधन० B. C.
 २०—०भविः B.

उद्घर्ते—पूर्वापरीभृतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्ग-
पर्यन्तम् । क्रियाणां व्यापारवाहुल्यादै व्याख्यातृणां विविधा प्रतिपक्षिः केचिच्चावन्मन्यन्ते-
जनित्या क्रियास्ता यथा व्यक्त्या आकृतिर्व्यज्यते एवमधिश्वर्यणोदकासेचनतण्डुलावपना-
दिभिर्विभज्यते । तद्वायत्तव्यक्तिव्याच्च तद्वैपैव प्रतीयते । व्यक्ता सती फलमोदनादि साध्य-
तीति ।

अन्ये तु—उत्पाद्यते न व्यज्यत इति मन्यन्ते । फलोत्पत्या चासावनुभीयते—उत्प-
ज्जति, न स्वयं प्रत्यक्षग्राहाणां ।

अन्ये ^१ तु—तण्डुलविषद्वलक्षणक्रियावयवादन्तरमेवौदनादैः फलनिर्वृत्तिदर्श-
नात् फलस्य निष्पादिको सा क्रिया ।

इतरे तु—अघयवा ये तण्डुलानामीवन्मृदुभावादयो ये चाधिश्रयणादयस्ते सर्वे तद-
र्थीः, तादर्थाच्च यथा—‘इन्द्रः स्थूणा’ इति स्थूणाथामिन्द्ररूपमध्यस्यते, एवं तेषु क्रियारूप-
मिति मन्यन्ते ।

अपरे तु—अधिश्रयणादीनामवयवक्रियाणां बुद्धचा परिकल्पितः समुदायः पचि-
क्रीयौ इति मन्यन्ते । सौं च यद्यप्यवयवक्रियाणामुत्पत्तेः क्रमैत्तित्वादुत्पत्यन्तरमेव
विजाशाद्यौगपद्यासमवादू वस्तुरूपेण न सर्वं विति तथापि क्रमेण गृहीतानामवयव-
क्रियाणां बुद्धचा परिकल्पितः समुदायः पच्यादैः शब्दस्यार्थः, फलस्य च च साधकः, प्रस्त-

१—‘व्यापारवाहुल्यात्’ इति त्रुटिः B.

२—प्रवृत्तिः B. C.

३—आकृतिर्व्यक्त्या इति विपर्यस्तः पाठः B.

४—०थवणोदकन्येचन० B.

५—व्यज्यते B.

६—०त्वाच्चानित्यरूप० A.

७—‘न’ इति त्रुटिः B. C.

८—इइ स्वयं B. C. अत्र नओऽपक्षितत्वात्,
कदाचिर् ‘नेह स्वयं’ इति पाठः स्थात् ।

९—तथा चोक्तं भगवता पतञ्जलिना—‘क्रिया नामेय-
मत्यन्तापरिष्ठा अशक्या पिण्डीभूता निर्दर्श-
यितुम् । यथा गर्भो निलुठितः’ १, ३, १, पू०

२५४.

१०—अन्येषां B. C.

११—०न्तरमोदनादौ फलस्य B. C.

१२—‘फलस्य निष्पादिका’ इति त्रुटिः B. C.

१३—०मृदुभावाभावादयो B. C.

१४—‘०हपमध्यस्यते । एवं तेषु क्रिया०’ इत्येततावान
पाठस्त्रुटिः । B. C.

१५—पचतीति B. C.

१६—स च B.

१७—क्रमत्वा० B. C.

१८—०पेणासम्भवी B. C.

१९—०स्य त्वसा० B.

वयवक्रियं फलावयवनिर्वृत्तेः, सर्वेषु दर्शनेष्वैकत्वात् क्रियायां न पौर्वपर्यमस्ति । ये तु अशुक्का वोतपादका वा तदर्था वौ अवयवभूता वा अधिश्रयणादयस्तेषां पौर्वपर्यात् स्वयमपूर्वं न परश्च सन्ते पूर्वापरीभूतं साध्यसाधनरूपं भावं लोक आख्यातेनाचष्ट-व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपर्गपर्यन्तम् । व्रजनस्योपक्रम आद्यं पादविहरणम् । अपवर्गोऽन्त्यं पदम्, यतोऽन्तर्गतं ग्रामप्राप्तिः । पञ्चनस्योपक्रमोऽधिश्रयणम्, अपवर्गोऽवस्थार्वणम्, अवस्थावितस्य निष्पत्तस्य वा ओदनस्यावतारणम् ।

मूर्त्ति सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः—नमेव भावं मूर्त्तिं, मूर्त्तिश्वनीभावः पिण्डीभवनमिति पर्याया : पिण्डीभूतं व्यावृत्तपूर्वोपरीभावं सिद्धस्वरूपमित्यर्थः । सत्त्वभूतम्—सत्त्वं द्रव्यम्, भूतशब्दः पितृमूर्त इत्यादिवदुपमायां द्रष्टव्यः । सत्त्वनामभिः—सत्त्वं द्रव्यं लिङ्गसंख्यायुक्तं वस्तु, तद्वचनाः शब्दाः सत्त्वनामानि । तैः कृदन्तेलोक आख्यातेनाचष्ट-व्रजया पक्षिरिति । वैशाकरणैरप्येतदुक्तम्—कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्वतीति ॥६३॥ प्रसङ्गेन चेदमन्नाख्यातैः कृदन्तैः शब्दे रूपान्तरयुक्तस्य भावस्य वचनस्य प्रदर्शनम् ।

अद् इत्ययं सत्त्वानामुपदेशः—‘सत्त्वं द्रव्यं लिङ्गसंख्यायुक्तं वस्तु’ इत्युक्तम् । उपदिश्यते इत्युपदेशः, लिङ्गसंख्यायुक्तानां वस्तूनां प्रतिनिर्देशक इत्यर्थः ।

गौरश्वः पुरुषो हस्तीति, गौरश्व इत्यादयश्च ये विशेषास्तेषां सर्वेषां सत्त्वानां ‘अदः’ इत्ययमुपदेशः । गौरित्यादयस्तु केषाच्चिद्रूपः । अदः शब्दो हि विप्रकृष्टप्रतिनिर्देशार्थः

१—क्रिया A.

२—सर्वेष्वेषु B. C.

३—‘तदर्था वा’ त्रुटिः A.

४—स्वरपूर्वमनवरथ B. C. अत्र कदाचित् ‘स्वयमपूर्वमपरथ’ इति युक्तः पाठो भवेत् ।

५—०गोऽस्त्येतो० B.

६—अनन्तरं B. C.

७—ये वचस्येव क्रमो० B.

८—‘०स्यावणमव०’ इति त्रुटिः पाठः B.

९—०स्यापि तस्यानिष्पत्तस्य चोदनस्यावतारः B.

१०—एष प्रतीको नास्ति B.

११—मूर्त्ति पिण्डीभूतमिति पर्यायं B. C.

१२—व्यावृत्तं B. C.

१३—सिद्धरूप० B. C.

१४—पुत्रभूत B. C.

१५—द्रव्यमिव B. C.

१६—आव.....प्रज्यापतिरिति B.

१६१—महाभाष्यम् २. २. १. पृ० ४१७. बृहदेवता

१. ४५, क्रियाभिनिर्वृत्तिवशोपजातः कृदन्तशब्दाभिहितो यदा स्यात् । संख्याविभक्तयव्ययलिङ्गयुक्तो भावस्तदा द्रव्यमिवोपलक्ष्यः ॥

१७—चेदमाख्यातैः A.

१८—‘भावस्य’ इति नास्ति B. C.

१९—वचनप्रदर्शनम् B. C.

२०—एष प्रतीको नास्ति B.

२१—केषामेव B. C.

२२—विप्रकृष्टस्य B. C.

सर्वत्र विप्रकृष्टे वस्तुनि वर्तते^१ सर्वेषां च सर्वतामां प्रदर्शनार्थमदःशङ्क्षयोपादानम्^२ । अन्यान्यपि हि—‘लद्द, तद्द, यद्द, इदम्’ इत्येवमादिसर्वनामानि सर्वत्र वस्तुनि वर्तते, न क्वचिदेव । गौरेत्वं इत्याद्यस्तु क्वचिदेव वस्तुनि गोत्वादौ वर्तते न सर्वत्रेति ।

भवतीति भावस्य —‘उपदेश’ इति शेषैः । आस्ते शेषे इत्याद्यश्च विशेषाः पूर्ववदेव । ‘भवति’ इति सर्वस्य भावस्योपदेशः । सर्वस्य भावस्य जायमानत्वात्, जायमानस्य च भवतीत्यनेनोपदेशात् । ‘जायते उत्पत्ते निर्वर्तते’ इत्यादीनां प्रदर्शनार्थं भवतीत्यस्योपादानं पूर्ववद । आस्ते इत्याद्यस्तु-क्षयचिदेव भावस्योपदेशो^३ न सर्वस्य ।

किमर्थं पुनरिद्दिसुच्यते ? उदाहरणार्थम् । ‘भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि’^४ इत्युक्तम्, उदाहरणानि तु नोक्तानि, तान्यनेन प्रकारेणोच्यन्ते । ननु भावस्य पुरस्तादेवोदाहरणे उक्ते ‘पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचति’ इति, न तदुदाहरणार्थं वचनम् । किन्तर्हि ? इहोदाहृतवैर्वज्यैदिभिर्याद्वशो भाव उच्यते पूर्वापरी-भूतः उपक्रमप्रभूत्यपर्वगपर्यन्तः, ताद्वास्य प्रतिपादनार्थं तद्वचनम् ।

अथवा यदिद्मस्माभिर्दिशितम्—अद इति सत्त्वानामुपदेशो गौरित्याद्यस्तु क्षयचिदेव । ‘भवति’ इति भावस्य सर्वस्योपदेशः । ‘आस्ते’ इत्याद्यस्तु क्षयचिदेवेत्यस्य प्रतिपादनार्थमेतद्वचनम् ।

अस्मिन्स्तु व्याख्याने अद इति सत्त्वानामुपदेशः सामान्येन, गौरेत्वः पुरुषो हस्तीति विशेषेण । भवतीति भावस्य सामान्येन, आस्ते शेषे व्रजति तिष्ठतीति विशेषेण इति ‘सामान्येन’ ‘विशेषेण’ इत्येतत्र वाक्यशेषावध्याहार्यौ जायेते । न चैतस्य प्रतिपादने किञ्चिदित्तं प्रयोजनम्, अतोऽपव्याख्यानमेतत् ।

१—‘न क्वचिदेव’ इत्याविकोऽत्र पाठः B. C.

२—०स्येहोपां B. C.

३—इत्यादीनि B. C.

४—‘अश्व’ इति नास्ति B.

५—‘वस्तुनि’ इति नास्ति B. C.

६—‘इति शेषः’ नास्ति B.

७—अत्र ‘एषामपि’ इत्याविकः पाठः B. C.

८—सर्वभावस्य B. C.

९—०देशात् (?) A.

१०—‘तु’ नास्ति B.

११—०रण उक्तः B.

१२—व्रजति पचतीत्यादिभिः B. C.

१३—‘सर्वेषाम्’ इत्यत्राविकः पाठः B. C.

१४—अत्र ‘भवतीति’ इत्याविकः पाठः B. C.

१५—सर्वभावस्य B. C.

१६—‘एतौ’ नास्ति B.

१७—अथाहर्तव्यौ B. C.

१८—चैतस्य B.

अतः परम—‘इन्द्रियनित्यं वचनम्’ इत्यादिरुक्तपदचतुष्प्रक्षेपप्रतिसमाधानार्थो ग्रन्थः । तस्यार्थं केचिदेवं व्याचक्षते—इन्द्रियं वागिनिद्रियं तत्र यज्ञित्यं नियतम्, अन्यत्र नास्ति, तदिन्द्रियनित्यम्, सप्तमी’ति योगविभागात्समाप्तः । गृहनित्योऽध्ययननित्यं इति यथा । यावद्वागिनिद्रियं तदुच्चारणे व्यापूर्तं तावदेवाँस्ति, न तः प्रागूर्ध्वमित्यर्थः । किन्तदिन्द्रियनित्यमित्यत आह—वचनम् । उच्यते इनेनेति वचनं शब्दः । एवमौदुम्बरायणो मन्यते इति वाक्यशैर्यः ।

एतदुक्तं भवति—वागिनिद्रियव्यापारादुच्चारणादनन्तरं शब्दं उपलभ्यते, न ततः प्रागूर्ध्वश्च, तस्मात्तज्जन्यः शब्दं इति, अर्तस्तद्वावे भावात्तदभावे चाभावात् । यथा कुलालव्यापारेण घटः क्रियते, एवमुच्चारणेन शब्दः क्रियते, नाभिव्यज्यते । कुतः ? प्राक् सप्तमेवे प्रमाणाभावात् । कुतकञ्चोच्चारितप्रार्थसित्यात् न कालान्तरमवतिष्ठते । अतः शब्दानां नास्ति यौगपद्यम्, युगपद्वस्थितानेकार्थविषया चतुष्प्रसंख्या, परस्परापेक्षे नैकस्मिन्वस्तुति द्वित्वादिसंख्यानां सर्वासां प्रवृत्तेः । अतः ‘चत्वारि पदज्ञातानि’ इति यदुक्तं पदचतुष्प्रसंख्यानां सर्वासां प्रवृत्तेः ।

अस्य प्रतिसमाधानार्थमुक्तम्—युगपदुत्पन्नानामित्यादि । वाशब्दः पक्षव्यापूर्तौ । यदुक्तम्—‘इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्प्रपत्तिः’ इति, तत्र—युगपदुत्पन्नानामितरे-तरोपदेशः । कोऽस्यार्थः ? उच्यते—युगपदुत्पन्नानामित्युत्पत्याऽयो हृत्यव्यते स भवती’-ति^{१५} सत्तालक्षणो भवत्यर्थो लभ्यते । युगपदित्यनेनापि कार्येषु श्रादिषु क्रमवृत्तित्वं वृष्टं

१—०त्यादि निरुक्त० A.

२—‘एवं’ नास्ति B. C.

३—स नास्ति B. C.

४—अष्टा० २।१।४०.

५—व्याख्यातं B. C.

६—‘एव’ नास्ति A.

७—तत इति प्र.....र्थमि० B.

८—‘इन्द्रियनित्यमित्यत आह’ एतावान् पाठो
नास्ति B. C.

९—शेषः A.

१०—‘न ततः’ इत्यारभ्य ‘इति, अतः’ इत्यन्तस्य
पाठस्य स्थाने ‘ततः प्रागसत्’ इत्येतावानेव पाठ

उपलभ्यते B. C.

११—‘शब्द’ इति नास्ति B. C.

१२—सद्वावे B. C.

१३—इत्थोच्चरितप्रार्थवस्तवाच्च A.

१४—नैतस्मिन् B. अनेकस्मिन् इति पाठो भावति ।

१५—‘प्रतिसमाधानम्’ इत्येव पाठः B. C.

१६—युगपदित्यादि B.

१७—अत्र ‘शब्दानामयम्’ इत्यधिकः पाठः B. C.

१८—त्वाश्रयो B. C.

१९—अत्र ‘भावः’ इत्यधिकः पाठः B. C.

२०—सकाल० B.

२१—लक्ष्यते B. C.

तन्निराक्रियते । तदभिधानमेतत्-इतरेतरोपदेश इति । उपदेश उच्चारणम्-अभिव्यक्तिरित्यर्थः । इतरेतरार्थत्वेतोपदेशः—इतरेतरोपदेशः, अर्थविभागाश्रेयमेदे सति संप्रेक्षितार्थत्वादन्यार्थत्वम्, केवलस्य प्रवृत्तिनिवृत्यनङ्गत्वात् । तेनैतदुक्तम्—यौगपद्यवतां सतामेव चतुर्णां नामादिपदजातानामेतत्परस्परार्थत्वेन वाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थमुच्चारणम् । अतश्च युगपद्वस्थितानेकनामादिपदजातविषया चतुष्प्रसंख्योपपत्त्वा । तदुपपत्तेश्चोपपत्त्वम्—‘चत्वारि पदजातानि’ इति ।

ननु च प्रतिज्ञामात्रमिदं शब्दानां नित्यत्वे सत्येव कल्प्यते । तच्च नित्यत्वं साध्यम् । पूर्वपक्षे हीन्द्रियनित्यत्वेन तद्वावभावित्वमुक्तं कथं प्रतिज्ञामात्रेण व्यवोदुं शक्यम् ? उच्यते—अनत्यन्तगतिरेषा तद्वावभावित्वस्याभिव्यक्त्यापि सम्भवात् । तथाहि—युगपद्वपरकादिदेशव्यवस्थितानेकवटादिपदार्थभिव्यक्तिरभिव्यञ्जकरत्वादिसञ्चिधौ वृष्टा, तद्वद्वापि भविष्यतीति पूर्वोक्ततद्वावभावित्वे नाश्वासः । तथाच—उपदेश उच्चारणमभिव्यक्तिरित्युक्तं प्राक् । अतः प्राक्प्रयोगात् सतामेव शब्दानामभिव्यक्तिः प्रयोगेण कियत इति शब्दस्य प्राक्प्रयोगात् सद्वावे प्रयोगोत्तरकालं वाऽविनाशे न्यायविद्विरभियुक्तैस्तात्पर्येणोक्ता युक्तयः । इह तु तत एव किञ्चिदुच्चित्योच्चित्यानुसन्धीयते—प्राक्प्रयोगात् सन्ति शब्दाः, यदेनांस्तावत्येवार्थे प्रत्ययनाङ्गत्वेन विद्रांसो विनियुजते, न पुनस्तेषामज्ञानेवपरश्वादीनामिव सलिलाहरण तेज्ज्विः ? शरणार्थिनः समायास्यन्ति ।

- १—तद्वदभिधानश्रेतत् B. C.
- २—०श्रेय में० B.
- ३—एतदुक्तम्भवति B. C.
- ४—ततश्च B. C.
- ५—‘युगपद्वस्थितानेक’ इत्यस्य स्थाने ‘युगपद्वपरकादिदेशव्यवस्थितानेकवटादिविषये च’ इत्येतावान् पाठ उपलभ्यते B. C.
- ६—उच्यते B. C.
- ७—सत्त्व परिकल्पयते B. C.
- ८—‘नित्यत्वं’ नास्ति B. C.
- ९—व्यपोदुं A.
- १०—०व्यक्तावपि B. C.

- ११—सद्वावात् B. C.
- १२—दृष्टा B. C.
- १३—०ष्यति पूर्वोक्ते B. C.
- १४—‘प्राक्’ नास्ति B. C.
- १५—अतश्च प्राह योगात् B. C.
- १६—चावि० B.
- १७—किञ्च मनागनु० A.
- १८—पदेनां० C.
- १९—०स्तावन्त एव ज्ञातै वा० A.
- २०—‘विद्रांसो’ नास्ति B. C.
- २१—०षां भजने B. C.
- २२—तरदपि B. C. सलिलाहरणतरुविशा० इति पाठो भास्ति ।

किञ्चानित्यत्वे सति सम्बन्धस्य कर्तुमयोग्यत्वात् यावदसौ करिष्यते तावच्छब्दः
कृतो नैषः, अतः कथमसतां सम्बन्धः। सम्बन्धश्च नास्ति, आसीदिति चेत्कल्पयेत् ? तच्च
नैं। कथम् ? स ह्येको वा स्यादनेको वा ? एकस्य दुर्गादिदेशेषु गमनानुपपत्तिः। येन च
शब्देन सम्बन्धः क्रियते, तस्य केन कृत इत्यनवस्था। अनेकस्यापि सम्बन्धः परस्पर-
संगत्यनुपपत्तिः। अनवस्था च तदवस्थैव। हिरण्यगर्भादेशं पुरुषातिशयस्य सम्बन्ध-
शून्यस्य च कालैस्य कल्पयितुमयोग्यत्वात्। तस्माद्बृद्धव्यवहारप्रसिद्धैर्यत्वं सम्बन्धस्य
परिज्ञानान्नित्यत्वेऽसिद्धेरित्यनवद्यम्।

प्रत्यभिज्ञानाच्च। प्रत्यभिज्ञायते हि—स एवायमिति। सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय
इति चेत् ? न तत्सदृश इति प्रतिपत्तिः, किन्तर्हि ? स एवायमिति। तस्मात्सतामेव
शब्दानां तात्त्वादिकरणव्यापारः, तज्जो वा नादोऽभिव्यञ्जकः, यावदभिव्यञ्जकस्तावदभि-
व्यञ्जयस्योपलब्धिरिति सिद्धानां नामादिशब्दानां नित्यत्वाद्युगपद्वस्थितानेकपदार्थ-
विषया चतुष्प्रसंख्येति। एतद्वस्तूरीकृत्य भाष्यकारेणोक्तम्—‘युगपदुत्पन्नानां वा शब्दा-
नायितरेतरोपदेशः’ इति।

एतदुक्लं भवति—आक्षिषोपपत्तिक्रमे तत्प्रतिज्ञावचनमृषेरिति। तच्चोपरिप्रात्स्व-
यमपि वक्ष्यति—व्याप्तिमत्त्वादिति।

शास्त्रकृतो योगश्च। च शब्दः समुच्चये, न केवलं चतुष्प्रस्, शास्त्रकृतश्चापिशालेः
पाणिनेवां योगः—सूत्रम्। समुदायाभिप्रायमेकवचनम्। योगः समुदायोऽप्याध्यायी शास्त्र-

- १—०मशक्यत्वात् B. C.
२—‘शब्दो विनष्टः’ एतावानेव पाठः B. C.
३—असता च कथं सम्बन्धः B. C.
४—‘च’ नास्ति B. C.
५—चेत्कल्पयं B. C.
६—‘न’ नास्ति C.
७—सर्व्यको वा स्यादनेकोपादानको वा B.
८—तेन B. C.
९—अत्र ‘सम्बन्धे’ इति सत्सम्बन्धः पाठः साधी-
गान् भाति।
१०—‘स०’ नास्ति C.
११—‘एव’ नास्ति B. C.

- १२—०त्वस्य शू० A.
१३—कामस्य B. C.
१४—‘०व’ नास्ति C.
१५—०ज्ञाननियत्वे सिद्धे इ० B. C.
१६—०दो हि व्य० B. C.
१७—‘एतद्वूरीकृत्योक्तम्’ इति पश्चात् कुतश्चिदाप-
तितः पाठः I B.
१८—त्वयमेव B.
१९—०श्चावशक्तेः पणिऽ B.
२०—‘०नेवा योगः सूत्रम्, समुदायाभिप्रायमेक-
वच०’ इति पाठो भ्रमाद् द्विधा लिखितः B.

मेवोपपद्यते, श्रद्धि^१नित्याः शब्दाः। इतरथा हि प्रकृतावृत्पञ्चायां यावत्प्रत्यय उपादास्यते,
तावद्विनष्टा प्रकृतिरिति कस्य केन सम्बन्धः। तथा च 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इति तत्र
प्रतिज्ञा ।

अथवा शास्त्रं वेदः, तेन कृतो योगो नित्यैत्तिकाम्यकर्मविषयोऽधिकृत-
पुरुषस्य नियोगः। स च नित्यत्वे संत्युपपद्यते। इतरथाऽन्तर्धिगंतार्थसम्बन्धस्य शब्दस्य
नाशो किं केन युज्येत् ।

अथवा 'दशम्यां व्यावहारिकीम्' इत्यादि स्मृतिशास्त्रकृतो योगः। संज्ञायाः
संज्ञिना कुमारेण योगः सम्बन्धः ।

अथवा शास्त्रेण कृतो वाचो नित्यत्वेन योगः, 'वाचा विरूप नित्यया' इति शास्त्रकृतो
योगः। अस्मिंश्च व्याख्याने 'नित्यत्वे कारणम्' इति वाक्यशेषोऽध्याहार्यः। न केवलं
पूर्वोक्तं नित्यत्वे कारणम्, मन्त्रलिङ्गश्चेत्यर्थः ।

किञ्च—व्यासिमत्त्वात् शब्दस्य, 'नानुपर्लभिविद्यरिति वाक्यशेषः। आशद्विन्तचो-
द्योत्तरमेतदिति । तु शब्दशार्थे—व्यासिमत्त्वाच्चाणीयस्त्वाच्च शब्दस्य सतोऽनुपलभिवि-
रित्यर्थः। हेतौ वा। यदा हेतौ, तदा व्यासिमत्त्वं हेतुरणीयस्त्वं चेति सम्बन्धः। क्वचिद-
नुपलभिव्याप्तिनित्यत्वाशङ्का, तां व्युदसितुं हेतुवचनम्। 'व्यासिमान् शब्दः आकृतिवत्सर्व-
गतः' इत्यर्थः। तद्यथा—गवाकृतिर्न क्वचिदुपरतेत्यतः सर्वत्रोपरता भवति, पिण्डान्त-

१—यदि हि C.

२—० वृपतायां A.

३—उपपद्यते B. C.

४—विनष्टा तावत् B.

५—तस्य B. C.

६—संक्षयः B.

७—पात० महा० १। १। १। १। सिद्धशब्दा सवल इति B.

८—गाप्रवेदः केन B.

९—स च सविकृष्ट उप० B. C.

१०—अनवगतार्थ० B. C.

११—व्यावहारिक० B. C. आपस्तम्बीयवर्मसृत्रम् ।

१२—० चाणी० इति त्रुटिः B. C.

भारद्वाजगृहसूत्रम् । १, १६, दशम्यां पुत्रस्य

नाम दंधाति ।

१२—'योगः' नास्ति B. C.

१३—मन्त्रार्थवादः शास्त्रेण B. C.

१४—नित्यत्वे नियोगः B. C.

१५—कृत्वेदः ८। ७। ५। ६.

१६—'शास्त्रकृतो योगः' इति नास्ति B. C.

१७—'किञ्च' नास्ति B.

१८—'अनुपलभिविद्यः' इत्येव पाठः B. C.

१९—'इति' नास्ति B.

२०—० शार्थी B. C.

२१—० चाणी० इति त्रुटिः B. C.

२२—'सतः' नास्ति B. C.

२३—अत्र 'हेतुः' इति नास्ति B. C.

रस्थोपलभ्यते । एवं शब्दो व्याप्तिमान् सर्वगतश्च । एतदुक्तम्भवति-शब्दस्य याऽनुप-
लघिर्नांसावसत्त्वात् । किन्तर्हि ? आकृतिवदभिव्यञ्जकाभावात् । अतो नानुपलघ्ये-
रनित्यत्वमाशङ्कितव्यम् ।

अणीयस्त्वाच्च । च शब्दो वार्थे । हेतुविकल्पत्वाय व्याप्तिमत्त्वादेः । क्वचिदन-
भिव्यक्तेः सत एव शब्दस्यानुपलघिर्नांसावसत्त्वाद्वा । आकाशमणुःसूक्ष्मम्, अतस्त-
द्गुणत्वाच्छब्दस्यातिशयेन सौक्ष्म्यादियमनुपलघिर्नांसावसत्त्वादेः सत एव । उपलघिर्नांसावसत्त्वादेः प्रकाशो सति
रूपस्येव चास्य ताल्वादिव्यापारसहकारिसङ्गावे सति श्रोत्रेन्द्रियविषयापत्तेः । अत
आत्माकाशसामान्यादिवदनुत्पादविनाशधर्मः शब्दो नियतोपायलघिर्नांसावसत्त्वादेः ति सिद्धम् ।

एव अथ नित्यत्वे सति-शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके । करणसाधनः
संज्ञाशब्दः । संक्षेपेण ज्ञायते ५नयेति संज्ञा-देवदत्तो यज्ञदत्त इति । तस्याः करणं कल्पने
व्यवहारार्थं व्यवहारप्रयोजनं लोके उपपन्नमिति वाक्यरेषः ।

अथवा शब्देनेति—‘संहतैनीमादिपदैज्ञायिते येन वाक्यार्थः’ इति वादयमेव संज्ञा-
शब्देनोच्यते । तथा करणं विवक्षितस्य प्रत्यायनम् । समानमन्यत् ।

अथवा कर्मसाधनः—संक्षिप्तो ज्ञायत इति वाक्यार्थं एव संज्ञाशब्देनोच्यते । तस्य
करणं प्रतिपादनम् । केन ? शब्देन वाक्यलक्षणेन । किमर्थम् ? व्यवहारार्थं लोके—

१—‘न क्वचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति,
द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते’ इति पातञ्जले महा-
भाष्ये (१११११) पाठः ।

२—सर्वतस्ततश्च A.

३—०र्वासा० C.

४—०स्त्वान्य B.

५—वा चोऽर्थे A. अत्र कदाचित् ‘चो वाऽर्थे’ इति
पाठः स्यात् ।

६—०या व्याप्तिमत्त्वात् B. ०सायं व्या० A.

७—आकृतिवदभिव्यञ्जकाभावात् B. C.

८—तत० B. C.

९—०शयवतः B. C.

१०—‘विनाशधर्मः’ इति पदं त्रुटितम् A.

११—०तो वाल्पोपलघिर्नांसावसत्त्वादेः B. C.

१२—‘कल्पन’ नास्ति A.

१३—‘व्यवहारार्थ’ नास्ति B. C.

१४—‘शब्देनेति’ नास्ति A.

१५—शब्दपदैः B. C.

१६—अला कर्मसाधनं B.

१७—जायत A.

१८—तेन B. C.

वाक्यवाक्यार्थप्रतिपत्तिव्यतिरेकेण^१ हानीपादानोपेक्षालक्षणो व्यवहारो वैदितव्यः ।

अतन्तरव्याख्यानद्वये चोचते—यद्यभिधानलक्षणो व्यवहारो लोकं उपपन्नो नामं मन्त्रेषु कथमुपपत्तिरिति ? उच्यते—‘य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चैवामर्थीः’ इति न्यायादवस्थितमेतत् । अत उच्यते—

तेषां मनुष्यवदेवताभिधानम्

तेषां शब्दानां यथा मनुष्येषु ‘देवदत्त पयः पिव, वचः शृणु’ इत्यभिधानलक्षणो व्यवहारः, एवं वेदेऽपि—‘इन्द्र आगच्छ, पिव सोमम्, शृणोत ग्रावाणः’ इति यज्ञाङ्गदेवग्रावादिविषयाणां नामादिशब्दानां व्यवहारोऽविशिष्टः । ननु यज्ञाङ्गदेवग्रावादिषु संबोधरत-त्समर्थाचरणं वा न वृश्यते, ततश्चानर्थक्यमिति ? उच्यते—नैवं संबोधाद्यर्थतया तेषा-मुपदेशः । किमर्थस्तहि ? उच्यते—

पुरुषविद्यानिसत्वात् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे ।

पुरुषाणां यजमानत्विजां विद्या ज्ञानम्, तत्त्वं प्रकान्तकर्मविषयेतिकर्त्तव्यतास्मरण-लक्षणम् । तस्याऽनित्यत्वात् प्रस्मरणस्यापि सम्भवादित्यर्थः । नित्यत्वाद्वा नियतत्वादव-इत्यकर्त्तव्यत्वादित्यर्थः । अथवा—अनित्यत्वादनियतत्वादित्यर्थः । पुरुषाणां च विस्मरण-

१—अत्र ‘च’ इति वत्तते B.

२—हारोपा० A.

३—व्याख्याद्वये B.

४—प्रथोन० B. C.

५—लोकेव्यवहारB.अत्र॑उपपन्न॒इति द्विवा लिखितम्B.

६—‘नाम’ इति नास्ति B.

७—परं च A.

८—‘शब्दाः’ इति नास्ति B.

९—जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः १.३.१०.३५.प०२८.

य एव लौकिकाः पदार्थाः त एव वैदिकाः । ...

तथा यानि लोके गवादिपदानि, तान्येव वेदे-

डधीयमानानि, इति । ...पैदैकत्वम् ।

१०—‘तेषां शब्दानां’ नास्ति A. C.

११—‘वचः’ नास्ति A, B.

१२—पिवेन्द्र B. C.

१३—०वादिविषयो B. C.

१४—व्यापारो B. C.

१५—संबोधनः B. C.

१६—अतश्च B. C.

१७—नैव संबोधनाद्य० B. C.

१८—‘कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे’ इति त्रुटिः A.

१९—विज्ञानम् B. C.

२०—प्रकान्तविषये कर्मेति B. C.

२१—प्रस्मरणम्=विस्मरणम् । नाक्षरणि पठता किम-पाठि प्रस्मृतः किमथवा पठितोऽपि । (नैषधे) ५. १२१

२२—‘अनित्यत्वात् प्रस्मरणस्यापि सम्भवादित्यर्थः’

इतेतावान् पाठो नास्ति A.

२३—अथवेत्याभ्येदं वाक्यं नास्ति B. C.

स्यापि सम्भवात्, विशेषेण च प्रयोगसमये छिद्रान्वेविपार्श्वसमवस्थितयाज्ञिककितवा-
भिभूतानाम् । तथा च सति विगुणं कर्म स्यात् । ततश्च फलान्वातिः । तस्मात् क्रिय-
माणपदार्थविवेष्यस्मरणवैगुण्ये न कर्मपरिसमाप्त्या प्रयोजनम् । ततश्च कर्त्तव्यम् । तत्र
चोपायान्तरेणापि स्मरणे प्राप्त उपायनियम इष्यते । तदर्थमाह—

कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे ।

अैवैगुण्येन कर्मणः परिसमाप्तिः=कर्मसम्पत्तिः । तदर्थो मन्त्रः कर्मसम्पत्तिशब्दे-
नोच्यते; तादर्थात्, 'इन्द्रः स्थूला' इति यथा । एतदुक्तं भवति-मन्त्रेणैवानुसृतं कर्म
कर्त्तव्यम्, नौपायान्तरेणैत्येतदर्थो मन्त्रो वेदे ।

अथवा-तेषां मनुष्यवदिति, विधिवाक्याभिप्रायम् । यथा लोके नियोगार्थानि
वाक्यानि, एवं वेदेऽपि भवतु-विद्यायकेष्वेवमभिधायकेषु मन्त्रेषु । कथमिति चेत् ?
पुरुषविद्यानित्यत्थात्, पूर्ववद् ग्रन्थयोजना ।

अथवा-तेषाभित्यादिप्रतिज्ञावचनम्, पुरुषविद्यानित्यत्वादिति हेतुः । एतदुक्तं
भवति-पृथैवास्तवचनादेवमिति विज्ञानमुपजायते, एवं वेदवाक्यादपि । तच सम्यक् ।
कुतः ? तस्य विद्याशङ्क्वाच्यस्य वेदवाक्यहेतुकस्य विज्ञानस्य नित्यत्वादेशान्तरेष्वविप-
र्ययात्, कारकदोषाभावाचेत्यर्थः । यथा च तत्पृथ्यङ्गञ्च, तथा वैदिकमपि । अतः स्वभा-

१-'पार्श्वसमवस्थितच्छिद्रान्वेवियज्ञिककितवाभि-

भूतहृदयानाम्' इति पाठः B. C.

२-फलावातिः B. C.

३-क्रियमाणं पदार्थविषयं A.

४-०माप्त्या तु प्रयोजनवत् B. C.

५-फलावातये कर्मपरिसमाप्तिसाधनभूतं किञ्चि-
दुपायान्तरमिति शेषः ।

६-'कर्मणः' इति पदं त्रिटिम् A.

७-०त B.

८-'भवति' नास्ति B.

९-'इति' नास्ति A.

१०-मन्त्रे A.

११-व्याख्या B. विविधवा० A.

१२-०गान्तानि B. C.

१३-०भिधानेषु B. C.

१४-०दाया अनि० A. C.

१५-अत्र 'नित्यत्वं चेति' इत्यपि पाठः B.

१६-०वासाभिधाना० B. C.

१७-सम्यक्षतः B. C.

१८-तस्येत्यादिवाक्यस्थाने-‘तच वेदवाक्यहेतुः

(वाक्यं हेतुः) तस्य पुरुषसम्बन्धिनो विद्यापुरुष-
वाच्यस्य नित्यत्वादेशान्तराविसंबादपि पर्यायात्
करणदोषाभावाचेत्यर्थः' इति पाठः B. C.

१९-यथा A.

वैषु मन्त्रेषु कथमिति चेत् ? कर्मसम्पत्तिरित्यादि पूर्ववदेव योज्यम् ।

अन्ये त्वन्यथा व्याचक्षते—इन्द्रिय एव नित्यं नियतं वचनं शब्दः, नार्थैऽभिघेये ।

यतोऽसावुपायान्तरेणाप्यक्षिनिकोचादिना परप्रतीतिपथमवतारयितुं शक्यते । (एतावद्वचनप्रयोजनम्; तच्चैत) दुपायान्तरेणापि सम्भवति । कोर्थो नामादिवचनगतसंख्यादिविचारेण । अथ तत्र कियते, अक्षिनिकोचादीनामपि लक्षणे यत्नः कस्मान्न क्रियत इति १४ औदुम्बरायणो मन्यते । युगपदुत्पन्नानां वेति शब्दो विकल्पे । युगपदुत्पन्नानां वा, १५ युगपदुत्पन्नानां वा आख्यातादीनां शब्दानामितरेतरं गुणप्रधानभावेनोपदेशः संख्यादिवशोपपद्यत इत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति—निरुक्तव्याकरणाभ्यां परप्रतीतिशेषत्वेनावस्थितानां नामादि-
शब्दानामर्थविशेषाश्रयेण परप्रतीतिः प्रतिपाद्यते । सा च प्रतीतिरन्यथा व्यवकल्प्या, ततो-
ऽस्थानेऽयं यत्र इति निरुक्तव्याकरणाक्षेपेण पूर्वः पक्ष इति ।

व्याप्तिमन्त्रादिव्यादि । 'तु' शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । यदुक्तं तत्त्वोपपद्यत एव नामादि-
पदचतुष्टादिविचारो व्याप्तिमन्त्राच्छब्दस्य, २२ सावधारणमेतद्वृष्टव्यम् । शब्दस्यैव नियमेना-

१—स्वभावकेषु A.

१४—अयुगपदु० B. C.

२—'एव' नास्ति A.

१५—शब्दानां गवादीनामितरेतरगुणप्रधानभावेनो-

३—तु यथा A.

पपनोपदेशः, शास्त्रकृतश्च योगः संख्यादिः स

४—वा.....यति B. C.

नोपपद्यत इत्यर्थः B. C.

५—नियतः B. C.

१६—०श्रो विभागः प्रतिपा० B. C.

६—०वेनार्थैऽभिं० B. C.

१७—परप्रतीतिः B. C.

७—०प्यक्षणिकोदि० B. C.

१८—व्यकल्प्यत B. C.

८—एतद्राक्षयं नास्ति B. C.

१९—इत्यस्थाने B. C.

९—गतलक्ष (ण) संख्या B. C.

२०—रण्योराक्षेपे० B. C.

१०—तु B. C.

२१—नामादिगतश्चतुष्टादिविभागविचारः B. C.

११—०ऽशणिको० B. C.

२२—सामर्थ्यात्सावधा० B. C.

१२—'कस्मान्' नास्ति B. C.

२३—तस्यैव B. C.

१३—क्रियेत B. C.

सन्देहेन विशेषेण प्रतिपादयित्यस्यार्थस्य व्याप्तिः प्रत्यायनम्, तया व्याप्त्या तद्वा-
ज्ञच्छब्द एव, नाक्षिनिकोचादिः । स हि कदाचित्सन्देहेन सामान्येन च कर्श्चिदेवार्थं कस्य-
चिद्भवेत् । अतोऽस्माद्विशेषहेतोरूपपत्रो नामादिगतो विचारः, इतरेतरोपदेशः, शास्त्र-
कृतश्च योगः ।

किञ्चातिशयेन शब्दलक्षणस्यार्थप्रत्यायनोपायस्याणीयस्त्वात्सूक्ष्मत्वाल्बुत्वादि-
त्यर्थः । तेनैव शब्देन संज्ञानस्य करणं व्यवहारार्थमर्थकियाप्रसिद्धचर्थं लोके, न वाक्षि-
निकोचादिभिः, अनेकरूपत्वात् । तेषामेव च मनुष्येष्विव योऽक्षिनिकोचादीनामगो-
चरः स्वर्गापूर्वदेवतादिः, तद्विषयमभिधानं प्रत्यायनसामर्थ्यम् । न च तद्विषयज्ञानं
मिथ्या, प्रमातुः पुरुषस्य विद्यायास्त्रय्याः प्रमाणस्य नित्यत्वादविपर्ययादित्युक्तम् ।

भवतु विधायकेष्वेवम्, मन्त्रेषु कथमिति चेत् ?

उच्यते—तेषामपीतिकर्तव्यतानुप्रवेशान्मन्त्रेणानुसमृतं कर्म कर्तव्यम् । शास्त्रादि-
वचनादिष्वापि गुणगुण्यमिधानमेषां कर्मसम्पत्तिः, तदथर्थं मन्त्रो वेद इति पुरस्ताद्विस्त-
रेणोक्तम् । एवश्चेत्, युक्तो नामादिपदगतो विचार इति ।

अपरे त्वन्यथा व्याचक्षते—इन्द्रियं वागिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियञ्च, तस्मिन्निः सं नियतं

- १—प्रतिपादयितुमेकस्याप्तिव्याप्तिः B. C.
- २—अत्र ‘०स्यार्थस्याप्तिव्याप्तिः’ एष पाठः साधी-
यान् भाति ।
- ३—‘एव’ नास्ति B. C.
- ४—नाक्षिकोचाऽ B.
- ५—सन्देहं B. C.
- ६—०न्येन कथेष्वि० A.
- ७—कस्यमिहमायत् B. C.
- ८—‘अतः’ नास्ति B.
- ९—अणुत्वात् A. ०स्त्वार्थक्षमत्वाऽ B. C.
- १०—सम्यग्ज्ञानस्य B. C.
- ११—संव्यवहाऽ A.

- १२—नाक्षिनि (क्षणि B.) कोचादिः B. C., मूले
नवेति वाकारस्य स्थाने चकारः साधीयान् भाति ।
- १३—किञ्च तेषाऽ B. C.
- १४—०ष्विह वयो० B. C.
- १५—०यः मूर्याः B. ०ख्याः C.
- १६—तेषामिति B. C.
- १७—०तांशोपनिपात्य मन्त्रे B. C.
- १८—शास्त्रानुव० B. C.
- १९—गुण्य इत्यभिं० B. C.
- २०—कर्मणास० B. C.
- २१—‘तु’ इति नास्ति B. C.
- २२—‘च’ इति त्रुटितम् B. C.

सर्वदा भावि, तदिन्द्रियनित्यम् । किञ्च तत् ? वचनम्, उच्यतेऽनेनेति वचनं वाक्यम् ।
एवमौदुम्बरायणो मन्यते । एतदुक्तं भवति—प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रतिपादनार्थः शब्दप्रयोगः ।
ते च प्रवृत्तिनिवृत्ता वाक्येनैव प्रतिपाद्यते । अतएव वक्तुर्वागिन्द्रिये वाक्यमेव नियतम्,
श्रोतुश्च श्रोत्रेन्द्रिये । वक्त्रा वाक्यमेव सर्वदा प्रयुज्यते, श्रोत्रा च प्रतीयत इत्यर्थः । ततश्च
वाक्यमेवास्ति, पदानि न सन्ति । या तु वाक्ये पदबुद्धिः सा निष्प्रयोजनत्वात्, पदानां
वक्त्राऽप्रयुयुक्षितत्वात्, श्रोत्रा चारुशूषितत्वाद् भ्रान्तिः । यथा—ब्राह्मणकम्बल इत्यत्र
ब्राह्मणबुद्धिः । यदैवम्, तदा पदानामभावात् यदुक्तं पदबुद्धं-चत्वारि पदजातानीति,
तत्त्वोपपत्तेते । तस्य प्रतिसमाधानम्-पदानि हि तत्र वाक्ये अन्यव्यव्यतिरेकाभ्यामवगत-
रूपाण्यवगतार्थानि च । तानि युगपत्रयुक्तानि वाक्यमित्युच्यते । न पदेभ्योऽन्यद्वाक्य-
मस्ति । ततश्च तेषामुपपत्तं चतुष्टमिति ।

तत्कथम् ? न तावद्वाक्ये पदबुद्धिभ्रान्तिरिति शक्यं कल्पयितुम् । विपर्ययस्य
कारणदोषस्य चाभावात् । तथाहि-शुक्तिकायां रजतबुद्धेर्विपर्ययोऽस्ति, चन्द्रे च तैमिति-
कस्य । द्वित्वबुद्धेः कारणदोषस्तिमिरम् । न चैव वाक्ये पदबुद्धेः । न च पदेभ्योऽन्यद्वा-
क्यम्, अनुपलब्धेः । यथाहि पदादन्यत्पदान्तरमुपलभ्यते, नैवं पदेभ्यो वाक्यम् । न च

१—‘भावि’ इति पदं त्रुटिम् A.

१४—वाप्रतीषितत्वाद् भ्रात० B. C. भ्रान्तिः C.

२—‘च’ इति नास्ति B. C.

१५—७बुद्धिः B.

३—‘उच्यतेऽनेनेति वचनम्’ इति पाठस्त्रुटितो भाविति A.

१६—अस्य B. C.

४—अत्र वहुवचनान्तः पाठः B.

१७—०धानपदात० A.

५—‘एव’ नास्ति B. ऋतिवा० B. C.

१८—तत्र तत्र C.

६—०पाद्यन्ते B. C.

१९—०त्युच्यन्ते B. C.

७—‘एव’ नास्ति A.

२०—तेन A.

८—श्रोतुं च श्रोत्रेन्द्रियं B. C.

२१—शक्यते A.

९—‘च’ नास्ति B. C.

२२—०र्येत्वं B. C.

१०—०क्यादेवा० B. ०क्यदेवा० C.

२३—यथाहि A.

११—नैव B. C.

२४—चन्द्रो च तैमितितस्य B. C.

१२—०बुद्धिः C.

२५—‘च’ नास्ति B. C.

१३—पदानां C

वाक्यार्थप्रत्ययस्यान्यथानुपपत्तेः शक्यं कल्पयितुम्, पदार्थेभ्यस्तस्योपपत्तेः । कथम् ?
पदार्थसम्बन्धो हि वाक्यार्थः । पदानि च पदान्तरसम्बन्धाकाङ्क्षात् भेदसंसर्गरूपान् स्वा-
र्थान् प्रत्याययन्ति । तेषां सन्निधेयैर्यत्वाच्च सम्बन्धं स्वयमेव प्रतिपत्ता प्रतिपद्यते । यथा-
काष्ठभारमानीतं दृष्ट्वा पार्श्वतश्च श्रान्तं प्रस्त्रिक्षं विषण्णं मनुष्यं दृष्ट्वा तयोः सम्बन्धं प्रति-
पद्यते—अयमनेनानीत इति, तद्वत् ।

एव अत्यन्तपदार्थेभ्य एव वाक्यार्थप्रत्ययस्योपपत्तेन वाक्यमस्ति, पदान्येव केवलानि
सन्ति । तत्तत्तेषामुपपत्तें चतुष्प्रमिति, तदेतदाह—युगपदुत्पन्नानामिसादिना । वा शब्दोऽत्र
पक्षव्याख्यात्तौ । न विकल्पे । नैतदेवमित्यर्थः । युगपदुत्पन्नानामिति उत्पत्तिः—प्रयोगोऽभि-
प्रेतः । शब्दाः पदानीतरेतरोपदेश इति च चतुष्प्रमाह तद्वीतरेतरस्योपदिश्यते, नैकस्य,
परस्परापेक्षे नैकस्मिन् वस्तुनि द्वित्वादिकायाः संख्यायाः प्रवृत्तेः । युगपदेककालमु-
त्पन्नानां प्रयुक्तानां नामादिशब्दानामितरेतरोपदेशाः । एतच्चतुष्प्रम् । तेभ्योऽन्यस्य
वाक्यस्याभावादित्यर्थः ।

किञ्च शास्त्रकृतो योगश्चैवमेवोपपद्यते, यदि पदानि सन्ति । अथ वाक्यमेव पर-

१—‘यथाही’ त्यारभ्य ‘कल्पयितु’ मित्यन्तस्य पाठस्य	११—नि स्वं A.
स्थाने ‘पदेभ्यो वाक्यं वाक्यार्थप्रत्ययस्यान्यथा- नुपत्तेन शक्यं कल्पयितुम्’ एतावानेव पाठ	१२—‘दृष्ट्वा’ नास्ति B. C.
उपलभ्यते B. C. अत्र ‘अन्यद्’ इति शेषो योज्यः । अर्यं पाठः साधीयान् भाति ।	१३—विद्वान् B. C.
२—‘पदानि च’ नास्ति C.	१४—०क्यानां प्रत्य० A.
३—पदार्थान्तर B. C.	१५—तत्त्वं A.
४—‘भेदसंसर्गरूपान्’ इति नास्ति B. C.	१६—०मितेतदादिना B. C.
५—‘सन्निधेयैः’ नास्ति B. C.	१७—उपपत्तिः A.
६—‘सम्बन्धं’ नास्ति B. C.	१८—चतुष्क्रमां A.
७—आपि B. C.	१९—तदितरस्योपदिश्यते, नैकस्यैव A.
८—‘प्रतिपत्ता’ नास्ति A.	२०—‘नामादि’ इति नास्ति B. C.
९—०भारत (क C.) मानीकं तं दृष्ट्वा B. C.	२१—शब्दानां पदभूतानामि० B. C.
१०—‘श्रान्तं’ नास्ति B. C. सान्तं A.	२२—योगं च० B. C.
	२३—‘वाक्यानि’ B. C.

मार्थं सद्, न पदानि; तथासति केनपि प्रकारेण पूर्वोक्तो न शास्त्रकृतो योग उपपद्यते ।

किञ्च व्यासिमत्त्वाच्चु शब्दस्य । तु शब्दश्चार्थं, शब्दः पदम् । व्यासिः सामान्येनावस्थानं तया तद्वाक्, तस्मात् पदभूतः शब्दो न वाक्यम्, तस्य विशेषवृत्तित्वात् । पदार्थ-प्रतीतिपुरस्सरश्च वाक्यार्थप्रत्यय इत्येतत्प्रतिपादनार्थमन्वयव्यतिरेकावेषोपन्यस्तौ व्यासिमत्त्वादित्यनेन ।

एवश्च सति सामान्येन वर्तमानानां यो विशेषो भेदसंसर्गस्तुपः स वाक्यार्थं इत्युपपद्यते । पदानाश्चानर्थक्ये नियतावयवक्षमेणापूर्ववाक्येनार्थप्रत्ययो न स्यात्, इलोकादिवाक्यवाक्यार्थसम्बन्धस्य पूर्वमनुपलब्धेः । वाक्ये च पदानामानर्थक्ये वर्णवत्पदेष्विव्यवाक्येषि क्रमनियमः स्यात्, न चासाविष्टः ।

किञ्च अणीयस्त्वाच्च पदेन हि पदार्थः सञ्जायत इति लाघवम् । यस्य तु वाक्यमेव, न पदानि; तस्य वाक्यार्थवत्पदार्थवोधोऽपि वाक्येनैवेति गरिमा स्यात् । एकस्य चानेकार्थकल्पनायां न्यायविरोधः स्यात् । अत एव च कारणाच्छब्देन पदभूतेनैव संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके । वेदेऽप्येवमेवेत्याह-तेषां मनुष्यवदित्यादि समानं पूर्वेण ।

भावप्रधानमाख्यातमित्युक्तलक्षणस्याऽख्यातस्य, भवतीति भावस्येत्यादिना च

१-परमार्थः सन् A.	१३-०पूर्वेण वा० B. C.
२-न केनचित् प्रकारेण पूर्वोक्तो न शब्दशास्त्रकृतो B. C.	१४-'वाक्य' इति नास्ति A.
३-'तु शब्दस्य' इति नास्ति B. C.	१५-न वाक्ये A. परमत्र नकारोऽसंगतार्थं एव ।
४-०र्थः, C. ०बद्धार्थः B. C.	१६-पदेष्विपि वाक्ये क्रम० B. C.
५-शब्दपदम् B. C.	१७-०यत्वाच्च C.
६-समोद्देवस्या० B. C.	१८-संज्ञा यत्र इति वा.....म् B.
७-'तस्मात्' इति त्रुटिम् A.	१९-पदहि B. C.
८-'एतत्प्रतिपादनार्थ' इति नास्ति B. C.	२०-वाक्यार्थपदार्थवो० B. C.
९-०पन्ये तौ C.	२१-०यास्यायं विरो० B. C.
१०-सामान्ये B. C.	२२-'च' नास्ति B. C.
११-विशेष उक्तः संसर्ग० B. ०षेष्वेद० C.	२३-'भूतेनैवेत्याभ्य 'भवतीति' इतिपर्यन्तः पाठ-स्त्रुटिः B. C.
१२-इत्येतदुपप० B. C.	२४-०स्यादिना B. स्यान्यादिना C.

प्रदर्शितोदाहरणस्य शेषतया किञ्चिद्वक्तव्यतामापन्नम्^१ तदुच्यते—षट्भावविकारा इत्यादि^२ । पाठादेव षट्टत्वे सिद्धे अडिति संख्याऽवधारणार्था—षट्वेति । तथा चावधारणस्य कल्पं दर्शयिष्यति—‘अतोऽन्ये’ इतिना । भावविकारा इत्यन्न व्याख्याताणां दर्शनभेदः । केचिन्मन्यन्ते—भावः किया, तस्याश्च द्रव्यव्यतिरेकसद्ग्राही द्रव्यगतविकारदर्शनात् लज्जावधार्यत्वेनानुमीयते । कथम् ? न तावद्रव्यमात्मानं चिक्कुमलम्, स्वामनि क्रियाविरोधात् । नाप्यसतो विकारकत्वम् । तस्माद्यतोऽसौ सापि क्रियास्ति व्यतिरिक्ता चेति । विकारशब्दश्च यद्यपि प्रकृतिविकारभावादिषु कार्यवचनो दृष्टः, तथापि सामर्थ्यादिह व्याख्याने प्रकारवचनो आहोः । क्रियायाः क्रियां प्रति कारणत्वाभावात्, नाहि कर्म कर्मसाध्यं दृष्टम् । तेनैतदुक्तं भवति—क्रियाप्रकाराः क्रियाभेदाः, ते चैतावन्तः संभवन्ति । यथा—पञ्चप्रकारं कर्मेति वैशेषिकाः प्रत्यज्ञासिषुः—“उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्मणी”^३ति । यत्तु भ्रमणविरेचनस्यन्दनादीनि, तदत्रैवावन्तर्भवन्ति । एवं पुनः

- १—अत्र ‘स’ इति A.
- २—तमोपन्न थनप्यते वस्यावेति विका० B.
- ३—अत्र ‘इत्यादिना’ इति युक्तः पाठो भाति ।
- ४—‘षट्’ इत्येव पाठः B. C.
- ५—स्यातस्य भवतीति, प्रदर्श० B. C.
- ६—‘इतिना’ इति ब्रुदितम् A.
- ७—द्रव्याद् व्य० B. C.
- ८—०सत्तादौ B. ०सद्ग्राही C.
- ९—०गतिं० A.
- १०—०श्नान्तदभाव० C.
- ११—ननुभितीयते B.
- १२—विकस्तु० B. C.
- १३—‘अपि’ नास्ति B. C.
- १४—व्यतिरेका A.
- १५—०ख्यैनकवचनप्रकारो वचनो गृहीतव्यः B. C.
- १६—कार्यकारणभावाभावात् B. C.
- १७—‘नहि’ नास्ति C.
- १८—‘कर्म’ नास्ति B. निकर्म C.

- १९—“कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते” इति वैशेषिकसूत्रम्, १ । १ । १ । १ ॥ ‘कर्मसाध्य’ नास्ति C.
- २०—०वन्तो भवन्ति B. C.
- २१—०प्रकारः C
- २२—“उत्क्षेपणमवक्षेप आकुञ्चनमथापरम् । प्रसारणं गतिरिति, कर्मणी.....” इति । A. पद्यमिदं कुञ्चयमिति न ज्ञायते, कदाचिदत्र स्वयं टीकाकृतैव योजितं स्यात् । न्यायकारिकावल्यामित्यमेका कारिका दृश्यते—“उत्क्षेपणमथापक्षेपणमाकुञ्चनं तथा, प्रसारणं च गमनं कर्मण्येतानि पञ्च च” ॥७॥
- २३—वैशेषिकसूत्रम् १ । १ । ७ ॥
- २४—भ्रमणधावनादि B. ०धावपनादि C.
- २५—भवति B. C. अन्तभावस्तु दर्शितो भाष्यकृता प्रशस्तपादेन—“गमनग्रहणाद् भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्ज्जवलन.....नादयो गमनविशेषा एव” इत्यादिना ग्रन्थेन ।
- २६—एव हे निहत्ते B. C.

रुक्तः वद्भेदा एतद्विशेषा इति वक्ष्यति । वार्यायणिरित्याचार्यग्रहणं—न स्वमतं व्युद्सितुम्, किं तर्हि ? उक्तस्यैवार्थस्य दाढ्यर्थं मतान्तरस्यानुपन्यासात् ।

अन्ये मन्यन्ते—तथापि कस्यचिद्रावस्याचित्यासा' 'स्तम्भकुम्भादयो भावाः' इत्यादिप्रयोगदर्शनाद् भावशब्दः पदार्थपर्यायः । भावस्य पदार्थस्य वस्तुन् एकरूपस्यैव सतः वद्विकारभेदा भवन्ति, स्फटिकस्यैव संसर्गिग्धमिभेदात् । एतदुक्तं भवति—संसर्गिभिर्धर्मिभिरुपधीयमानं वस्तवेतावतीरवस्थाः प्रतिपद्यत इति । अवश्यं चैतदाश्रयितव्यम्, इतरथात्वभिन्ने वस्तुनि जन्यादीनां पर्यायत्वमभिन्नप्रत्यग्राह्यता च स्यात् ।

अन्ये च वर्णयन्ति—भावशब्दः शब्दपर्यायः । तथाच प्रयोगः—यदा 'सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति, स तेषां भाव' इति, 'सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेनार्थभूताः संबद्धा भवन्ति, स तेषां स्वभाव इति तत्र व्याख्यायते । शब्दश्चात्रार्थवानाश्रीयते वाक्यभूतः, यतो न कियापदमन्तरेण प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वाच्यायते, सत्यानुत्वचनविभागो वा, तथाहि 'अङ्कुरो' 'वन्ध्यासुतः' इति चोक्ते यावद्य प्रयुज्यते—अस्ति, नास्ति—इति वा भावः, तावद्य

१—'न' नास्ति B. C.	१८—०यतमभिऽ B.
२—०तस्य मतं B. C.	१९—०गाहेतावस्यानि B.
३—'कीर्त्यर्थं वा स्यात्' इत्यधिकः पाठः A.	२०—अन्ये वयन्ति B. C.
४—०मतान्तरस्यानुमन्या A.	२१—हा शब्दः B. हा शब्दं C.
५—०अथापि B. C.	२२—०योगाः B.
६—०पिल्यासं B. C.	२३—०यथा A.
७—०हर्षहावा B. C.	२४—०सन्ति A.
८—०शब्दपदार्थे B.	२५—'अर्थभूताः' नास्ति A.
९—०पर्यायं B. C.	२६—०सम्बन्धा C.
१०—०वस्तः A.	२७—अत्र 'अर्थभाव' इति पाठो भाति ।
११—०विकारा B. C.	२८—०त्रार्थाभिधान आ० B.
१२—०संसर्गिविशे (षा) द्वर्मभेदात् B.	२९—०प्रवृत्तिर्विवृत्तिर्वाच्या० A.
१३—०र्धमिलुपं विधीमानं B.	३०—०विदधन्यकुरो B.
१४—०अवस्थां C.	३१—०यावन्तः प्रयुज्यन्ते B. C.
१५—०तदेवं श्रयतव्य B.	३२—'अस्ति' इति नास्ति A.
१६—०इतराह्यामिऽ B. C.	३३—'वा भावः' नास्ति B.
१७—०जायत्या० B.	३४—०यावत् B. यावन्त C.

किञ्चित्सत्यमनुतं चोक्तं भवतीति । अतोऽनेन प्रकारेण वाक्यभूतः शब्दग्रामः ४
ज्वस्थितः कथयते । कथम् ? सर्वैत्रैवै ह्यद्वारादिशब्दप्रयोगे 'जायते' शब्दादीनामन्यतम्
आख्यातशब्दः प्रयुज्यते, यो वा तेष्वेवात्तर्मवति, अतो व्यतिरेकेणाख्यातान्तरस्थाभावात् ।
अतः षड्भावस्य शब्दस्य वाक्यभूतस्य भेदा इत्यर्थः ।

अन्येषां दर्शनम्—भावः-सत्ता महासामान्यम् । तथा च प्रयोगः—‘न द्रव्यं न कर्म
न गुणो वा भावः’ इति । अत्र द्रव्यादिव्यतिरिक्ता सत्त्वत्यर्थः । सा च सत्ता कैश्चित्पर-
मात्मत्वेनाध्यवसिता । ‘स एष महानात्मा सत्तालक्षणः’ ‘तत्परं ब्रह्म’ इति ब्रह्मवा-
दिभिः । सा चैकापि सती नित्यापि वाऽसत्यैः शब्दमहात्म्यनिवन्धनैर्व्यवहारानुवादिभिः-
‘जायते’ शब्दादिवाच्यैरवस्थाभेदैराविष्टे वाऽनुगते वा कुटिलकुण्डलाद्यवस्थाभेदैरिव
पत्राः स्तमिततनुः, स्थूलतरङ्गाद्यवस्थाभेदैरिव महोदधिः सर्वानवस्थानवस्थाभ्यो भेदा-

१—न भव० A.	१९—सैव B.
२—‘इति’ नास्ति B. C.	२०—परमार्थवेन कैश्चिद्ध्यवसीयते A.
३—मतो A.	२१—य एष B.
४—०टामव० C.	२२—०क्षणं A.
५—‘कथम्’ नास्ति A.	२३—तद्रह्म B. C.
६—०त्रैव A.	२४—सत्ये B. सत्ये: C.
७—भवन्ति A.	२५—नुपनुतिभिः B.
८—अत एव B. C.	२६—०गतेव B.
९—आख्यान्तरस्य भावात् B.	२७—०लवद्यव० B.
१०—भावस्य C.	२८—‘०वस्थाऽ’ इत्यस्याग्रे ‘भेदैराविष्टे वानुगतेव कुटिलकुण्डलवद्यवस्था’ इति पाठो ब्रमाद् द्विधा लिखितः B.
११—‘भूत’ नास्ति B. C.	२९—स्तमितिततनुः C.
१२—भेदः C.	३०—०स्याविशेष० B. C.
१३—द्रवन्तर्लकर्म B. द्रव्यं तत्कर्म C.	३१—सर्वथावस्थावानस्थाभ्यो B. C. ‘वस्तुतस्त्वत्र ‘सर्वावस्थानवस्थाभ्यो’ इति ‘सर्वथाऽवस्थान- वस्थाभ्यो’ इति वा पाठः साधीयान् भवेत् ।
१४—‘न’ नास्ति A. B.	
१५—‘वा’ नास्ति B. C.	
१६—‘अत्र’ नास्ति A.	
१७—०रिक्तः A.	
१८—०त्यर्थे C.	

^१ भेदाभ्यामनिर्वचनीयः । सोऽयं सत्तालक्षणं आत्माविस्तरोभावधर्मेणानेकेनावस्थानेनानु-
विद्धो जन्यादिभिरभिव्येक्त्वेन विषयीक्रियत इति । एतदुक्तं भवति—सर्वे: शब्दैरेव
सत्तालक्षणं आत्माऽभिधीयत इति । त ऐते क्रियाया वस्तुनः शब्दस्य सत्ताया वा भा-
वस्य विकाराः । तांश्च संख्यया सामान्येन प्रदृश्योदाहृत्य च स्वरूपत एकैकं दर्शयितु-
मुपक्रमत इति प्रत्यवर्मर्शाकः ‘एते’ इत्यस्यार्थे ।

^{१४} जायत इति पूर्वभावस्थेत्यादि । इतिकरणः पदार्थविपर्यासकृत् । सर्वपूर्वो भावो-
^{१५} इस्त्यादिभ्यो व्यापारान्तरेभ्यो जन्माख्य आदिसप्तकमो बीजस्यैव ^{१६} मृदुभावादिरुच्छूलन्त्वं
^{१७} किञ्चिद्गुद्धिश्वरवाद्यपवर्गान्तं पूर्वापर्यभूतमाचष्टे ‘जायते’ शब्दः । ^{१८} शक्तिस्वाभाव्याद् ।

आह च—

^{१९} “पूर्वामवस्थामजहत् संस्पृशन् धर्मसुत्तमम् ।

^{२०} संमूच्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते” इति ॥

नापरभावपञ्चष्टे, जाताऽवस्थां नाचष्ट इत्यर्थः । स ह्यपरो भावोऽस्तेविषय इत्यर्थः।

१—०वेदा० B. C.

२—०लक्षणे० C.

३—आत्मविस्तारो भावधर्मेणानेकेनावस्थावा वि-
शेषणमेवेनानुविद्यो B. C.

४—जायादिभिरभिव्येयानि त्वन् B. C.

५—सर्वे० B. C.

६—‘आत्मा’ नास्ति B. C.

७—इत्यभिधीयते B. अत्यभिधीयते C.

८—क्रियया A.

९—‘शब्द’ इत्येवास्ति B. C.

१०—सत्ता वा A.

११—‘च’ नास्ति० B. C.

१२—प्रत्यवमश्च० A.

१३—‘अस्यार्थे’ इति नास्ति B. C.

१४—‘जा’ नास्ति B. C.

१५—‘ताव’ B. C.

१६—०करणपार्थ० B. C.

१७—सर्वस्य पूर्वो० B. C.

१८—०वोऽस्तदिभ्यो० B.

१९—अत्र ‘बीजस्येव’ इति पाठः साधीयान् भवेत् ।

२०—बीजस्येषन्मदभावोचारणत्व० B.

२१—०वर्गपर्यन्त० B. C.

२२—अत्र ‘शब्द’ इत्यधिकः पाठः A.

२३—०मजन्हंतिसंघ० C.

२४—०मुत्तरम् A. धर्मसुत्तमसे C.

२५—‘संमूच्छित’ नास्ति C.

२६—इवत्वात्मा B. C.

२७—[कुन्त्रयोऽयं पाठ इति न ज्ञायते]

२८—सं० C.

२९—०परोज० B. C.

३०—०भाव अस्ते० B.

नाम्ना च वृत्तौ जन्मानर्थक्यं स्यात् ।

न प्रतिषेधति, जनेस्तदर्थत्वादपरिसमाप्तिसङ्गादनन्तरभावित्वाच्यायुक्तः प्रतिषेध इति ।

अथवा सर्वेषामेव जन्मादीनामस्तः कर्तृत्वानुपपत्तेः पूर्वो भावः सत्तालक्षण आश्रीयते, तस्यादिरादानं स्वकारणैर्बीजादिभिरङ्गुरादिसत्त्वायाः समावेशः सम्बन्ध इत्यर्थः । तमाचष्टे-अङ्गुरादेव्यनुपचरितस्य बुद्धिविषयां जनिं प्रति कर्तृत्वमयोग्यम् । तथाऽसत्कार्यवादिनः स्वकारणसत्तासमवायो जन्मेत्याहुः ।

नापरभावमाच्येष्ट, मुख्यसत्तां नाचष्ट इत्यर्थः । परं पूर्ववद्योऽयम् ।

अथवा पूर्वो भावोऽनभिव्यक्तः सूक्ष्मा सत्ता, तस्या आदिरादानं विशेषैस्तमाचष्टे । एतद्वत्ते भवति-सूक्ष्मसत्तासमाविष्टस्य सतो विशेषप्रादुर्भावः । सतो विशेषसत्ताप्रतिलम्भो जन्म । लस्मात्सदैत्यत्पद्यते । यदि ह्यसदुत्पद्येत, तनुभ्यो घटो सृष्ट्य पद्म उत्पद्येत । वल्वेतदेवं दृष्टम्, लस्मान्सृष्टवस्थायामेव घटोऽस्त्यनभिव्यक्तः पुरुषव्यापारेणाभिव्यक्तिर्नीयत इति । तथा च सत्कार्यवादिनः—

१—तत्र वृत्तजन्मानर्थः कस्यो B. C.

२—जन्मात्मभरणादीना० A.

३—०जादिरङ्गु० B.

४—समवेगः B. C.

५—समाच० A.

६—हरादेहि प्राग्नुप० A. अत्रानुपचरितस्यानुप-
जनितस्यानुपजातस्येति वार्थः ।

७—विषयाया सत्तया जनिं B. C.

८—तथा चासांकर्य० B. C.

९—नवमकारिकाव्याख्याने सांख्यतत्त्वकौमुद्याम्-

‘उत्पत्तिः स्वकारणसमुदायो वा स्वसत्तासमवा-
यो वा’ इति, न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाच्च

(४।१।५०). सत्रव्याख्याने ‘स्वकारण-

समवायः सत्तासमवायो वा उत्पत्तिः’ इति चाह पृष्ठदर्शनटीकाकारो वाचस्पतिमिश्रः ।

१०—मुख्यः सन् तात्राचष्टे A.

११—०नभिव्यक्त्या A.

१२—‘दि’ इति त्रुटिः B.

१३—‘भवति’ इति नास्ति A.

१४—सूक्ष्मा सत्ता समाविष्टास्य A.

१५—अतो विशेषे सत्ताप्रतिमंभो B. C.

१६—सदो मोत्पद्यते B. C.

१७—०त्पद्यत इत्येत तनुयो B. C.

१८—‘०मिव्यक्तिं नीयत’ इति युक्तः पाठः ।

१९—तथाऽसत्का० B. C. वस्तुतस्तु ‘सत्कार्य’
इत्येव पाठो युज्यते ।

“असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम्” ॥

इत्याहुः । नापरभावमाचष्टे, स्थूलसत्तां नाचष्ट इत्युक्तार्थम् ।

‘अस्तीन्दुपत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम्’ ।

उत्पन्नस्य जनिव्यापारेण प्रतिलघ्वात्मलाभस्य जायमानावस्थां प्रत्यनन्तरभाविनः

सत्त्वस्य द्रव्यस्य वस्तुनो घटाङ्गरादेनिर्लुठितस्य बुद्धचावग्रहोऽवधारणं ‘अस्ति’ शब्द
आचष्ट इत्यनुषङ्गः सर्वत्र । किं पुनरत्रावधारणम् ? अस्ति=विभर्त्यात्मानम्, न ध्वसत

इति, इत्थं बुद्धचाध्यवसायः । यद्वा पूर्वोत्तरावस्थातो व्यवच्छेदः, अङ्गुरोऽस्ति, न वीजा-
वस्था, न नालपत्रकाण्डायवस्था । घट एवास्ति, न शिवकायवस्था, न कपालायवस्थेति ।

विपरिणमते इत्यादि कर्मकर्त्तरि प्रयोगः । विपरिणमते शब्दो जम्बूफल-पय आदे-
र्धमिणो भूतमविष्यद्वर्त्तमानावस्थास्वेकत्वेना श्रितस्याविनश्यत आत्मतत्त्वाद्वरितत्वाद्रव-
त्वमाधुर्यादिनिवृत्या काष्ठर्यकाठिन्याम्लत्वाद्युपजननेन यो विकारः परिणामस्तमाचष्टे,

१-०कारणा० A.

२-०कारणाभा० A.

३-[सांख्यकारिका १]

४-‘स्थूलसत्तां नाचष्ट’ इति नास्ति B. C.

५-इत्याद्युक्तार्थः B.

६-‘सत्त्वस्यावधारणम्’ । उत्पन्नस्य इति नास्ति B.C.

७-०पाप्रति० B. C.

८-०नावस्थाप्रत्य० B. C.

९-प्रत्यन्तर० A.

१०-सम्भव्य C.

११-‘वस्तुनो घटाङ्गरादेनि०’ इत्यस्य स्थाने ‘पश्य

घटान् (पशुघट C.) ऊम्भकारादेव्यभूतस्य’

इति पाठः B. C.

१२-युक्त्यावग्ने B. C. वस्तुतस्वत्र ‘बुद्धयावग्रहे’

इति युक्तः पाठः ।

१३-‘अस्ति’ इति नास्ति B. C.

१४-ध्वसत C.

१५-इत्यवृथा० A.

१६-यद्यपूर्वोत्तरातो A.

१७-०वस्थानं नालपत्रे A.

१८-०काण्डमाद्य० B.

१९-शिविका० A.

२०-०पालद्वं सति B.

२१-०परिणमते A. षं परिणमते B.

२२-०सानास्वेक A.

२३-०त्वेन विवक्षितस्याप्रचा (च्य) वमानस्या-

विनश्यत A.

२४-०रितादवत्व B.

२५-०‘निवृत्या’ नास्ति B. C.

२६-कात्स्य० A.

२७-०कारिण्याम्लताद्य० B. कारिन्याक्ताद्य० C.

तेन विशिष्टं तद्वन्तं धर्मिणमाचष्ट इत्यर्थः । ननु तत्त्वादपच्युतिर्जस्वामुपपद्यते, पर्यसि कथम् ? यत्र पूर्वप्रख्योपमदेन प्रख्यान्तरोपजनो दधीत्युच्यते । अत्रापि शौकल्यादिविशिष्टं गोरसद्रव्यं धर्मित्वैनाश्रयिष्यत इत्यदोषः । विपरिणमतेष्व विषयविवेकप्रदर्शनार्थं सर्वावस्थानुगतस्य धर्मिण आश्रयणम् । धर्मिण्येव हृ परिणामः सम्भवति न धर्मेषु, यतस्ते विनाशिजन्यस्तीनां विषयीभवन्ति । द्रवत्वं विनशेः, काठिन्यं च जनेः, शौकल्यगो-
रसते अस्तेः, अतो विविक्तो विषय इति ।

वर्धते इत्यादि, वृद्धिरविवृतपरिणामविशेषस्य धर्मिणः परिणामप्रकर्षविशेषाकाङ्क्षा विषयस्याप्रच्यवमानस्य, तत्त्वप्रत्याख्यातः पूर्वावस्थाया अभेदोपचारेण समवायिसंयोगे-
यर्थागमेन य आभिमुख्येनोपर्युपचयस्तमाचष्ट इति सम्बन्धः ।

वर्धते शरीरेण वर्धते विजयेनेति, क्रमावाधेनोदाहरणपाठो युक्तः ।

अपक्षीयत इत्यादि, एतेनैव विधिना व्याख्यातं प्रतिलोमं वैपरीत्येनेत्यर्थः । पूर्व-

- १—तत्त्वं पृच्छति B.
- २—तत्र पूर्वप्रख्योपाख्योपमदेन प्रख्योपख्यान्तरो-
जननेत्युच्यते A. अत्र मूले ‘प्रख्यान्तरोप-
जननेन’ इति तृतीयान्तपाठो युक्तो भावति ।
- ३—स्थौत्य० A.
- ४—धर्मिणो नाशयिष्य B.
- ५—०दोषं B. C.
- ६—विषयविषय विऽ B.
- ७—०शनार्थः B. C.
- ८—०श्रियणम् B.
- ९—०धर्मिं० C.
- १०—च A.
- ११—‘ना’ नास्ति C.
- १२—द्रवत्वाविनाशे B.
- १३—‘च जनेः’ इति त्रुटितः B.
- १४—शौक्लियक्तिवयं B, शौक्लियं C.

- १५—गौरसत्त्वे A.
- १६—विविक्ते विषया A.
- १७—०रनवशृतपरिमाण० B.
- १८—०णामापकर्ष० A. अत्र ‘०णामोपकर्ष०’ इति पाठो युक्तः ।
- १९—तत्त्वप्रत्याख्यातः B. C. अत्र ‘तत्त्वप्रत्याख्यात-
पूर्वावस्थाया’ इति समस्तपाठेऽर्थः संगच्छते । तथाहि-तत्तु वर्धते इति क्रियापदं तु, अप्रत्या-
ख्यातपूर्वावस्थाया-अप्रत्याख्याता अनिवारिता
या पूर्वावस्था, तस्या अभेदोपचारेण तदपत्यैव
पूर्वावस्थामविपर्यस्यन् योऽधिक उपचयोऽवय-
वान्तरप्राप्तिस्तमाचष्ट इत्यर्थः ।
- २०—पुरुषावस्था० A.
- २१—‘अर्थ’ इति नास्ति B. C.
- २२—०पर्युपरि चय० B. C.
- २३—वृद्धिना B. C.

स्मादपकर्षपचयकृतो विशेषः । शेषं पूर्ववत् । अन्यतराङ्गैकलयाच्च विपरिणमतेर्विक्षया-
वाविषय इत्यपौनस्तत्यम् ।

विनश्यतीत्यादि, पूर्वो भावः सत्त्वेति पूर्वमुक्तम् । तस्या विशेषादानं विशेषसत्त्वा-
प्रतिलम्भो जन्मेत्युक्तम् । तस्या एव विशेषैर्मैक्षीञ्जतस्तमाहेत्यत उक्तम्—पूर्वभावस्यान्त-
माचष्ट इति । अपरभावं सत्त्वानां नाचष्टे । न प्रतिषेधति, अव्यापारस्तत्रेत्यर्थः ।

अन्येषां पाठः—अपरभावस्येति । अपरो भावः सत्तैव, सद्वेव दिवि नाशमुपैति;
तस्य सत्तालक्षणस्यापरभावस्यान्तः स्वकारणग्रधंसस्तमाचष्टे विनश्यतिः । नापर-
भावमाचष्ट इति, कपालावस्थां नाचष्टे । न प्रतिषेधति—अव्यापारस्तत्रेत्यर्थः ।

अन्येषां पाठः—न पूर्वभावमिति । लेषां पूर्वो भावो विनश्यत्यपेक्षयाऽपक्षीयतिः;
तत्राचष्टे । विद्यमानमपि विनाशां स्वांशोपनिपातित्वाच्छब्दानां न प्रतिषेधति, स्वार्थो-
परोधप्रसङ्गादिति ॥

जन्यादयो हि सत्तापेक्षया विशेषाः, वस्त्र्यमाणपच्यादपेक्षया सामान्यरूपा इत्ये-

१—०कर्षपचयपदकृतो A.	९—माचष्टे इत्यारभ्य भावस्यान्तः इत्यन्तः पाठो
२—०शेषः' इति त्रुटिं भाति B. C.	१०—नोपलभ्यते B. C.
३—‘विं’ इति नास्ति B.	११—क्रियाणाभित्यर्थः ।
४—विनश्यतीत्यादिवाक्यस्य विविधान् पाठानाचार्यो महेश्वरः प्राचीनतमपुस्तकेषु घश्यति । तथाहि:- ‘विनश्यतीति पूर्वभावस्यान्तमाचष्टे नापर- भावमाचष्टे न प्रतिषेधति’ इति प्रथमः; ‘विनश्यतीत्यपरभावस्यान्तमाचष्टे नापरभाव- माचष्टे न प्रतिषेधति’ इति द्वितीयः; ‘विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभाव- माचष्टे न प्रतिषेधति’ इति लृतीयः ।	१२—०करण० A.
५—तस्यापि विशेषादाऽ A.	१३—‘इति’ नास्ति B. C.
६—०प्रतीतिलं सौ A.	१४—‘न’ इति नास्ति B.
७—०विंमोकेऽन्तः B. C.	१५—‘इत्यर्थः’ इति नास्ति A.
८—‘अत उक्तम्’ नास्ति B.	१६—‘पूर्वभावः’ इति ‘इति॑सहितः’ प्रथमान्त- पाठः A.
	१७—विनश्यपे० B. विनश्यपे० C.
	१८—०पक्षतिः, तात्रा० A.
	१९—विनशौ० C. विनाशाभागोपनिपातित्या० B. C.
	२०—‘न’ इति नास्ति B.
	२१—यक्ष्य० A.
	२२—०भूता० A.

अ० १, ख० ३.
अ० १, पा० १, ख० ३.

(३३)

[भावानां यथावचनमृहनम्

तदर्शयितुमवारणफलमाह—अतोऽन्य इत्यादि । एभ्योऽन्ये भावभेदा एतेषामेव पणां
भैद्रा इति ह स्पाह वाष्यायिणिरिति सम्बन्धः, प्रकृतत्वात् ।

ते यथावचनमभ्यूहितव्याः । यथावचनम्—उच्यत इति वचनम्—अर्थः । योग्यता-
योग्यतायामव्ययीभावः । यथायथमित्यर्थः । ये यस्य जन्यादेरर्थत्वेन योग्यास्त आभि-
मुख्येन तर्कयितव्याः । यथा—जनेरुत्पद्यते प्रसूयत उद्घवतीत्यादयः । एवमस्तेभवत्यादयः,
परिणमतेर्विक्रियत इत्यादयः, वृद्धेरुपधीयते पुष्यत इत्यादयः, अपश्चीयते: शुष्यति
हस्तीत्यादयः, विनशेऽर्धसत इत्यादयो भेदाः ।

अथवा यथावचनं यथावाक्यमित्यर्थः । यथा—ओदनं पचतीत्यत्रौदनस्य पक्तुम-
योग्यत्वात् । यदि ह्यसौ पचयेतार्थान्तरमभिनिष्पद्येत । अतोऽत्र जनेरन्तर्हितपर्यथस्य
विशेषः । तण्डुलं पचतीत्यत्र पचिर्विक्लिदेरन्तर्हितपर्यथस्यार्थं । स च विशेदित्यर्थभूतस्यैव
विक्लियतो विक्लेदयति, विनश्यतो विनाशयतीत्यर्थः ।

एवं नामाख्यातलक्षणं सप्रपञ्चमभिधायावसरग्रापानुपसर्गानर्थतः स्वरूपतश्चोत्कर-
यितुमाह—न निर्वद्धा इत्यादिना । निराहुरित्यनेन सम्बन्धः । निः पृथगर्थे, वन्धिः प्रयो-

१—०फलं त्वाह मतो० A.

१५—पचतेरन्तर्नीतिष्य० B. C.

२—उक्तेभ्यो० B. C.

१६—तण्डुलान् C.

३—भावभेदा इत्याह A.

१७—पचिः क्लिदेरन्तर्नीत० B. C.

४—‘यथावचनमभ्यूहितव्या’ नास्ति B. C.

१८—परिविशेषान्तर्भूतं तस्यैव B. C. अत्र मूले
कदाचित् ‘तस्य च विक्लियर्थभूतस्यैव’ इति
पाठो युक्तः स्यात् ।

५—अर्थ A. अनर्थः B.

१९—०द्यतेरपि विक्ले० A.

६—‘०योग्यता०’ इति नास्ति A.

२०—०स्यातयोर्ल० A.

७—यथार्थमि० B. C.

२१—तलक्षयितु० B. C. अत्र ‘स्वरूपतश्चोलक्षयितु०’
इति ‘०तश्च लक्षयितु०’ इति वा पाठः साधी-
यान् भाति ।

८—०र्थेन A.

२२—‘निर्वन्धा इति’ इत्येव ‘न’ रहितः पाठः B. C.

९—०योग्यस्त B. C.

२३—नजाहिना सम्बन्धते B. C.

१०—तथा B. ११—उत्थव० A.

२४—बन्धः A.

१२—एवमस्ते: इत्यारभ्य हस्तीत्यादयः इत्यन्तः

गार्थे । उपेत्य नामाख्यातयोरर्थस्य विशेषं सृजन्त्युत्पादयन्तीत्युपसर्गाः । पृथकप्रयुक्ता उपसर्गा अर्थात्तिथ्येन नाहुः । एवं शाकदायनो वैयाकरणविशेषो मन्यत इति वाच्यशेषः ।

किं तर्हि कुर्वन्ति ? नामाख्यातयोरित्यादि । तु रघारणे, नामाख्यातयोरेव कर्मणोऽर्थस्योपसंयुज्यत इत्युपसंयोगो विशेषः प्रकर्षादिस्तस्य शब्दगुम्बान्नेण सन्निधानाद् द्योतका भवन्तीति । कर्मोपसंयोगद्योतकाः—कर्मोपषदो नभस्य स्वार्थकः कः । द्योत्यत इति वा द्योतः, कर्मोपसंयोगो द्योत्य एषामिति वहुव्रीहिः, ततः कप् । अथवा कर्मोपसंयोगश्चासौ द्योतकश्चेति समानाधिकरणः, तं कारयतीति ‘आतोऽनुपसर्गं कः’ इति कः । व्युत्पत्तिमात्रेतत् । अर्थसूक्त एव न वाचकः, किं तर्हि ? शब्दोपजनमान्नेण पदान्तरोपात्तस्य विशिष्टरथ द्योतका इति । किमतो यद्येवमुच्यते ? इह नामाख्यातयोर्वाचकत्वे सति पृथक्प्रयोगत्वे च पदत्वं दृष्टम् । तद्वैलक्षण्यादुपसर्गाणामपृथक्प्रयोगाद्वाचकस्त्राचानर्थक्ये सत्यर्थविभागाश्रयस्य पदजातस्यानुपत्तिरिति वैयाकरणदर्शनेन पृथक् पदार्थक्षेपः । तथा च ते सामयिकपदत्वाख्यानद्वारेण निपातोपसर्गाणामपृथक्यत्वात् सुबन्नतपदमेव प्रतिज्ञानते । ततश्चोकपदचतुष्णानुपत्तिरिति पूर्वः पक्षः ।

१—‘विशेषं’ नास्ति B. C.

१२—आहो० A.

२—‘पृथकप्रयुक्ता’ इति पदं ‘उपेत्य’ इत्यस्मात्प्रागेव लिखितम् B. C.

१३—अष्टाव्यायी ३।२।३ ॥ ‘कः’ नास्ति B.

३—नाहुरिति B.

१४—अस्तसूक्त B.

४—‘मन्यत इति वाच्यशेषः’ इति नास्ति A.

१५—वाचकः इत्यारभ्य विशिष्ट इत्यन्तःपाठो नोपलभ्यते B. तत्र ‘न वार्थस्य द्योतका’ इत्येव पाठः ।

५—रव रणे B. C.

१६—‘तद्’ नास्ति A.

६—०प्स्य B. C.

१७—०ण्यानुप० A.

७—शब्दग मान्नेण B. C.

१८—०जातत्वस्या० B. C.

८—इत आरभ्य ‘अथवा’ इति पर्यन्तः पाठो नोपलभ्यते A.

१९—रदत्वाक्षेपः A.

९—अयं संदिग्धः पाठः ।

२०—तेषामपिकप० A.

१०—अत्र ‘द्योत’ इति युक्तः पाठः ।

२१—प्रतिज्ञानतः B. C. अत्र ‘प्रतिज्ञानते’ इत्येव पाठो युक्तः ।

११—०पसंग्रह० A.

२२—तत्रश्चोरक्त० B. C. २३—पूर्वपक्षः B.

उच्चावचा इत्यादि । उच्चावचा वहुप्रकाराः पदस्योपसर्गाख्यस्यार्था अभिधेयाः प्रकर्षाद्यः सन्ति । अथवा नामाख्यातानां पदानामर्था उपसर्गानुवर्त्तिवे सत्युच्चावचा गम्यन्ते । एवं गार्यो नाम नैरुकविशेष आहेति वाक्यशेषः । किं शब्दाधिक्यात् ? नेत्याह, तद्भावाभावित्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृत्यादिवदर्थविशेषस्य प्रतीतेः, शब्दशक्तिस्त्राभाव्याच्च, नामाख्यातानुवर्त्तित्वैव प्रयुक्तानां प्रकर्षाद्यर्थविशेषप्रबोधसामर्थ्यमुद्भवति, न केवलप्रयोगे । अतः प्रकृत्यादिवदेव केवलानामप्रयोगः । नत्वेतावतानर्थक्यमेवाध्यवसातुं युक्तम् । अपि च यत्र केवलादप्यर्थप्रतीतिर्दृश्यते, तत्र केवलस्यापि प्रयोगः । 'यदुद्ध्रुतो निवतो यासि निष्कौशाम्बिरि'ति । आनर्थक्ये हि संति तद्वितसमासौ न स्याताम् । अभ्युपगम्यैतत्सामर्थ्यं पदकार आह—'उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः, यत्र क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाद्यः । यत्र तु न प्रयुज्यते, तत्र ससाधनां क्रियामाद्यरितिः' इति । अतो वैयाकरणा अपि पार्थगत्यै नैव निन्दुवे । सुवन्तपदत्वन्तु यत्सामान्येन, तत्स्वप्रक्रियाप्रसिद्धचर्यम् । अत एवं पृथगर्थत्वं वुद्ध्वाऽह । तद्य एषु पदार्थ

१—०दिवेवाः C.

१६—भवति B. C.

२—अथः C.

१७—'तद्वित०' इति नास्ति B. C.

३—०ख्यातव्यं A. ०ख्यातानार्थं C. 'पदानाम०'

१८—०समासो A.

४—० एवं B. C.

१९—०गम्य वेगमर्थं A.

५—वाक्यविशेषः B.

२०—०वाचिशब्दः B.

६—क्र तत्कालभाविं B.

२१—तत्र न B. C.

७—प्रकृतिप्रत्ययादि० B. C.

२२—'तत्र' इति पदमित उच्चिय 'ससाधनां' इत्य-

८—शक्तिस्त्राभावाच्च A.

स्याप्रे लिखितम् B. C.

९—प्रयुक्तत्वानां C.

२३—'इति' नास्ति A.

१०—केवलं A.

२४—०णरपि वाच्यम्, नैव निसूयत B. C.

११—न्युतः A.

२५—'पार्थगर्थं' इति युक्तः पाठः ।

१२—०सातुः B. C.

२६—'निन्दुवते' इति युक्तः पाठः ।

१३—०प्यत्र० A.

२७—तत्स्वप्रदुक्ति० B. C.

१४—०तस्य केवलोऽपि B. C.

२८—प्रसिद्धमेव B. C.

१५—निरवतो B. C. [Cf. क० ३२३०]

२९—'अत' इति नास्ति B. C.

३०—'उभयथा प्रयोगसिद्धि' इत्यधिकः पाठः A.

इत्यादि । तस्माद्य एषु पदेषु सर्गेषु नामाख्यातेषु वा प्रयुज्य मानेषु पदार्थः प्रकर्षादिरर्थः प्रतीयते, प्राहुरिमे-उपसर्गस्तमीदृशं नामाख्यातयोरर्थस्य विशेषणम् । ‘कृसल्लयुटो बहुलम्’, इति कर्त्तरि ल्पयृ करणे वा, विकारकमित्यर्थः । स च क्रियायाः क्वचित् कदाचिद्विशिष्टाया विशेषकः, पचति प्रपञ्चतीति । क्वचिन्निवृत्तिधर्मविशिष्टायाः प्रवृत्तिधर्मकत्वम्-तिष्ठति प्रतिष्ठत इति । क्वचिदनुबादित्वम्-लभते प्रलभ्वतं इति । अन्ये तु न निर्वद्धा इत्यादिना द्योतकत्ववाचकत्वविषयामाचार्यविप्रतिपत्तिं समर्थयन्ते ।

प्राहुरित्युक्तं सामान्येन, विशेषेण वर्णयितुमुपक्रमते-आ इत्यादि । अर्वागर्थः सन्निकृष्टः, अत्र युक्ता हि कर्मत्वेन सर्वत्र द्वितीया, प्रदर्शनं चेदम्, कर्मप्रवचनीयत्वे हि सति-‘आ समुद्रादपरात्’, इत्यादौ मर्यादादिष्वपि दर्शनात्, निपातत्वे च समुच्चयादिष्वपि । अर्वागर्थ उदाहरणम्-‘परा याहि मघवन्-रासभस्य’, विश्वामित्र इन्द्रमाह । अस्मिन् यज्ञे सोमस्य तृप्तः सन् परा पराचीनं रन्तुं स्वगृहमेव याहि । हे मघवन् धनवन् पुनश्च इवो यागकाले सोमं पातुमर्वाक् सन्निकृष्टमस्मद्ब्रह्ममुत्तरवेदिदेशं याहि ।

- १-एष प्रतीको नास्ति A.
- २-कस्मा० B. C.
- ३-‘उपसर्गेषु’ नास्ति B. C.
- ४-‘पदार्थः’ नास्ति B. C.
- ५-विकरणं B. C.
- ६-[अष्टाध्यायी ३।३।११३]
- ७-विकारिकविशेषक० B. C.
- ८-क्रियायम् C.
- ९-०दपि चेष्टया B. ०दविशेषाया C.
- १०-‘प्रलभ्वत’ इति नास्ति B.
- ११-अन्ये त्वनिवन्धा B. त्वनिवद्धा C.
- १२-‘०वाचकत्व०’ इति नास्ति B. C.
- १३-उक्तवेनं B. उक्तवैनः C.
- १४-तु दर्शितुमाह A. ‘दर्शयितु०’ इति पाठो युक्तः स्यात् ।
- १५-०गर्थं सन्निकर्षः B. ०गर्थं सन्निकर्म C.

- १६-अतुष्टका ह (हि) A.
- १७-कर्मर्थेन B.
- १८-०शेन त्वेदम् B. C.
- १९-आक्षमुद्रादवरात् A. [Cf. क्र० ७।६।७]
- २०-मय्यादा० A.
- २१-‘मघवन्’ नास्ति A.
- २२-[क्र० ३।५।३।५] २३-इदमाह A.
- २४-अस्मद्यज्ञे B. अस्माद्यज्ञे C.
- २५-सोमेन B. C. वर्त्तमानार्थत्तान्तत्रपदयोगे ‘क्तस्य च वर्त्तमाने’ (अष्टा० २।३।६७) इति षष्ठ्येव युक्ता ।
- २६-परा च B. C.
- २७-‘रन्तुं’ नास्ति B. C.
- २८-‘धनवन्’ नास्ति A.
- २९-‘इवो’ नास्ति B. C.
- ३०-योग० A. ३१-०स्मद्ये द उत्त० B. C.

कस्मात्पुनरेवमुच्यते—‘आ च परा च याहींति । उच्यते—यस्मात् हे इन्द्र भ्रातः सोमप-
यश्चरुपुरोडाशादिना भर्त्तव्यः, उभयष्ठ स्वगृहेऽस्मदीये यज्ञे च । ते—तव, अर्थ—व्यत्ययेत्
प्रथमार्थे द्वितीया—अर्थः प्रयोजनमित्यर्थः । एकत्र सोमोऽन्यत्र शाच्यादिपरिभौर्गः । की-
दृशं स्वगृहम् ? यत्र रथस्य बृहतो महतो निधानं स्थानं यजनशालाख्यं विमोचनं वि-
मोचनस्थानं च मन्दुराख्यं वाजिनोऽश्वस्य, कीदृशस्य ? रासभस्य जात्यन्तरत्वद्विशेष-
णं यथाश्रुतं न सम्भवतीति सकारभक्तारयोर्व्यत्ययेन रभसशब्दाद्वैगवचनात् ‘सर्वे वि-
धयश्चन्दसि विकल्प्यन्ते’ इति मत्वर्थीयो न इत्यः । रासभस्य वेगवत् इत्यर्थः ।

प्रपरेतस्य प्रातिलोभ्यम् । एतस्यैव सञ्चिकर्षलक्षणस्यावार्गर्थस्य प्रातिलोभ्यं वि-
प्रकर्षमाहतुः । प्रशब्दस्योदाहरणम्—‘अरण्यान्यरण्यानी’ति चतुर्दशो व्याख्यास्यते । परा
शब्दस्य ‘परा याहि’ इति पुरस्ताद्वयाख्यातम् ।

अभीत्याभिमुख्यम् । अभिमुखता प्रहता । उदाहरणप्रचुरम् । अथापि तु किञ्चि-
त्प्रदर्शयते—‘अभित्वा देवसवितः—मीमहे’ । शूनः शेषो यूपेऽवनदः सवितारमायुः

१—कस्मादेवमुच्यते A.	१६—मत्वर्थयोद्दृष्टव्यः B. C. अत्र ‘मत्वर्थीयो णो द्रष्टव्यः’ इत्येव पाठो युक्तः स्यात् ।
१३—[Cf. क्र० १११६४३१; १०१७१६]	१७—०वरे० B. C.
२—‘उच्यते’ नास्ति A.	१८—सकर्मल० B. C.
३—सोमपानाय सुपुरोडाशादीनां भर्त्तः A.	१९—प्रस्योदाहरणमिति A.
४—‘स्व०’ इति नास्ति A.	२०—०रण्यान्यसाविति A. [क्र० १०११४६१]
५—‘यज्ञे’ नास्ति B. C.	२१—व्याख्याता A.
६—अर्थः B. C. ७—अर्थ B. C.	२२—०व्यादिमु० A.
८—शय्यासननादिपरि० A.	२३—०मुख्यता A.
९—‘स्व०’ इति नास्ति A.	२४—प्रसन्नता A.
१०—‘निधानं स्थानं’ नास्ति A.	२५—०हरण० A.
११—०रडानं A. १२—०मकार० A.	२६—तथापि A.
१३—भसौ रसशब्दा वेग० A.	२७—‘तु’ नास्ति C. २८—देश्यते C.
१४—०वचना B. C.	२९—[क्र० ११२४१३]
१५—विकल्पेन भवन्ति B. C. परिभाषेन्दुशेखरे	३०—‘मीमहे’ नास्ति B. C.
३५. परिभाषा । Cf. महाभाष्यम् १. ४. ९.	३१—ऊवशेषो B. ३२—यूपे वदः A.
छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति ।	

अ० १, ख० ३] }
अ० १, पा० १, ख० ३.]

(३८)

[अभि, प्रति]

प्रार्थयते, अभिरित्याख्यातेन सम्बद्धयते । त्वा त्वां हे देव सवितः । ईशानमीशितारमायु-
रादीनां वार्याणां वरणीयानां सर्वर्थानां, सदा अवन् प्रायणादिभ्यः सर्वप्राणिनां सर्वदा
रक्षितः भागमशमाभिसुख्येन ईमहे याचामहे । कस्य भागम ? आयुषः, सामर्थ्यात् ।
आयुष्मत एव वा । भागशब्दो भजनीयत्वात् । आयुर्याचामह इत्यर्थः ।

प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । एतस्याभिसुख्यस्य वैपरीत्यम् । उदाहरणम—‘यज्ञे-
रिषूः—भङ्ग्येषाम्’ । पायोरार्षमग्निरुच्यते । यज्ञेरिति हेतौ तृतीया, प्रयोजनस्य च हेतु-
त्वेन विक्षा, यज्ञेर्हेतुभूतैः, यज्ञार्थमविघ्नत्वेन यज्ञसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । इषूः—इषुस्थानीया
गस्त्रयोजयकाः पुनस्ता आत्मीया ज्वाला: सन्नममानः सन्नमयन् यातुधानान् प्रति प्रह्वी-
कुर्वन्, हे अग्ने ! वाचा वाक्यशब्दलक्षण्या शलयात् हृदयशलयकल्पात् तानेव यातुधानान्,
अशनिभिः—इषुविशेषणमेतत्, ‘अशू व्याप्तौ’, व्याप्तिभिः पृथुदीर्घाभिरित्यर्थः, दिहानः
दहेरिदं रूपम्, दहन्त्यमिहित्यभूताभिज्वालाभिः, विद्य—‘व्यद् ताडने’, ताडय हृदये यातु-

१—प्रार्थते A.

ऋषिः, तस्येदमार्षमग्निश्च देवतेत्यर्थः ।

२—अभीत्युपसर्गोऽन्येनाख्या० B. C.

१७—इत आरभ्य ‘इत्यर्थः’ इयन्तस्य पाठस्य स्थाने—

३—‘देव’ नास्ति A.

‘यज्ञेर्हेतुभूतैरविघ्नेन यज्ञसिद्ध्यर्थम्’ एतात्रानेव

४—‘हे’ इति वर्तते B. C.

पाठः A.

५—‘सर्वदा’ इत्यत्राधिकः पाठः A.

१८—गच्छोपरताः B. गच्छयोपरताः C.

६—‘रक्षन् पापेभ्यो मरणादिव्यस्थायमाणः’ इत्यत्रा-

१९—आत्मीयमुज्ज्वाला B.

धिकः पाठ उपलभ्यते A.

२०—प्रसीकुर्वन् A. तत्रेदं पदं ‘यातुधानान्’ इत्यस्य

७—रक्षिता A.

प्रागेव लिखितम् ।

८—‘ईमहे’ नास्ति B. C.

२१—धक्कधतलक्षणेय...ह B. C.

९—भागः A.

२२—[धातुपाठः, स्वादिं, आत्मने०]

१०—सामर्थ्यादायुषः B. C.

२३—व्याप्तिमिद्दिः A. व्याप्तिभीः C.

११—आयुर्वचन य एव वा B. C.

२४—‘इदं’ नास्ति A.

१२—भजनीयत्वाद् भागशब्दः B. C.

२५—दाह (हि) काभिरि (रे) ताभिरि० B. C.

१३—आयुरीमहे B. C.

२६—०र्वपिलभिं० B. C.

१४—प्रतीतेत्यस्माभिं० B. C.

२७—‘विद्य’ नास्ति A.

१५—[क० १०८७४]

२८—[धातुपाठः, दिवादिं, परस्मै०]

१६—त्रयोरेत्याधिभिः अभिं० B. पायुर्नामि भारद्वाज

धानान् राक्षसान्, विद्धा च प्रतीचः प्रतीचीनान् विपरीतगतीन् पराङ्मुखानित्यर्थः, बाहून् प्रतिभूद्धि प्रतिमौचय, एषां यातुधानानाम् ।

अति सु इत्यभिपूजितार्थे । अतिसु अभिपूजितार्थमाहतुः । 'अतिवाहणः' 'सुराजे'-ति लोके । वेदे च-'अति त्री सोम०-चोदयः' कश्यपपुत्रस्यासितदेवतापरनान्न आर्षम्, सोम उच्यते । अत्युपसर्गो 'भ्राजसे' इत्यनेन सम्बन्ध्यते । त्रीणि कानि ? सोमवास्तूनि संस्तुतिसामर्थ्यात् सवनानि । अपिशब्दलोपश्चात्र द्रष्टव्यः, त्रीण्यपि सवनानि, हे सोम ! रोचना रोचनानि स्वया दीप्त्या दीप्तानीत्यर्थः । क्षेहन्-यागसाधनभावेनारोहन्, त्रिष्वपि सवनेषु यागसाधनभावं प्रतिपद्यमान इत्यर्थः । न शब्दः संप्रत्यर्थे । भ्राजसे अतिभ्राजसे सम्यक् संस्कारलक्षणया दीप्त्या सुष्ठु शोभनं दीप्त्यस इत्यर्थः । प्रत्यक्ष-कृतोऽयं मन्त्रः । 'इष्णन्' इति चानामन्त्रितम्, अत एकवाक्यतायै यत्तदावध्याहायौ, यस्त्वमतिभ्राजसे स इष्णन्, 'इष् आभीक्षण्ये' आभीक्षण्यं च पौनःपुन्यम्, तेन सामर्थ्याद् व्याप्तिर्लक्ष्यते, उक्तेन प्रकारेण व्याप्तुवत्, किम् ? कृत्स्नं यज्ञमिति शेषः । यज्ञनिर्वृत्ति-

१-'राक्षसान्' नास्ति A.

२-'च' नास्ति A.

३-प्रतीचा B.

४-प्रत्य चिन्नून् B. C.

५-'विपरीतगतीन्' नास्ति A.

६-बाहु प्रतिभूद्धि B.

७-०सोभय B. C.

८-'यातुधानानाम्' नास्ति B. C.

९-वाक्यमिदं न लिखितम् B. ०तार्थं C.

१०-अति सु इत्यभिं० B.

११-'वेदे च' नास्ति B. C.

१२-[कृ० ११७५]

१३-०स्यास्य तेष्वत्यापर० B. ०त्रयासित
देवतापर० C.

१४-०जस् इत्येतेन B. C.

१५-स्वबन्ध्यते C.

१६-त्रिकानि इत्यारभ्य सम्यक् इत्यन्तः पाठ-
स्त्रुटिः A.

१७-'रोहन्' इत्येव युक्तः प्राठः ।

१८-संसार० B. C.

१९-'सुष्ठु शोभनं' नास्ति A.

२०-'इत्यर्थः' नास्ति B. C.

२१-चामन्त्रि० A.

२२-अत एव वाक्यत्वाय A.

२३-०ध्यायौ A.

२४-अयस्त्वमतिभ्रासे इष्णन् B. C.

२५-[ध्रुपाठः, क्र्यादि० परस्मै०] 'आभीक्षण्ये'
नास्ति B.

२६-'च' नास्ति A.

२७-व्याप्तुवेन A.

२८-'किम् ?' इति नास्ति B. C.

द्वारेण सूर्यं न सूर्यमिव, यथा सूर्यं चोदयः—चोदितवानसि, तद्विवं द्युलोकं सामर्थ्याद्यज्ञमानं चोदय प्रेरय गमयेत्यर्थः। सर्वस्यैव हृत्कर्षस्य धर्मायत्त्वात्, धर्मस्य च ज्योतिष्ठोमादिसाधनत्वात्, ज्योतिष्ठोमादेश्च सोमसाधनत्वात्, सोमस्य सूर्यमिव कृतीरं दिवं गमयेत्येवं स्तुतिरुपपद्यते ।

सु शब्दः ‘मुदेवो असि’ इत्यत्र व्याख्यास्यते ।

निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोभ्यम् । निर्दुरित्येतावतिस्वोः प्रातिलोभ्यम्, कुरुत्सामाहतुः । उदाहरणम्, लोके—निराकृतिः, दुराकृतिः । वेदे—‘यदादीध्य०’ । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने पतस्मिन् प्रदेशे व्याख्यास्यते । दुःशब्दस्योदाहरणम्—‘मानः समस्य दूष्यः’ । एतदपि—‘सीमिति परिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम्’ इत्यत्र व्याख्यास्यते । केचिच्चु निः— समभित्येतस्यार्थवृत्तित्वात् समश्च सम्यक्वादिविषयत्वात् पूर्वमनुदाहरणं मन्यन्ते । २२ तेषामुभयवचनत्वेन ‘यस्ते गर्भमपीवा’ इत्युदाहरणमुपरिषाद् व्याख्यास्यते । २३
न्यवेति विनिग्रहार्थीयौ । निग्रहो नियमनम् । लोके निगृहीतोऽवरुद्ध इति । वेदे—

१—०निवृत्तिद्वारौ (रा) B. C.	१६—०शब्दोदाऽ B. C.
२—०दनयः B.	१७—[क्र० १०१८५०] ‘दूष्यः, एतदपि’ इति नास्ति B. C.
३—०तद्रदीवन्यालोकं B. C.	१८—[निरूपम् १. ७.]
४—०स्यैवास्युपक० A.	१९—‘व्याख्यास्यते’ नास्ति A.
५—धर्मपित० A.	२०—०निसासमर्थवृत्तित्वात् समश्च सश्च सत्ताविषयत्वा पूर्वमनुदाहरणं स मन्य B. C.
६—०‘कर्तीरं’ इति पाठः संदिग्धः, कदाचिदत्र ‘कर्तारं’ इति स्यात् ।	२१—अत्र ‘सम्यक्त्वादि०’ इति पाठो युक्तः ।
७—०दिवा C.	२२—०भयवस्त्वेन B. C.
८—०सुशब्दस्य B. C.	२३—‘अमीवा’ इति पदं न लिखितम् A.
९—०अय द्वादशे व्या० B. C. [क्र० १०१६१२]	२४—[क्र० १०१६२१]
१०—०निरुरिति एत० A.	२५—०नियमो B.
११—०दुनिरित्ये० B. C.	२६—अत्र ‘निगृहाति, अवगृहाति’ इत्यपि पाठः A.
१२—०कुरुत्सामाहत्य B. C. १३—०कृतिरिति B.	२७—इत आरम्भ्य ‘प्रदेशो’ इत्यन्तः पाठस्तुटितः A.
१४—[क्र० १०१३४५]	
१५—इत आरम्भ्य ‘प्रदेशो’ इत्यन्तः पाठस्तुटितः B. [निरूपम्—१२. ७.]	

‘न्योषतात् उदग्ने तिष्ठ’ । वामदेवस्यार्थम्, परा च, उचिष्ट हे अग्ने ! उत्थायामित्रान् प्रत्यातनुष्व, आभिमुख्येन तनुष्व विस्तारय, किम् ? सामर्थ्याज्ज्योतिः । निशब्द ओषता-दिल्येतेन सम्बध्यते, विस्तार्य च तेनामित्रानस्मच्छब्रून्, न्योषतात्—‘उष दा॒हे’ इत्यस्य लोण्मध्यमैकवचने तातङ्गि रूपम्, न्योषतात्—नियम्य दह । तिग्महेते-इति=तिग्मास्ती-क्षणा ज्वाला हेतिरायुधं यस्य स एव संबोध्यते-हे तिग्महेते ! यश्च नः-अस्माकं समि-धान दीध्यमानं सन्दीप्यमान, अरार्ति-मित्रमपि व्युत्थाप्य शश्च, चक्रे-करोति, महादुर्जनं नीचा-नीचैः कृत्वा निघृहेत्यर्थः, तं धक्षिन्दह, किमिव ? अतसं न-अतसशब्देन काष्ठ-मुच्यते, काष्ठमिव शुष्कमप्रतिबन्धेनेत्यभिप्रायः ।

अवेत्यस्योदाहरणम् ‘त्वं नो अग्ने वरुणस्य’ । त्वं नोऽस्माकं हे अग्ने ! विद्वान् जानन्, किम् ? सामर्थ्याद्युक्ताम्, वरुणस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य । हेडः क्रोधनामेदम् । अस्माकमुपरि यो रोषः, तमवयासिसीष्टाः-यातेलिङ्गि व्यत्ययेनात्मनेपदम्, अवगृह्णाव-नीयायाः; अन्तर्नीतिण्यथो वा यातिः, अवयावय अवगमयेत्यर्थः । यश्च त्वं यजिष्ठः-अति-शयेन यष्टा, वहितमो वोदृतमश्च हविषासे, शोशुच्चानः-अत्यर्थं दीप्यमानः; विद्वा—सर्वाणि, द्रेषांसि-द्रेष्याणि द्रेष्टृणि वा रक्षआदीनि, प्रसुमुग्धि-प्रकर्षेण मुञ्च, अस्मत्-अस्मत्तोऽपनयेत्यर्थः ।

उदित्येतयोः प्रातिलोम्यम्—अनधरोधः, उपसर्गस्तमाह । उदाहरणम्—उचिष्टत उद्भृतः-लोके । वेदे—‘उच्छ्रूयस्व वनस्पते’ । विश्वामित्रस्यार्थम् । ऊर्ध्वं श्रयस्व-ऊर्ध्वो भव, हे वनस्पते ! वनस्पतिविकारयूप वर्षमन् ! वर्षमशब्दात्परिहाणवचनादन्तर्नीतमत्वर्थात् सप्तस्या लुक्ष वृष्टव्यः, वर्षमवति पर्णाहवति, कस्मिन् ? सामर्थ्याद् यूपवटे, पृथिव्याः-

१—नायमाद्यप्रतीको मन्त्रस्य, मन्त्रं पश्यत-

[कृ० ४४४]

२—०न तनुष्व विस्तारय, किम् ? इति पाठ-

स्तुष्टिः B.

३—[धातु० भ्वादि० परस्मै० ११७२७]

४—०स्तीक्ष्णा ज्वाला हेति० इति पाठस्तुष्टिः B.

५—‘एव रसं०’ इति पाठ उपलभ्यते B. C.

६—[कृ० ४१४]

७—अत्र ‘हविषाम्’ इत्येव युक्तः पाठः ।

८—[कृ० ३१३]

९—अत्र ‘परिणाह०’ इति पाठो युक्तः ।

१०—अत्र ‘परिणाह०’ इति पाठो युक्तः ।

वेदिलक्षणायाः, अधि-उपरि मिंश्च, सुमिती-तृतीयायाः पूर्वसर्वणः, सुमित्या शोभने
मानन त्रियरत्स्यालोकानारूपेण चतुररत्सिपशुनारूपेणेत्यादि न मीयमानः, वचों धाः—
वर्चः-ब्राह्मं तेजो धाः-धेहि देहि, कस्मै? यज्ञवाहसे-यज्ञं वहत्यन्तं नयति समापयति
देवान् प्रति प्रापयतीति यज्ञवाहा यज्ञमानस्तस्मै।

द्वितीयमुदाहरणम्—‘समिद्धस्य श्रयमाणः’ । समिद्धरथ सन्दीपस्याहवनीयस्य
योऽवद्यस्तं श्रयमानः सेवमानस्तत्र प्रक्षिप्तः सञ्चित्यर्थः । ब्रह्म स्तुतिलक्षणमनुवचनरूपं,
वसानः समभजमानः, अज्जरं सुवीरं जरावर्जितं नित्यं शोभना वीरा ऋतिविग्यजमानाः
कर्तृत्वेन सम्बन्धिनो यस्य तत्, प्राप्तव्यैर्वा पुत्रैर्वैरैरूपेतम्, आरे-दूरनामेदम्, दूरे असम-
दस्मत्तः, अमतिः-अशोभना मतिर्थस्य सोऽमतिस्तं पापमतिदुर्जनं, वाधमानः-अपनयन्,
उच्छ्रूयस्व-ऊर्ध्वं श्रयस्व ऊर्ध्वं तिष्ठेत्यर्थः । महते सौभग्याय सुभगत्वाय प्रियत्वाय सुधन-
त्वाय वा, सर्वलोकस्य प्रियाः सुधना वा स्यामेत्येव समर्थमित्यर्थः ।

समित्येकीभावमाह, लोके-सङ्गतौ ग्रामौ । वेदे—‘सं गच्छधर्वं’ । संवननस्यार्थम् ।
संगच्छमानानां ज्ञातीनां संवननसूक्तमेतत् । अत्र च सुखप्रतिपत्यर्थं हष्टान्तत्वेनापरो
धर्मः प्रथमं प्रदर्श्यते । देवाः पूर्वे यज्ञाङ्गभूता भागं स्वं स्वं संज्ञानानाः सङ्गता जानन्तो
यथोपासते दीयमानं प्रतीक्षन्त इत्यर्थः, एवं हे ज्ञातयः! संगच्छधर्व-एकीभवत, संवद-
धर्व-असद्भाषणं परित्यज्य संवादं कुरुत, सं वो मनांसि जानताम्-सममपि संवादेत्
वो युष्माकं मनांसि ज्ञातव्यं जानतां बुद्ध्यन्ताम्, यथा देवास्तथैकविच्चा भवतेत्यर्थः ।

१—‘शोभनानेन’ इति पाठः स्यात् । इतः परं
‘मीयमानः’ इत्यतः पाठो न्यूनाधिकाक्षरवर्ण-
रूपत्वात्संदिग्धोऽस्पष्टार्थक एव ।

२—वर्चे C.

३—कस्मैर्यां B.

४—[कृ० ३।८।२]

५—०स्याहस्य C. ६—तत्रः C.

७—अत्र ‘वन्वानः’ इत्येव युक्तः पाठः ।

८—‘अजरं’ इति नोपलभ्यते A. ।

९—अत्र ‘तम्’ इति पाठो युक्तः ।

१०—[निघ० ३।२६]

११—‘सु०’ इति नास्ति B.

१२—‘समर्थम्’ नास्ति B.

१३—[कृ० १०।१९।१२]

१४—……संभाषणं B.

१५—अत्र ‘जानन्तां’ इति पाठः । A.

व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । विष्वभावमाहतुः, विगता विष्वभूता इत्यर्थः । वेदे-
उपि-‘वि शत्रुत् ताल्लिह’ ‘आराच्छत्रुमप बाधस्व’ इति मन्त्रावृपरिष्ठाद् व्याख्यास्येते ।

अन्विति सादृश्यापरभावम् । अपरभावः पश्चाद्भावस्तमाह । अनुरूपमस्येदमिति
सादृश्यम् । अनुगच्छतीत्यपरभावः ।

अपीति संसर्गम् । संसर्गः समुच्चयोऽभिप्रेतः । अपि सिश्च अपि स्तुहि, सिश्च
स्तुहि चेत्यर्थः । वेदे-‘ग्रीवायां बद्धो अपी’ति । उपरिष्ठाद् व्याख्यास्येते ।

उपेत्युपजनम् । उपजनमुपचय उपधानमुपकारः । वेदे-‘उप वर्बृहि वृषभाय’ इति ।
नैगमे व्याख्यास्येते मन्त्रः ।

परीति सर्वतोभावम् । लोके-परिष्ठेदिति । वेदे-‘परीतो षिखता सुतम्’
इति । अद्रिभिः सतर्णीणामार्षम् । ‘सोमो य उत्तमं हविः’ इत्युद्देशार्थम् । यच्छब्दश्रव-
णादुद्दिष्टस्य च प्रतिनिर्देष्यत्वात् । तच्छब्दमध्याहृत्य प्रथमः पादः पश्चाद्योजयिष्यते ।
२० हविषां मध्ये यः सोम उत्तममतिशयेनोक्तुष्टं हविर्दधन्वान् श्रवणेन च दधन्वान् योः

१-०हतुं C.

२-‘अगता’ इत्यधिकः पाठः B. C.

३-‘अपि’ नास्ति B.

४-[कृ० १०११८०१२] नायमाय प्रतीकः ।

५-[कृ० १०१४२०७]

६-‘उपरिष्ठाद् व्याख्यास्येते मन्त्रः’ इत्येव पाठः B.C.

७-सर्वस्याप्यस्यानूपसर्गव्याख्यानस्य स्थाने B. C.

पुस्तकयोरितिं पाठ उपलभ्यते:-“अस्वि (न्वि)

ति सादृश्या (म?) परभावं, (अपरभावः) ।

पश्चाद्भावत् (स्त) आ (मा) ह । ‘मातुलतन्

(मातरं) द्र (द्वि) पदोऽनुभ (ह) रन्ते’ (वेदे) ।

तस्मादनुपशब्दो मातरं (तस्मादनुमातरं पशब्दो)

भवन्ति । अपरभावे-‘अनुरथं पादतं’

वेदे, तस्मात् ज्ञेयां (?) संयन्तं (?)

पापीचानन्वेति (०यानवेति C.)” इति ।

८-स्तुहि B. C.

९-चेत्यर्थः । वेदे-‘ग्री०’ इति पाठस्त्रुटिः B.

१०-[कृ० ४४०१४] नायमायः प्रतीकः ।

११-०जन उप० A.

१२-‘लोके’ इत्यधिकः पाठः A.

१३-[कृ० १०११०१०], नायमायः प्रतीकः ।

‘वृषभाय’ इति न लिखितम् A.

१४-‘नैगमे’ नास्ति B. C.

१५-‘परिष्ठिश्च वृक्षम्’ इत्येव पाठः B. C.

१६-परितो षिखतम् B. C. [कृ० ९१०७१]

१७-अत्र ‘०चता सुतं—अद्रिभिः’ इति पाठः

साधीयान् भाति । अन्यथा त्वद्रिभिरिति पद-

मधिकमेवाच प्रतीयते ।

१८-सुतं सोमो य B. C. १९-०देशार्थः B. C.

२०-०वृत्य C. २१-‘सोमः’ इत्यत्राधिकः पाठः A.

२२-‘उत्तम’ इति नास्ति A. २३-श्रयणेन B. C.

२४-दधव B. अत्रे पाठस्त्रुटिः । दधना तद्वान् C.

हृविष्यति नर्यो नृभ्यो मनुष्येभ्य ऋत्विष्यजमानेभ्योऽभिलिषितफलसाधनत्वेन हितः, अप्स्वन्तः-अपां वसतीत्यर्थे कथनालक्षणानां मध्ये, आसुषाव-व्यत्ययेनायं कर्मणि कर्त्त-प्रत्ययो लिङ्, सोममिति च प्रथमार्थे द्वितीया, आसुषाव-आभिमुख्येन सुतोऽभिषुतः सोमोऽद्विभिरभिषवग्रावभिस्तं परितः सिञ्चत । ऋत्विजामेष ग्रैषः, इतो दशा पवित्रान् परिषिञ्चत सर्वतः क्षारयतेत्यर्थः । सुतमभिषुतं सन्तम् । तथा—‘इन्द्रायेनदो परि स्व’इत्युदाहरणम् ‘पलप्रक्षिणी’त्यत्र व्याख्यास्यते ।

अधीत्युपरिभावम् । अधितिष्ठति, अध्यास्ते । वेदे—‘पवमाना दिवस्प०-० सानवि’ । निधुवेः कश्यपुत्रस्वर्णम् ।

अत्रेतिहासमाचक्षते—‘गायत्री वै इयेनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति । तदनेन मन्त्रेण सोमाहरणमुच्यते । पवमानाः-पवमानशब्दोऽत्र सोमवचनः । पवतेर्गति-कर्मणः । तत्र तत्र पवमानाद्ब्रह्मनात्पवमानाः सोमाः । ‘जात्याख्यायामेकस्मिन् बहु-वचनम्’, व्यत्ययेन वा । पवमानः सोमो दिवः प्रथमं द्युलोकात् परीत्युपसर्गोऽसूक्ष्मतेत्या-

१—भविं० C.	१४—‘०मुपल’ इयत आरम्भ्य ‘०त्युपरि’ पर्यन्तः
२—‘ऋत्विष्यजमानेभ्यो’ नास्ति A.	पाठस्त्रुटितः B.
३—०भिष्यषितफलितसाधकत्वेन हितः अर्थवन्तः B.	१५—[क्र० १६३२७] अत्र ‘पृथिव्यामधिसानवि’ B. C.
अपां वसतीवर्ये कथनालक्ष ० B. C.	१६—काश्यप० A.
४—अत्र ‘शे’ इत्यधिकः पाठः A.	१७—०भर० B. C. “सा गायत्री सोममाहरत्” (शत० ब्रा० ६।२९)
५—द्वितीया प्रथमार्थे B. C. इतः परं त्रुटितः B.	१८—०दिवि B.
६—आसुषुवे आग मु० C.	१९—तदेतदत्ते (ने) न B. C.
७—०दिहि० B. C.	२०—‘प’ त्रुटितः B.
८—‘अभिषवग्रावभिः’ नास्ति A.	२१—‘तत्र’ नास्ति A.
९—०मयं B. C.	२२—प्रवणात् B. C. अत्र ‘पवनात्’ इति पाठे युक्तः स्यात् ।
१०—दशा B. C.	२३—[अष्टा० १।२५८]
११—०वर्त आक्षा० A.	२४—प्रथन् B. C.
१२—सुतमभिषुतं B. C.	२५—०सर्ग आस्तजते० A.
१३—[क्र० ८।९।३] नायमायः प्रतीकः । ‘परि चेदुदा०’ A.	

ख्यातेन संवध्यते । ततः क्रमेणान्तरिक्षादसूक्ष्मत, सुजे: कर्मणि बहुवचनमेतत् लुडि रूपम्,
 ‘असर्जिष्वत् पवमाना’ इत्येतत्सम्बन्धाचैतद्विषये बहुवचनमेकवचनस्यैव स्थाने । असर्जि
 सूष्टः, अपहृत्य इथेनरूपया गायत्र्या मुक्त इत्यर्थः । क्व ? उच्यते—पृथिव्यामधि-उपरि,
 सानवि-सानुः समुच्छ्रुतं भवति, समुच्छ्रुते पर्वतवनस्थल्यादौ प्रदेशो । अथवा दिवो
 द्योतनाद् दशापवित्रान्-अन्तरेमे द्यावापृथिवी क्षियतीति-तदेवान्तरिक्षम्, तस्मात्पृथिव्या
 वेदिलक्षणाया उपरि समुच्छ्रुते हविर्धानदेशो ।

^{१२} ऐश्वर्यम्—आचष्ट इति शेषः । ऐश्वर्ये-अधिव्रहदत्ते पञ्चाल्यः । छन्दसि मृग्यमुदा-
 हरणम् ।

एवमुच्चावचानर्थान्प्राहुस्त उपेक्षितव्याः ।

^{१४} इत्याचार्यमहेश्वरकृतायां निरुक्तमाभ्यर्टीकायां

^{१५} पष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

१—संय० C.

२—०सूजत A.

३—०मेतेर्लु० B. C.

४—लुटि A.

५—आसृज्यन्ते B. C.

६—०वन्धादेस्त (त) द० A.

७—०मेकवचनस्यैव नास्ति A. ‘एव’ इति B.

पुरतकेऽपि नास्ति ।

८—०हृत्य A.

९—अवा B. C.

१०—०पृथिव्यौ B. C.

११—क्षीयतीति B. क्षीयतीति C.

१२—इत आरम्भ ‘छन्दसि’ पर्यन्तः पाठो नोपलभ्यते B. C.

१३—‘सर्वं यश्चाधितिष्ठति’ (अथर्व० १०११)

‘यत्राधि सूर उदितो विभाति [कृ० १०१२१६]

१४—‘इति’ नास्ति B. C.

१५—प्रथमस्या० B. C.

अथ निपाताः । उके नामाख्याते । उपसर्गाश्च । अनन्तरं निपाता वक्ष्यन्ते । उच्चा-
वचेष्ठियादिना । त उच्चावचेष्वनेकप्रकारेषु प्रतिपाद्येष्वर्थेषु प्रतिपादकत्वेन निपाति
वर्तन्त इत्यर्थः । तेषामर्थप्रदर्शनार्थमुच्यते—अप्युपमार्थ इत्यादि । आपि शब्दः समुच्चये,
उपमायां चार्थे कर्मोपसङ्गहे च पादपूरणाश्चेत्यर्थः । तेषाम्—इव; न, चित्, तु—इत्येते
चत्वार उपमार्थे भवन्ति । इवेत्ययं तावद्वाषायां चान्वध्यायं च । भाषा लोकः,
अन्वध्यायमित्यध्यायशब्दः—‘अध्यायन्यायोद्यावे’ति करणाधिकरणयोर्निपात्यते । वेदश्च
ग्रन्थाभ्ययनस्य कर्म, तथापि कर्मणः क्वचित्करणत्वेन विवक्षा वश्यते, ओदनेन भुज्ञ-
इति । अतोऽत्र करणत्वेन विवक्षिते वेदे वर्तते । तस्यानुशब्देन सप्तमर्थे—‘अव्ययं वि-
भक्ती’त्यव्ययीभावः । अधिक्षीति यथा । नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः । एवं विगृह्यार्थः
प्रदर्शयते—अध्यायेऽन्वध्यायमिति समासात् । सप्तम्या—‘नाव्ययीभावादतः’ इत्यसभावः ।
लोके वेदे चेत्यर्थः । अग्निरिवेन्द्र इवेति, उभयत्रोदाहरणे । लोके—अग्निरिव दीपः, इन्द्र इव
विक्रान्त इति । वेदे—‘अग्निरिव मन्यो०—०नुदस्त्व’ । मन्योरार्थम् । यथाग्निस्त्वविषितो
दीपः सदृ सर्वमभिभवति, एवं त्वं है मन्यो ! सहस्र, ‘षहृ मषणे’ अभिभवे च छन्दसि,
आभेभवाऽस्मच्छून्, तदर्थे सेनानीः सेनापतिर्नोऽस्माकं है सहुरे ! आभिभवनशील !
त्वमहूतः सन्नेधि भव, हत्वाय ‘कत्वो यक्’ शब्दून्, विभजस्व वेदस्तदीयं धनं, अस्म-

१—अयं प्रतीको नास्ति A.

१५—अत एवं विगृह्य दश्यते B. C.

२—‘त’ इति नास्ति B. C.

१६—[अष्टा० २४१८३]

३—०पाद्यायेष्व B. C.

१७—तीक्ष्णः B. ती उष्ण्यः C.

४—‘निर्गच्छन्ति’ इत्यधिकः पाठः B. निरच्छन्ति C.

१८—[क० १०१८४२] ‘नुदस्त्व’ इति नास्ति B.C.

५—‘अर्थ०’ इति नास्ति A.

१९—‘मन्योरार्थम्’ नास्ति B. C.

६—पदपूरणायेत्यर्थः B. C.

२०—०ग्नस्त्वविः C. ऋषि दीपः स B. C.

७—उपमायामर्थे B. C. ८—वदन्ति A.

२१—त्व व है C.

९—चासाध्या० B. १०—अध्याय० B. C.

२२—[धातु० भवादि० आत्मने० ११०५] ।

११—०योन्दोवे० C. [अष्टा० ३४१९२२]

२३—०७भिस्वे A. २४—अपि वा० A.

१२—सप्तमीविभक्तयर्थे A.

२५—भूतः B. C. ‘हूतः’ इति भवेत् ।

१३—[अष्टा० २११६] ०भक्ती’ तेवमव्य० B. C.

२६—‘कत्वो यक्’ [अष्टा० ७११४७] इति नास्ति

१४—अत्र ‘स च’ इत्यधिकः पाठः B. C.

B. C.

दीयसैनिकानामोजो वलं मिमानो यो महावलस्तस्मै वहु देहि, योऽत्यबलस्तस्मा अव्य-
मित्यर्थः । अथवा 'ओजो मिमान' इत्यस्य परेण 'विनुदस्वे' त्यनेन सम्बन्धः । ये केचि-
द्वतशिष्टास्तेषां वलं मिमानः, इह यदि वलवन्त आसीनाः पुनरप्यस्मार्भिः सह संग्रामं कर्तुं
समर्थस्तत एनान् विनुदस्व विविधं प्रेरय, इतस्तानपनयेत्यर्थः । मृधः—मृध इति संग्राम-
नाम, मृधः करोति 'तत्करोती' ति णिच्, एन्तात् किवप्, मृधः-सङ्ग्रामकारकान् मृधो
हतशिष्टान् सङ्ग्रामकारिण इत्यर्थः ।

^{१०} अन्यदुदाहरणम्—'इहैवैधि०—०धारय' । भ्रवस्यार्थम् । राजाभिषिक्त उच्यते ।
^{११} इहैव राज्ये एधि भव; अतो^{१२} मापच्योष्टाः पर्वत इवाविचाचलिः, अचलोऽन्ने^{१३} इन्द्र इव चेदं
सर्वमुपभुञ्जान इह राष्ट्रे भ्रवस्तिष्ठ, इहैव च भूमौ विभूतावविनाशयन्निदं राष्ट्रे,^{१४} उ इति
पदपूरणः, धारय ।

नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम्, प्रसिद्ध एव, न पचति न गच्छतीति । प्रसङ्गेन
चेदमैव तस्य परयोश्च 'चित्, हु' इत्येतयोरर्थान्तरवचनम् । 'तेषामेते चत्वारं^{१५} उपमार्थे
भवन्ती' ति केवलस्योपमार्थीयवचनस्य प्रतिज्ञातत्वात्, 'उभयमन्वध्यायमि'^{१६} ति प्रतिषे-
धार्थीयश्चोपमार्थीयश्च । प्रतिषेधार्थीयस्योदाहरणम्—'नेन्द्रं देवममंसते'^{१७} ति । उपमार्थी-
यस्योदाहरणम्—'दुर्मदासो न सुरायामि'^{१८} ति । कीदृशः पुनः प्रतिषेधार्थीयः ? कीदृशश्चो-

१—०दीयानां B. C.	११—राष्ट्रे B. C.
२—०लविमानः B.	१२—०व्यथिष्ठाः B. ०वच्योष्टाः C.
३—'इह' नास्ति B. C. इति B.	१३—अविचाचलिः स्थिरतः B. C.
४—०वत इत्यानायीनाः पुनरप्यर्थाभिः B.	१४—'भूमौ' नास्ति B. C.
५—इतः स्थानादप० B. C.	१५—उ० पाद० A.
६—मृधं A. [निघ० २१७]	१६—न पचतीति गच्छति B. C.
७—[३११२६] अष्टाध्यायीसूत्रे वार्तिकम् ।	१७—०मेतस्य B. C.
८—'मृधः' इति पदमत्राधिकं भाति । 'मृधः'	१८—०योरन्यन्त्र द्विवचनम् A.
संग्रामकारिण इत्यर्थः' इत्येव पाठः B.	१९—'इति' नास्ति A.
९—'अन्यदुदाहरणम्' नास्ति B. C.	२०—[क्र० १०८६१]
१०—[क्र० १०१७३२] 'धारय' इति नास्ति B. C.	२१—'उदाहरणम्' इति नास्ति A.
	२२—[क्र० ८२१२] २३—०शः पुनरेष० A.

पुरमार्थीयः ? उच्यते—प्रतिषेधार्थीयः, पुरस्तादुपचारस्तस्य, उपचारः प्रयोग उच्यते,
यद्यतिषेधति तस्य पुरस्तात्ययोगो यस्य स प्रतिषेधार्थीयः । यथा—‘नेन्द्रं देवमप्सत’
इति । अत्रामंसतेत्यस्य पुरस्तात्तेत्यस्य प्रयोगः । उपमार्थीयः-उपरिष्टादुपचारस्तस्य
येनोपभिपीते—यदुपमानम्, तस्योपरिष्टात् प्रयोगो यस्य स उपमार्थीयः । यथा—
‘दुर्मदासो न’ इति । ‘वि हि सोतोऽन्तिः सप्तदशे मन्त्रः पठितः, स तत्रैव व्याख्या-
स्यते । इतरस्तु व्याख्यायते—‘हस्तु पीतासो०-० जरंते’ । मेधातिथिप्रियमेधयौरार्षम् ।
हृदयेष्ववस्थिताः पीतासः पीताः सन्तः सोमा युध्यन्ते सम्यक्-संस्कारसंस्कृतत्वात्
प्रमत्तत्वात्, अहं विशिष्टोऽहं विशिष्ट इत्येवं सङ्घर्षेण युध्यन्ते इव, दुर्मदासो न—यथा
दुर्मदाः पुरुषाः सुरायाम्, ‘यस्य च भावेन भावलक्षणमित्येषा सप्तमी, यच्छ्रुतेश्च
लक्षणभूतयोग्यक्रियापदाभ्याहारः सुरायां पीतायामिति तद्वत् । ऊर्धने-ऊर्ध इति रात्रि-
नाम, भोगकालत्वाद्रात्रौ नग्नाः संभोगप्रवृत्ताः पुमांस एवं जरन्ते स्तुवन्ति । कम् ? सा-
मर्थयोद्यातारं यजमानं दातारमिन्द्रं वा ।

चिदित्येषोऽनेककर्मा । कर्मशब्दोऽन्त निरुक्ते सर्वत्रार्थपर्यायः, अनेकाथ इत्यर्थः ।
आचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायाम् । आचार्येण कस्मिंश्चिदशक्येऽर्थ उक्ते यदो-

१—‘उच्यते-प्रतिषेधार्थीयः’ इति नास्ति B. C.	१२—देवतायै प्रत्तत्वात् B. C.
२—अत्र ‘यद्यतिषेधति’ इत्यधिकः पाठः B. C.	१३—[अष्टा० २।३।३७]
३—[क्र० १०।८६।१]	१४—तच्छ्रु० B. C.
४—०भिमीयेत्, उपमानं B. C.	१५—‘०पद०’ इति नास्ति B. C.
५—‘स उपमार्थीयः’ इति वाक्यं ‘दुर्मदासो न, इति’ एतस्यानन्तरं लिखितम् B. C.	१६—संभोगकालत्वाद्रात्रौनिर्नमाः B. C.
६—[क्र० ८।२।१२]	१७—किम् ? A.
७—[क्र० १०।८६।१]	१८—‘दातारं’ इति नास्ति B. C. अस्य स्थाने ‘इन्द्रवो’ C.
८—[क्र० ८।२।१२]	१९—‘अत्र’ नास्ति B. C. तत्र ‘सर्वत्रे’ति पदं चात्रैव लिखितम् ।
९—मेधातिथिः प्रियमेधश्च तयोरा० B. C.	२०—शब्दपर्यायः B. C.
१०—अत्र ‘हस्तु’ इत्यधिकः पाठः B. C.	२१—कस्मिन् शोभने उक्ते A.
११—‘अवस्थिताः’ अस्य स्थाने ‘पाठणां’ इति पाठः B. C.	

च्यते—‘आचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति’^१ तदास्य पूजा गम्यते, आचार्य इदं वक्तुं शक्तुयाद्वान्य इति यासौ पूजा तस्याश्चिच्छब्दः ।

दधिचिदित्युपमार्थे । दधिचित्तकं दधिचित्कुन्दपुष्पपिटकं दधिसद्वशमित्यर्थः । इदं लौकिकमुदाहरणम् । वैदिकं तु—‘निखातं चिद्यः’ ‘कुपारश्चित्पितरं वन्दमानं’^५ ‘शुनश्चिच्छेषं’ इत्यादि प्रचुरं दर्शयितव्यम्, एकं दर्शयामः—‘निखातं चिद्यः०-० यथा वशत्’^९ । कलेरार्थम् । निखातं चित् निखातमिव यः पुरु वहु संभृतं वसु धनमुद्दिष्टपति । इदिति पदपूरणम् । उद्भिरति खस्माद्वाण्डागारात् दाशुषे—‘दाशवान्’ इति यजमाननाम शाकपूर्णिना पठितम् । ‘हवीषि दत्तवतो यजमानस्यार्थापय’^{१५} इति श्रुतेः । स इत्यध्याहार्यम् । स वज्री सुशिष्ठः, ‘शिष्मे हनू नासिके वा,’ सुहनुः सुनासो वा,^{१६} हर्यश्वः—हरी अश्वी यस्य सः । इदिति पदपूरणम् । करत्-करोति, यत्कर्त्तव्यं तत्कर्वन्न^{१७} केनचित् प्रतिवहुं शक्यत इत्यर्थः, इन्द्रः क्रत्वा कर्मणव न वाङ्मात्रेण यथावशत्^{१८} यथा कामयते ।

२४ २५ २६
कुलमाषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते । कुत्सितमेवापकुत्सितम् । यदात्यन्तं वुभुक्षितः

१—कदाऽस्य A.	१२—‘वहु’ नास्ति A.
२—इदं शक्तुयाद्वचनं नान्य A.	१३—‘उत्किरति’ पदं ‘०गारात्’ पदस्यानन्तरं लिखितम् B. C.
३—तस्यां चिं पा० A.	१४—शाश्वान् A.
४—०पुष्पं पिटकं A.	१५—०स्यार्थाय C. १६—०हार्यः B.
५—[कृ० ८६६४] ‘निखातं चित्रं (यः c) पुरु संभृतं वसु’ B. C.	१७—निरु० ६१७
६—[कृ० २३३१२] वन्ममानं B.	१८—सुनसो B. C.
७—[कृ० ५१२७] शुनः शेषं B. इतः परं ‘निदितं सहस्रात्’ इत्यविक्षिप्तिः पाठः B. C.	१९—हरिः अश्वो यस्य स हर्यश्वः, B. C.
८—इत्येवमादि B. C.	२०—तस्कुत्र केन० A.
९—[कृ० ८६६४] ‘यथावशत्’ इति नोपलभ्यते B. C.	२१—क्रत्वा B.
१०—कुवेरार्थम् B. किवेरा० C.	२२—क्रतुनामकर्मणव A. २४—कुन्मासां० C.
११—‘निखातं चित्’ नास्ति A.	२३—‘यथा’ नास्ति A. २६—वाय० B.

कश्चिन्मृष्टमन्त्रं मांसौदनादि सिध्यत् प्रतीक्षितुमशक्नुवन् ब्रवीति—कुलमाषांश्चिदाहरेति
तदा सृष्टान्मांसौदनादे: कुत्सितत्वं कुलमाषाणां गम्यते । यत्तत् कुत्सितत्वं तत्र चिन्छब्दः ।
प्रदर्शनार्थं चेदं चिच्छब्दस्य पूजादीनामुपादानम्, समुच्चयेऽपि ह्यां दृश्यते—अद्या चि-
न्तू चित्तदो नदीनां । अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनामिति । तथा अप्यर्थे—
'सद्यश्चिद्यः शवसा' इत्यत्र सद्योऽपि यः शवसा वलेनेति ।

नु इत्येषोऽनेककर्मा । इदं नु करिष्यतीति हेत्वपदेशो । कस्माद्य देवदत्तः प्रातरेव
भुज्ञ इत्युक्ते यदोच्यते—ग्रामं नु गमिष्यतीति—तदा ग्रामगमनस्य हेतुत्वं गम्यते, यस्माद्
ग्रामं गमिष्यति तस्मात् प्रातर्भुज्ञ इति, तस्यापदेशो नु शब्दः ।

कथं नु करिष्यतीत्यनुपृष्ठे । पृष्ठे प्रश्नः, पृष्ठमेवानुपृष्ठं तस्मिन्ननुपृष्ठे प्रश्न इत्यर्थः ।
यदा हि—'यास्यत्यसौ न यास्यतीति सन्देहे कश्चिद् ब्रवीति—'कथं नु करिष्यतीति' तदा
प्रश्नो गम्यते, तस्मिन्नु शब्दः । 'नन्वेतदकार्षीदिति च' द्वितीयमुदाहरणम् । तत्र न
प्रतिषेधे नु प्रश्ने । यदा हि—ग्रामगमत् देवदत्त इति कुतश्चित्प्रत्ययिताच्छुतेः, आगते
देवदत्ते यदाचरितव्यं तदाचरन्तं किञ्चिद् दृष्टा कश्चिद् ब्रवीति—ननु देवदत्तो ग्रामगम-
दिति, तदा—किं देवदत्तो ग्रामं नागमदिति प्रश्नो गम्यते, तस्मिन्नुशब्दः ।

अथाप्युपमार्थे भवति । 'वृक्षस्य नु', 'अक्षो न चक्रचोः' इत्यादि भारद्वाजस्या-

१—कथन मृष्टौ मांसौ० A.

२—स्यध्यत् B. C.

३—कुलमाषाणां A कन्मामसानां C.

४—यत्तु B. C. ५—चिदं A.

६—'हि' इति नास्ति A.

७—[क्र० ६२०१३] अद्याचि (पि C.) आ-
चित्तदो (दपो C.) न० B. C.

*—निर० ४. १७.

८—[क्र० १०१७८१३] अश्चिच्छवसा B. C.

९—सद्योऽपि A.

१०—'शवसा' इति नास्ति B. C.

११—'प्रातर्' नास्ति A.

१२—तस्माद् व्यप० B.

१३—पृष्ठः B. C.

१४—०भिकरिष्यता (व) सौ न करिष्यतीति A.

१५—अत्र तु (न) शब्दः प्रतिषेधः (धे C.) तु
शब्दस्तु प्रयत्ने B. C.

१६—यत्समाचरितव्यं तत्समाचरन्तं B. C.

१७—'किञ्चिद् दृष्टा' नास्ति B. C.

१८—तस्मिन्नुः A.

१९—'वृक्षस्य तु ते पुरुहृत वया:' B. C. [क्र०
६२४३]

२०—[क्र० ६२४३]

२१—'इत्यादि भारद्वाजस्यार्थम्' नास्ति B. C.

र्षम् । अक्षो न-यथाक्षः, चक्रचोश्चक्रयोः सकाशात् हे शूर ! वृहत्^१ ! अन्तरेणापि भाव-प्रत्ययं वृहत्वेऽयं वृहच्छब्दः, वृहत्वं महत्वं दैवैश्वर्यलक्षणं, ते तव स्वभूतं, महा-यथमपि महत्वे महच्छब्दः, महत्वेन, प्ररिरिचे-प्रत्येषो तीयेतस्य स्थाने, विरिरिचेऽतिरिच्यते । रोदस्योः द्यावापृथिव्योः सकाशाद् विनिर्भिद्य द्यावापृथिव्यौ तयोः परतोऽप्यस्तीत्यर्थः । अथवा वृहन्नित्यक्षस्य विशेषणम्, महेत्यपि प्रथमार्थे तृतीया, महात् योऽक्षः स यथाऽति-रिच्यते, एवं तव महत्वम् । किञ्च 'वृक्षस्य तु'^{१३}-वृक्षस्य वयाः शाखा एते तव स्वभूता है पुरुहृत ! वहुभिराहृत ! त्वाये धनमददति दारिद्र्यादस्मास्वयजत्स्वदानीं तवानागमनादूतयोऽसमद्यज्ञागमनमार्गा विश्वहुर्विरुद्धास्तुणादिभिराच्छादिता इत्यर्थः । हे इन्द्र ! पूर्वीः^{२१} पूर्वे—यैस्त्वमतीते काल आगतवानसि । वयाः शाखा वेतेः गत्यर्थस्य । ता हि वृक्षस्य स्कन्धसो जनित्वा तिरश्चीना अन्तरिक्षे गच्छन्ति, 'वातायना भवन्ति' ति-द्वितीयं निर्वचनम्, वातोऽयनो यासां वातेन याश्चालयन्त इत्यर्थः । वातायनाः-पृष्ठोदरादित्वाद्वाशब्दस्य हस्तत्वेन ताशब्दस्य च लोपेन नकारस्य च वया उच्यन्ते । यथाऽत्रतदस्माभिर्दर्शित-

१-०शादेवं B. C.	१६-०भिरुपहृत A. ०भिराहृत B.
२-०वृहन्निति B. C.	१७-०त्वमपि A.
३-०वृहत्ये वृह० A.	१८-०धनमतददति B. C.
४-०वृहन्मह० A.	१९-०रिद्र्यात्वस्मा० B. C.
५-०दैवैश्व० C.	२०-०स्तुणादिनेत्यर्थः A.
६-०स्वहृतं A.	२१-०है' नास्ति A.
७-०अर्थं पाठोऽत्राधिको भाति ।	२२-०पूर्वा B. C.
८-०प्रत्येषो B.	२३-०ैस्त्वं पूर्वम० A.
९-०तीयस्य B. C. अत्र 'वीर्यस्य' 'वीयेतस्य' वा युक्तः पाठः ।	२४-०तामि B.
१०-०'विरिरिचे' नास्ति B. C.	२५-०कदाचित् 'स्कन्धतो' इति पाठः स्यात् ।
११-०रिच्येत् C.	२६-०नित्वात् A.
१२-०महत्वं C. महित्वम् A.	२७-०श्चीनाना B. C.
१३-०'वृक्षस्य तु' इति नास्ति B. C.	२८-०यनं B.
१४-०शाखौ एवं ते A.	२९-०श्चालयन्त B.
१५-०स्वभूतसा A.	३०-०ते वा० B. त वा० C.
	३१-०शब्दहस्त० B. ३२-०त्रेदमस्मा० B. C.

मेरं सर्वत्र निर्वाच्येऽर्थे दर्शिते तद्वचनस्य शब्दस्य वर्णानां पृष्ठोदरादित्वाल्लोपविकार-
विपर्ययादिना यथास्पसिद्धिस्तद्वर्शयितव्यम्, ग्रन्थगौरवभयान्नास्माभिर्दर्शयिष्यते ।
'शाखाः खशयाः शक्रोतेर्वा' इति । वया इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थमुपात्तस्य शाखाशब्दस्य
प्रसङ्गेनैते निर्वचने । शाखाः-वृक्षस्य स्कन्धस्तो जनित्या च आकाशे शेरते व्यवतिष्ठन्ते,
शक्तिवन्ति च पक्षिणः स्वं च पुण्पफलं धारयितुम् ।

एवं चत्वार उपमार्थीया उक्ताः । प्रसंगेन वैषामर्थान्तराण्ययि । इदानीं कर्मोप-
संग्रहार्थीयाः—'च, आ, वा, अह, ह, उ' इत्येते षडुच्यन्ते । तेषां सामान्येन तावदूपं
प्रदर्शयते—'अथ यस्य' इत्यादिना । अस्य ग्रन्थस्य केनचिद्दीकाकारेण कश्चिदर्थो व्याख्य-
णितः । तस्मिन् यदि कौतूहलं तद् तद्रूपादेवावगन्तव्यम् । वर्यं त्वस्य यमर्थं व्याख्या-
स्यामः, तस्य विशुद्धयर्थमिदं तावदाच्छमहे-निपातः सर्वः पदाश्रयार्थमप्रतिपादनार्थः ।
स कश्चिददेकाश्रयस्य धर्मस्य प्रतिपादकः—इवादिरूपमानत्वादेः, कश्चिदनेकाश्रयस्य
धर्मस्य प्रतिपादकः, वादिः समुच्चयादेः । स एकाश्रयवचनाद्विर्भिरशब्दात्परः श्रूयमाणो-

- १—निर्वचनेऽर्थे B. C.
- २—लोपस्य विकार पर्यया० A.
- ३—शयाः B. खशयां C.
- ४—शाखानि B. शाखादि C.
- ५—'स्कन्धतो' इति पाठः कदाचित्स्यात् ।
- ६—जनित्वात् A.
- ७—पक्षेण A.
- ८—स्वयं च B. पुण्पं च फलं च A.
- ९—'वा' इति नास्ति B. C.
- १०—'उ' इति कोशेषु नास्ति । परमस्माभिः षट्-
संख्या संगमनाय लिखितः ।
- ११—'ना' इति नास्ति A.
- १२—वचनस्य B. C.
- १३—व्याख्यातः B. C.
- १४—'तस्मिन् यदि कौतूहलं' नास्ति B. C.
- १५—स A.

- १६—तत एवाव० B. C.
- १७—वयन्तु समस्यार्थ B. C.
- १८—तद्रस्तु शुद्धयर्थमुक्तं तत्त्वादा० B. C.
- १९—पराश्रय० A. २०—०देहा० A.
- २१—'धर्मस्य' नास्ति A.
- २२—०दिरूपं मा० A.
- २३—'प्रतिपादकः' नास्ति A.
- २४—अत्र A. पुस्तके कश्चिदधिकोऽन्यथाभूतश्च पाठो
दश्यते । तथा हि—'समुच्चयिका (चा) रणत्व
(वि) निग्रहाणामनेकाश्रयत्वात् । समुच्चयिका (चा)
रणयोस्तावद्भूयमनेकाश्रयं, विनिग्रहो नियमो-
ऽन्यनिवृत्तिः । तस्यापि यन्निवर्तकं यच्च निवर्त्यते
ताननुभावाश्रय (?) इत्यस्यनेकाश्रयता । तद्य
(दा) नेकाश्रयस्य धर्मस्य प्रतिपादकः एकस्मा
दाश्रयार्थाच्छब्दात्परश्रूयमाणं धर्मं समुच्चयादि
प्रतिपादयन्ति (ति)' ।

१३—धर्मः समुच्चयादिं प्रतिपादयति, तस्य द्वितीयेनाश्रयेण विनानुपपत्तेः । तच्छुतेर्वली-
यस्वेन तमाक्षिपति । स आक्षिसो यद्यपि कचित् स्वशब्देनोपादीयते—‘अहं च त्वं चे’
ति । कचिच्च—‘इन्द्रश्च विष्णो यदप्सृष्टेथामि’ति, तथाप्युभयत्र तस्याक्षेपकत्वाविशेष-
शान्निपातः कर्मोपसङ्ग्रह इत्युच्यते । कथम् ? कर्त्त-अर्थो द्वितीय आश्रयः, उपसंगृहात
आक्षिप्यते यः स उपसङ्ग्रहः, कर्म उपसङ्ग्रहो यस्य स कर्मोपसङ्ग्रहः । द्वितीयस्याश्रयस्या-
क्षेपकः । एतमर्थम्-अथ यस्येत्यादिना वचनकेन प्रतिपादयति । यस्य निपातस्यागमात्
श्रवणादर्थपृथकत्वमिति भावप्रत्ययान्तमेतत्, तद्बुपलक्षणार्थम्, ‘वत्सांसाभ्यां कामवले’
इति यथा । कथं तद्वान् योस्य भावप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थः, कश्चासौ पृथग्भूतोऽर्थः ? अत
आह-अर्थपृथकत्वमिति, अस्य पृथग्भूतोऽर्थ इत्यर्थः । स कः ? समुच्चयादेद्वितीय आश्रय
आश्रयान्तरात् पृथग्भूतत्वात् । ‘अह विज्ञायते’ । अहेति विनिग्रहार्थीय एव शब्देन
समानार्थः, ‘विज्ञायते’ इत्येतस्माच्च परो वृष्टव्यः, विज्ञायत एव । यत्र च स्वशब्देनोपा-
दीयते—‘अहं च त्वं चेति’ । यत्र च नोपादीयते—‘इन्द्रश्च विष्णो’ इति, उभयत्र
विज्ञायत इत्यर्थः । यदि विज्ञायतेऽर्थः, एवं तर्हि कस्यासावेवं तन्निवृत्यर्थमाह—‘न त्वै-
देशिकपिव’इति । उद्दिशात्यर्थमित्युद्देशः, तस्मिन् भव औदेशिकः, यथाभिधेयस्तथासौ
न भवति, अभिधेयो न भवतीत्यर्थः । तस्माद् विग्रहेण पृथकत्वात् विग्रहो रूपं शारीर-

१—धर्म A. C.	१२—अर्थार्थपृ० B. अतोऽर्थपृ० C.
२—[कृ. ८। ६२। ११]	१३—‘अस्य’ इति नास्ति A.
३—[कृ. ६। ६९। ८] ‘अपसृष्टेथाम्’ इति नास्ति A.	१४—वृ………तोऽर्थर्थ B. प्रभूतोथ C.
४—‘यः स उपसंग्रहः, कर्म’ नास्ति A.	१५—स तः B. १६—०तीयमाश्र० A.
५—‘आश्रयस्य’ नास्ति A.	१७—०श्रयान्तवान् A.
६—‘वचनकेन’ नास्ति A. वचनं तेन B.	१८—[कृ. ८। ६२। ११]
७—तस्य B. C.	१९—[कृ. ६। ६९। ८]
८—‘इति’ नास्ति B. C.	२०—विज्ञायर्थे B. C.
९—[अष्टा० ५। २। ९८]	२१—तस्यासावेतनिवृ० B. C.
१०—कश्चित्तद्वा यो० A.	२२—०देशशब्दः B. C.
११—०त्यान्तस्य A.	२३—‘यथा’ इति नास्ति A.
	२४—०धेयो न भवति न भवती० B. C.

मिति पर्याया^१ । रूपेण पृथग्भूतत्वादित्यर्थः । समुच्चयो हि यस्यार्थः स च तदाश्रयरूपेण पृथग्भूतः, अतस्तदाश्रयरूपं न चास्याभिधेयम्, अभिधेयस्य तु समुच्चयस्य तेन^२ विनाश्नुपत्तेः । स विज्ञायते^३ ईश्वरो यो निपातः—‘स कर्मोपसङ्ग्रहः’ । उदाहरणम्—

वेति समुच्चयार्थं उभाभ्यां समुच्चीयमानाभ्यां सह प्रयुज्यते—‘अहं च त्वं चेति । अत्र उभाभ्यां संप्रयुज्यत इति ब्रुवन्नत्यत्रैकेनापि संप्रयुज्यत इति गमयति । तदर्थयिष्यामः ।

‘अहं च०-०रातर्यः’ । प्रगाथस्यार्थम् । अहं च त्वं च हे वृत्रहर ! वृत्रोऽसुरो मेघो वा, तस्य हन्तः । संयुज्याव-संयुज्यावहै, सनिभ्य आ-सनिलभार्थः, आलाभेभ्यः, यावन्मया धनानि लघानीत्यर्थः । कस्मात् ? उच्यते, यस्माद् ‘अरातीवा चित्’ अदानवानपि-^{११}
अदानशीलोऽपीत्यर्थः । हे अद्रिवः ! अद्रिग्रावा, तद्विकारत्वाद्वा दारणाद्वा, ^{१२} तद्वन्नौ-^{१३}
आवाभ्यां हे शूर ! अनुमंसते-अनुमंस्यते दानमिति वाक्यशेषः । ^{१४} त्वत्संयुक्ताय महां
दास्यतीत्यभिप्रायः । कस्मात् ? उच्यते, यस्मात्-भद्राः कल्याण्यस्तवेन्द्रस्य ^{१५} रातयस्तव
दानानि कल्याणान्याश्रितोपकारकत्वादतस्त्वतः प्रार्थयमानानस्माननुमंस्यत इत्यर्थः । एकेन
^{१६} सह यत्र प्रयुज्यते, तदवयस्येत्यस्य वचनस्य यथोक्तार्थविवेकार्थं दर्शयामः—‘उभा जिग्य-

१—पर्याया: C.

२—‘इत्यर्थः’ इति नास्ति A.

३—इत आरभ्य ‘चास्याभिधेयमित्यन्तस्य पाठस्य स्थाने—‘समुच्चयाद्वि च शब्दार्थात् तदर्थश्रय-रूपेण पृथग्भूतोऽतः समशब्दसाभिधेयः’ इति पाठः B. C.

४—स समुच्च० B. C.

५—नत्वन वि० B. तन वि० C.

६—०ज्ञायन्त C.

७—उभउभाभ्यां B. C.

८—[कृ. ८। ६२। ११]

९—‘अहं चे’ व्याख्यैतदन्तः पाठो नास्ति B. C.

१०—वृत्रासुरो A.

११—यावत्मासनानि B. C. १२—रान्ती० C.

१३—०वैञ्ज B. ०वैञ्जः C.

१४—‘तद्विकारत्वा द्वादारणाद्वा’ नास्ति B. C.

१५—तद्राशनो B. C.

१६—अत्र ‘संयुक्तनत्या’ B. ‘संयुक्तनभ्यां’ C. इत्यधिकः पाठः । अत्र-‘संयुक्ताभ्यां’ इति पाठो युक्तः सात् ।

१७—०मन्यते B. C. १८—०तीत्यर्थः B. C.

१९—‘तव’ नास्ति B. C.

२०—०कारकरणात् परितुष्टात्वतः B. C.

२१—०मन्यत A. २२—यतः B.

२३—तदर्थं यस्येत्यस B. C. ‘तदा यस्येत्यस’ इति वा पाठो युक्तः सात् ।

२४—व्रलनकस्य B. वचनकस्य C.

२५—०क्तार्थस वि० A. २६—०यिष्यामः A.

शुः००-० ऐरयेथाम्^१ भारद्वाजस्यार्षम् । उभौ तावत्संप्रयुक्तौ जिग्यथुः, न पराजयेथे-
न पराजीयेथे केनचित्, न पराजिग्येन पराजीयते, कतरश्चन-नेदं किमोरूपम्, एकतर-
शब्दस्यायं छान्दस एकारलोपः, चन्त शब्दोऽप्यर्थे, एकतरोऽपि; एनोरेतयोर्भवतोरिन्द्र-
विष्णवोः, किं चेन्द्रश्च । यस्य समुदायार्थस्य श्रुतेः, समुच्चयस्य द्वितीयेन समुच्चीयमानेन
विनाऽनुपत्तेः, त्वं चेति वाक्यशेषः । इन्द्रश्च त्वं च हे विष्णो ! यद्यदाऽप्सपृष्ठेथां स्पर्धये-
शाचुभिः सह, त्रेधा-त्रिशब्दोऽत्रानेकत्वप्रतिपादनार्थः, अनेकधा सहस्रं सहस्रमपि शत्रूणां
तत्तदैरर्थां विविधमीरयथस्तारापथ इत्यर्थः । एवमत्र चेति समुच्चयार्थः । इन्द्रश्चेत्ये-
केन समुच्चयस्याश्रयेणन्द्रेण सह संप्रयुज्यते, द्वितीयस्तु विष्णुस्तेनाक्षिप्यते ।

एतस्मिन्नेव समुच्चयार्थे 'देवेभ्यश्च पितृभ्य आ' इत्याकारः । योऽग्निः कव्यवाहनः,
कव्यं पितृदेवत्यं हविस्तस्य वोढा, पितृन् यक्षत् यजतु, ऋतावृद्धः-ऋतं सत्यमुदकं यज्ञो
वा तस्य वर्धयितृन्, य इति श्रुतेः स इत्यध्याहार्यः, इत्, उ इति पदपूरणौ, हव्यानि
हर्वीषि, वोचतु ब्रवीतु, अमुष्य यजमानस्यातानीत्विति तत मन्त्र-देवेभ्यश्च पितृभ्यश्चेति ।

१-[ऋ. ६। ६९। ८]

२-'ऐरयेथाम् । भारद्वाजस्यार्षम्' इति नास्ति B.

C. अत्र 'भारद्वाजस्यार्षम्' इति युक्तः पाठः

सात् ।

३-तावसंप्र० A.

४-जयथः A.

५-नेन्द्रं B.

६-एक शब्दस्य पर्यायः B. C.

७-न च B.

८-एकारोऽपि B.

९-समुच्चयार्थश्च शब्दः श्रूयते B. C.

१०-हे इन्द्राविष्णू B. C.

११-अवस्पन्दर्थेथां B. अवस्पर्वेथां C.

१२-० द्वो वार्नकं मात्रं प्रतिपत्त्यर्थः A.

१३-'सहस्रं' नास्ति B. C.

१४-तत्र वितैर्दैरयेथां प्रेरयथः B. तत्तदप्यैरयेथा
प्रेरयथः C.

१५-नोगयत B. C.

१६-० श्वेतनेन A.

१७-[ऋ० १०११६। ११]

१८-इत्ययमाकारः A.

१९-ऋव्य० C. इत्यत आरभ्य 'पितृभ्यश्चेति' पर्य-
न्तस्य पाठस्य स्थाने-'पितृभ्य आ-पितृभ्यश्च'
इत्येतावानेव पाठ उपलभ्यते A. एतावान् पाठ-
स्त्रुटितो भाति A. पुस्तके ।

२०-उन्मता...वृथा B.

२१-'स' इति पदं 'अथ्याहार्यः' इति पदस्यानन्तरं
पठितम् B.

२२-अत्र कदाचित्-'अमुष्य यजमानस्यैतानीति, तत्र
मन्त्रः'-इति पाठो भवेत् ।

वेति विचारणार्थे । विविधा चारणा विचारणा, अनेकं प्रदर्शयं तत्र यथाकाम्यं वचनम् । 'हन्ताहं०—० अपामिति' । लबरूप इन्द्रः । अलपेन संता त्वया कस्माद्गुहसोमः पीतः ? इत्यूषिभिरभिहितः स्वसामर्थ्यमाचष्टे । हन्तेति—संभावनायामनुज्ञायां वा, संभाव्यतानुज्ञानीत वा । अहं पृथिवीयिमां स्वस्मात्स्थानादुद्भृतं निदधानीह वेह वा । एकेनेह शब्देनान्तरिक्षं प्रतिनिर्द्विष्यतेऽन्येन द्यौः, हस्तौ वा स्वयो दक्षिणं च, स्कन्धौ वा । अन्तरिक्षादीनां यत्र कामयध्ये तत्रेत्यर्थः । कुविद्वहु सोमस्यापां पीतवानहम्, हेतान्वितिः, हन्तीति पालयत इति यथा । अतो हेतोरतिशयवतः सामर्थ्यादित्यर्थः ।

अथापि समुच्चयार्थे भवति ।

"वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ।
ते अग्रे अश्वमायुंजस्तेऽस्मिन् जवमादधुः ॥"

वाजपेये विनियुज्यते । तत्र रथे नियुज्यमानोऽश्व उच्यते । वायुश्च त्वा मनुश्च त्वां गन्धर्वाश्च सप्तविंशतिः । जवं च भूरीवेगं चादधत्विति वाक्यशेषः । कस्मात् ? उच्यते, यस्मात्ते, अग्रे-पूर्वस्मिन् काले ऽश्वमायुञ्जन्, त एवास्मिन्नप्यद्वे जवं वेगमादधुराहितवन्तः । प्रदर्शनार्थं चेदं वाशब्दस्य विचारणायां समुच्चये चोपादानम्, विकल्प-संशयपश्चव्यावृत्यावृत्यादिष्वपि दर्शनात् ।

१—०चारणायामर्थे A.

२—विविधावधारणा B. C.

३—हे दर्शये B. हदर्शये C.

४—‘तत्र’ नास्ति A. ५—यत्काम्यं A.

६—[कृ० १०११११९]

७—लबस्यैन्द्रस्यार्थमियमित्यर्थः । हैलं च रूप B. हैलं

सरूप C. ८—सत्वा B.

९—०षिभिरुक्तस्य B. ०षिभिरुक्तस्स C.

१०—संभावयामीत्येतदनुजा० A.

११—कामयेऽहं A.

१२—इत आरभ्य ‘यथा’ पर्यन्तस्य पाठस्य स्थाने—‘इत

हैतैः (हेतः C.) वयनिति शब्दः हन्तीति परायत

इति यथा’ इति पाठो वर्तते B. C.

१३—‘वायुर्वा त्वा’ एतावन्मात्र एव प्रतीकः B. C.

१४—[तै० सं० ११३७] ‘वातो वा मनो वा गन्धर्वा०’ (माघ्य. सं. १३७)

१५—‘वाजपेये’ एतावानेव पाठः C. वाजवते B. ‘विनियुज्यते’ नास्ति B. C.

१६—‘त्वां’ नास्ति B. C. १७—गन्धर्वश्च B.

१८—युञ्ज च A. १९—‘भूरिऽ०’ नास्ति B. C.

२०—वेगत्वे यादधतीति B. वेगं त्वय्यादधति C.

२१—‘काले’ नास्ति A. २२—एव वाद्यास्मिन्नद्वे A.

२३—०राहि भवन्तः A.

२४—विकल्पक्षणत्वावृत्यादिष्वपि A.

अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ । विनिग्रहो नियमः, नियमार्थीयौ, एवं समानार्थीयौ पूर्वेण संप्रयुज्यते । 'अयमहेदं करोत्वयमिदम्' इति, अह शब्दस्योदाहरणम् । देवदत्तोऽहं ग्रामगमनं करोतु यज्ञदत्तं ओदनपाकम् । देवदत्तं एव ग्रामगमनं करोतु, न यज्ञदत्तोऽपि देवदत्तेन सहेत्यर्थः । 'इदं ह करिष्यति' इति हशब्दस्योदाहरणम् । ग्रामगमनं ह करिष्यति, ओदनपाकं न करिष्यतीति-ग्रामगमनमेव करिष्यति, नोभयं नाप्योदनपाकमेवेत्यर्थः । एते लौकिक उदाहरणे । वैदिकेऽपि, अहशब्दस्य तावत्-
 'आदह स्वधा०-०यज्ञियम्' । मधुच्छन्दस आर्षम्, मारुतीयमृक् । आदित्यथपर्याय आनन्तर्यै, अहैति विनिग्रहार्थीय एवशब्देन समानार्थः । अनन्तरमेव स्वधां-स्वधेत्युदकनाम, उदकमनु पश्चात्, कस्य ? सामर्थ्याद्युषेः पश्चादनन्तरमेव तदुदकमित्यर्थः । किं कुर्वन्ति ? उच्यते-पुनर्गर्भत्वमेरिरे । 'ईर गतौ' इत्यस्य प्यन्तस्येदं रूपम्, पुनर्गर्भत्वं गमयन्ति मरुतः । एतदुकं भवति-वार्षिकांश्चतुरो मासान् वर्षित्वाऽनन्तरमेवाष्टौ मासांस्तदुदकं रश्मिभिः प्रत्याहृतमागामिनि संवत्सरे पुनर्गर्भत्वमापादयन्ति मरुत इति । दधाना धारयन्तोऽन्तरिक्ष आदित्यमण्डले वा, उदकनामैतत्, तदेवोदकं यज्ञसंपादि । एवमत्रार्थान्तरस्यासंभवात् सत्यां च गतावानर्थक्यात् पदपूरणत्वस्यान्यायत्वादहशब्दो विनिग्रह-

- १-'विनिग्रहो नियमः, नियमार्थीयौ' इति नास्ति
B. C.
- २-एव शब्देन स (सा C.) मानार्थो B. C.
- ३-अत्र 'संप्रयुज्येते' इति युक्तः पाठः ।
- ४-ग्रामनगरं A. ग्रामदर्शनं B.
- ५-ग्राम नगरं A.
- ६-मा A.
- ७-०दत्तो देवदत्त एवेत्यर्थः B. C.
- ८-'०शब्द०' इति नास्ति A.
- ९-०नगरं A. १०-०नगरमेव A.
- ११-'नोभयं' नास्ति B. C.
- १२-०पाकं ग्रामगमनमेवेत्यर्थः B. C.
- १३-[क० १ । ६ । ४] 'यज्ञियं' नास्ति B. C.

- १४-'मधुच्छन्दस आर्षम्' नास्ति B. C.
- १५-०दित्यमथशब्दं पर्या० B. C.
- १६-०र्थार्थं C. * (निघ० ११२)
- १७-अत्र 'स्वधामनु' अनुशब्दः पश्चादर्थे इत्यधिकः पाठः B. C.
- १८-तामुदक० A.
- १९-उच्यन्ते A.
- २०-[धातुपठे-अद्वा०, आत्मने० २१८.]
- २१-इत आरभ्य 'मरुत इति' पर्यन्तः पाठस्त्रुटितो भाति A.
- २२-च A. इतः परं 'नाम' 'नाम' इत्यधिकः पाठः B. C.
- २३-एवमेवार्थान्त० A. २४-'च' नास्ति A.

र्थीय एवशब्देन समानार्थ इत्युपपन्नम् । हशब्दस्योदाहरणम्—‘नाकस्य पृष्ठे०-० सदा’ ।

दानस्तुति॑; कक्षीवत् आर्षम् । नाको घौस्तस्य पृष्ठे खर्गाख्ये तिष्ठति, अधिशब्दस्तु पाद-
पूरण ऐश्वर्ये वा । श्रितः, तत् कः ? यः पृणाति देवान् ददाति, स ह-स एव देवेषु देवा-
नां मध्ये गच्छति देवो भवतीत्यर्थः । किञ्च तस्मै तदर्थमापो वृष्टिलक्षणाः, घृतमुदकनामै॒
तत्, तदुदकमात्मैकदेशभूतं वर्षन्ति सिन्धवः स्यन्दन स्वभावा वृष्टिलक्षणाः पतन्तीत्यर्थः ।
तस्मा एव चेयं दक्षिणा, इदं दानं पिन्वते, ‘पिवि सेचने’ सिचति प्रभूतान् कामान् वर्ष-
ति इदातीत्यर्थः । सदा नित्यमेव । अत्राप्यर्थान्तरस्यासंभवात् पादपूरणस्य चान्याय्य-
त्वात् ह शब्दो विनिग्रहार्थीय एव शब्देन समानार्थ इत्युपपन्नम् ।

ननु च यौ पूर्वेण संप्रयुज्येते तौ विनिग्रहार्थीयौ, न चेतौ पूर्वेण संप्रयुज्येते, पूर्व-
स्याभावात् । कथमभावः ? पूर्वस्योत्तरापेक्षत्वादुत्तरस्य चेहाभावात् । उच्यते—यद्ग्राध्य-
कारेण स्वयमेवोदाहरणमुपात्तं लौकिकम्—‘अयमहेदं करोत्वयमिदम्’ इति, तस्मिन् पूर्वेण
संप्रयोगं दर्शयितुं ‘पूर्वेण संप्रयुज्येते’ इत्युक्तम् । न पुनः पूर्वेण सह प्रयोगस्याभावे विनि-
ग्रहार्थीयत्वस्याभावोऽभिप्रेतो वेदे, दृश्यमानत्वात् । अथवा त्रापि यो नियमेन व्यावर्त्यते

१—‘० शब्द०’ इति नास्ति A.

२—[कृ० ११२५५] ‘सदा’ नास्ति B. C.

३—दान संस्तवोऽयम् B. C.

४—‘कक्षीवत् आर्षम्’ नास्ति B. C.

५—०ख्येऽधितिं० A.

६—अविस्तु A. अद्वि शब्द० B.

७—‘पदपूरणः’ B. C.

८—आश्रितस्तं किं च B. C.

९—‘ददाति’ नास्ति B. C. * (निध० ११२)

१०—‘तद्’ नास्ति A.

११—०त्मैकदेशर्षन्ति A. ०मात्मैकं दशभूतं वर्षति
सिद्धवः B.

१२—०साभाविका B. सभाविका C.

१३—वृष्टिं पातयन्ती० B. C.

१४—‘एव च’ नास्ति A.

१५—पिवि निवि सेचने A. (धातु० भवा० १६१९)

१६—प्रभूतका० A.

१७—पदपूरणत्वस्यान्या० B. C.

१८—०नार्थ इत्यर्थः पपन् B. ०नार्थ इत्यर्थः पपन् C.

१९—‘च’ नास्ति A.

२०—‘पूर्वेण’ इत्यन्तः परं ‘दर्शयितुं पूर्वेण’ इत्यन्तः
पाठस्त्रुटिः B. C.

२१—‘न’ इति नास्ति A.

२२—संप्रयोगा० B. C.

२३—अदृश्यमानत्वात् A. अस्मिन् पाठे विनिग्रहार्थी-
यत्वाभावस्यादृश्यमानत्वादिति योजना । अनव्य-
पाठे तु वेदे पूर्वेण संप्रयोगस्याभावेषि विनिग्रहा-
र्थीयत्वस्य दृश्यमानत्वादित्यथो वोथः ।

स भवत्युत्तरः । 'आदह'-अनन्तरमेव कालान्तरेण । यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति
२ नान्य इति सामर्थ्याक्षिप्त उत्तरोऽस्ति, तदपेक्षः पूर्वव्यपदेशः ।

अथाप्युकार एतस्मिन्नेव विनिग्रहार्थे उत्तरेण संप्रयुज्यते । उदाहरणम्—केषुचित्
किञ्चिदुक्त्वा गतेष्वन्यैरागत्य कस्मिंश्चिदुक्त इदमुच्यते—'पृष्ठेषु वदन्ति सत्यमु ते वद-
न्तीति' । सत्यमु ते वदन्ति सत्यमेव ते नासत्यं, सत्यं वा ते नासत्यमेव वदन्तीत्येवम-
यमन्त्र विनिग्रहार्थीय उकारः । एतलौकिकमुदाहरणम् । वैदिकं तु—'तमेव ऋषिं००
१२ रराध' । दिव्यस्यार्थं दक्षिणाया वा । दक्षिणासंस्तुतिरेषा । ऋषिर्मन्त्रदृढ़ । आहुरिति
प्रत्येकमनुष्टकव्यम् । तमेव ऋषिमाहुर्नन्यम्, तमेव ब्रह्माणं ब्रह्मा नामर्त्विग्यस्तं च, यज्ञन्यं
१७ यज्ञस्य नेतारम्, यज्ञान्नयतीति यज्ञनीरध्वर्युस्तं च, सामगं सामनां गाता उद्गाता तं च,
उक्थशासमुक्थानि शब्दाणि तेषां शासिता उक्थशा होता तं च । स ऋषिर्मन्त्रति स
एवत्विग्यब्रह्मादिस्त्वयं पूर्वाचार्या आहुरित्यर्थः । किञ्च स एव शुक्रस्य-शुग्दीतिस्तद्वच्छुक्रं
२३ २४ ब्रह्मस्वया दीप्त्या दीप्तस्य ब्रह्मणः, तन्वो वेद तिस्तः-ऋग्यज्ञः साम लक्षणाः, स एव
२५ ऋशीविद्वतीत्यर्थ । यः प्रथमः सत् जन्मान्तरवर्तीत्यर्थः । दक्षिणया दानेन रराधात्मानं

१—कोशो 'भवत्युरः' इत्येव पाठः । B. C. पुस्तक-
योस्तु नास्त्येवेदं पदम् ।

२—नान्य A.

३—०मर्थ्यात् शि० A.

४—पूर्वे देशः A.

५—एकतास्मि० B.

६—नतेष्वन्ये (न्यो B.) रामय B. C.

७—तस्मिन्नेव B. C.

८—सत्यमृ B.

९—'सत्यमेव' नास्ति A.

१०—'सत्यं वा ते नासत्यमेव' नास्ति A.

११—०मत्रोकार विनिग्रहार्थीय एव B. C.

१२—[ऋ० १०। १०७। ६] 'रराध' इति नास्ति
B. C.

१३—एतद्वाक्यं नास्ति B. C. अस्य स्थाने—०मन्त्र-

ब्रह्माणमाहुरिति' इति पाठो दृश्यते कुतश्चिदा�-
पतिः । B. C.

१४—०मन्त्रादृढ़ B. ०मन्त्रदृढ़ C.

१५—नान्यमत B. नान्यतम C.

१६—०त्विग्यर्गः पञ्च A.

१७—यज्ञन्य यज्ञस्य नेता B.. C.

१८—अस्य वाक्यस्य स्थाने—'यज्ञसिरध्वर्युस्तत्वं' इत्येव
पाठः B. C.

१९—ताकं C.

२०—०दिरप्येवं A.

२१—'इत्यर्थः' नास्ति A.

२२—'किञ्च' नास्ति B. C.

२३—०स्वर्यया B.

२४—त्रयो B. तयो C.

२५—प्रथमं स A.

२६—दाने A.

संसाधितवान् संस्कृतवान् वृषित्वादिप्राप्तियोग्यं कृतवानित्यर्थः ।

अथापि पदपूरण इति प्राप्तसङ्गिकम्, 'इदमु तदु' इति । अस्योदाहरणम्—'इदमु सत्०-०जनाय' । वामदेवस्यार्थम्^५ । इदम्, उ इति पदपूरणः, त्यत् तत्पुरुतमं बहुतमं पुरस्तात् पूर्वस्यां दीशि ज्योतिरुष आख्यम्, कुतः पुरुतमम् ? उच्यते-तमसः सकाशा-द्वयुनावत् कान्तिमत, अस्थात् स्थितमुदितमित्यर्थः । स्थित्वा^१ नूनं निश्चयेन दिव आदि-त्येन जन्यमानत्वाद्विवो दुहितरः, एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनं व्यत्ययेन वा । वि-भातीः-विविधं दीप्यमानाः, गातुं कृष्णवन् तमांस्यपहत्य गमनं कुर्वन्त्युपसो जनाय जन-स्यार्थाय ।

'तदु प्रयक्षतमं०-०चत्स्मः'^{१४} । नौधसमार्थम्^{१५} । एकवाक्यतायै द्वितीयपादे यद्यपि तथापीत्यध्याहर्थम् । यद्यपि दस्मस्य दर्शनीयस्य शञ्चपक्षशयकरस्य वेन्द्रस्य चारुतम-मतिशयेन चार्वस्ति, दंसः कर्म वृत्रवधादि, तथापि तदु प्रयक्षतमम्, उ इति पदपूरणः,
‘यक्ष पूजायाम्’ तत् प्रकर्षेण पूजयतमम्, अस्य कर्म यत् कृतं तदुच्यते-उपहरे हरति-रत्तिकर्मा, हरो भक्षस्तस्य समीपे सोमपानादनन्तरमित्यर्थः । अथवा-उपहरोऽन्तरिक्ष-

१-संस्कृतवादिषि० B. C.

२-पादपूरणा A.

३-०दाहरणे B. C.

४-[ऋ० ४५११] 'जनाय' नास्ति B. C.

५-इदं वाक्यं नास्ति B. C.

६-'दीशि' नास्ति C.

७-आख्यः B.

८-वायुना० C.

९-स्थित्यन्य सूरुं B. स्थित्वन्य नूनं C.

१०-०नार्थे B. C.

११-विभाति B. C.

१२-कृष्णवन् C. 'कृष्णवन्' इति पाठः स्यात् ।

१३-'तमांस्यपहत्य' नास्ति B. C.

१४-[कृ० १६२६] 'तदु प्र' एतावानेव प्रतीकः:

B. C.

१५-इदं वाक्यं नास्ति B. C.

१६-०पीत्येतद्ध्या० B. C.

१७-०मभिशये० C.

१८-वृत्रवधः B. C.

१९-'तदु' नास्ति A. तदुपय० B.

२०-उः पादपू० A.

२१-[धा०, चुरा०, आत्मने० १०१५३.]

२२-ततः B.

२३-इदं वाक्यं नास्ति A.

२४-उपहरे हरतिरत्ति० B. * (निघ० २१८)

२५-भक्षं B.

२६-गङ्गरो (B.) उपहरो गङ्गरो B. C.

प्रदेशः, तस्मिन् यदुपराः, उपर इति मेघनाम् मेघजातिः, अपिन्वत्-‘पिवि मिवि सेचने’
असेचयत्, मध्वर्णसः-अर्ण इत्युदकनाम, मधु स्तादु, स्तादुदका नद्यो नदनाः शब्दकारिणी-
श्रतसश्चतुःसंख्याकाः, अथवा चतुष्ट इति दिशां प्रति निर्देशः, प्रतीति च वाक्यशोषः ।
चतुष्टपि दिशः प्रति ।

एवमेते कर्मोपसंग्रहार्थीयाः षण्णपाता उक्ताः । इदानीं हीत्यादीनां सीम्पर्यन्तानां
तावत्सप्तानां निपातानामकर्मोपसङ्ग्रहार्थीयानां प्रसङ्गेनार्था उच्यन्ते । कथं पुनरेषामकर्मो-
पसंग्रहार्थीयत्वम् ? उच्यते-अनेकाश्रयधर्मवचनो निपातः कर्मोपसंग्रहार्थीय उक्तः, न
चैतेऽनेकाश्रयधर्मवचनाः, हेतुत्वादेषेकाश्रयत्वात् ।

हीत्येषोऽनेककर्मा । इदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशो । तु शब्दोदाहरणेन्तद् व्या-
ख्यातम् । एतलौकिकम् । वैदिकं तु-‘इन्द्रवायू इमे०-० उशन्ति हि’ । मधुच्छन्दस
आर्षम् । हे इन्द्रवायू ! इमे सुता अभिषुताः सोमा एतज्ञात्वोपागतमुपागच्छतम् । प्रयो-
भिः प्रकर्षेण यातुभिरक्षैः । अथवा प्रय इत्यन्ननाम, अन्नैः सहोपागच्छतम्, अस्मभ्यं यानि
देयानि तान्यन्नानि गृहीत्वेत्यर्थः । कस्मात् ? उच्यते-इन्द्रवो वामुशन्ति हि, हिशब्दो

१-यदुपह्रः B. यदुपरः C.	१६-एते नानेका० B. C.
२-‘मेघनाम्’ इति नास्ति C. (निघ० ११०)	१७-०रेताच्चितत्वात् B. C. अत्र ‘०रेकाश्रितत्वात्’ इति पाठो भाति ।
३-अपिन्वन् A.	१८-०रणवद्व्या० B. C.
४-‘पिवि मिवि सेचने’ इति पाठो नोपलभ्यते A.	१९-०किमुदाहरणम् B. C.
५-[धातु० भवादि० परस्मै० १६१९.]	२०-[क्र० ११२४] ‘इन्द्रवायू’ इत्येव प्रतीकः B. C.
६-असेचयन् A.	२१-‘मधुच्छन्दस आर्षम् । हे इन्द्रवायू’ नास्ति B. C.
७-अर्णत A. (निघ० ११२)	२२-अभिष्टुताः B. C.
८-सासोदका नद्या B. स्वादोदका नद्या C	२३-‘उपागतम्’ नास्ति A.
९-०कारिण्यश्च० A.	२४-‘अ॒स्त्व॑’ नास्ति A. * (निघ० २७)
१०-म B. C.	२५-‘सह’ इति नास्ति C. २६-०गच्छन्दतम् B.
११-दिशः C.	२७-देयान्यन्नानि तानि B. C.
१२-०नार्हा B.	२८-हिंत्वोपदेशो A.
१३-‘उच्यते’ नास्ति A.	
१४-ऐरेन० B. एरन० C.	
१५-‘उक्तः’ नास्ति B. C.	

हेत्वपदेशे, यस्मादेत इन्द्रवः सोमा वां युवां कामयन्ते युष्मदागमनमाशासाना इव तिष्ठ-
न्तीत्यर्थः ।

कथं हि करिष्यतीत्यनुपृष्टे । इदमपि नुशब्दोदाहरणैव व्याख्येयम् ।

कथं हि व्याकरिष्यतीत्यसूयायाम् । असूया-अक्षमा-अमर्षः, देवदत्तः सभायां
प्रश्नान् व्याकरिष्यतीत्युक्त अक्षममाणः कश्चिदाह-कथं हि व्याकरिष्यत्यकृतविद्य इति ।

किलेति विद्याप्रकर्षे । विद्या-ज्ञानम्, तस्य प्रकर्षो नामातिशयः । किं तर्हि विद्या-
प्रकर्षः ? अन्यस्थत्वमन्यैरेतदुपलब्धं मया तेभ्यः श्रुतं न स्वयमुपलब्धमित्यमर्थो विद्या-
प्रकर्षः । अस्मिन् 'किलेत्यर्थं निपातः । लौकिकमुदाहरणम् 'ज्ञानं कंसं किल वासुदेवः' ॥
इति । वैदिकं तु-'स्वादुष्किलायं००आहवेषु' । सौमीयमृक् । गर्गस्यार्षम् । स्वादु-
मिष्टः किलायं सोमः, मधुमान् मधुस्वादुविशेषस्तद्वान्, उतायं-उतशब्दोप्यर्थे, मधुरोऽपि
किलायम्, तीव्रशब्दस्तीक्ष्णवचनः कटुवचनो वा तिक्तरसोऽपि किलायं कटुकरसो वा,
रसवान्-भूम्यर्थं मतुष्, बहुरसोऽपि किलायम्, उतो नु शब्दश्वार्थे, अपि चास्य द्वितीयार्थं
एषा षष्ठी, तच्छ्रुतेवैकदेशमिति वाक्यशेषः । एनं सोमस्य वा सोमस्यैकदेशं स्वांशलक्षणं

१-सोमा युवा: B. C.

२-युष्मत्यात माशा० A.

३-० सानैव B. C.

४-० रणवद्व्या० B. C.

५-प्रश्नं करिं० A.

६-० घ्यकृतं विद्यते इति A.

७-नातिशयः A.

८-'विप्रकर्षः' इत्येव पाठः । A.

९-० मन्ये० C.

१०-मयाऽयैः श्रु० B. C.

११-० मर्थे० C.

१२-'उदाहरणम्' नास्ति A.

१३-[क्र० ६४७१] 'आहवेषु' नास्ति B. C.

१४-गर्भस्या० A. इदं वाक्यं नास्ति B. C.

१५-मृष्टं B. मृष्टः C. किलाय सौम B. किलायं
सेम C.

१६-० द्वान् मधुमान् B. C.

१७-'उतायमिैति 'मधुमानि' त्यस्यानन्तरं लिखि-
तम् B. C.

१८-मधुरसोऽपि B. C.

१९-० स्तिक्तवमनं [दनं C.] कर्मकल (कटुकल
C.) मनो वा तिकुरसोऽपि B. C.

२०-० तिरित्त रसो० A.

२१-'भूमनिन्दाप्रशंसासु निययोगेऽतिशायने ।
संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवादयः' ॥

२२-उतो ननु A.

२३-'एषा' इति नास्ति A. २४-श्रुते वैक० A.

२५-एतं सोमस्य वा A.

पविवांसं पीतवन्तमिन्द्रं न कश्चन कश्चिदपि सहतेऽभिवत्याहवेषु संग्रामेषु ।

अथापि न ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्यते ऽनुपृष्ठे । सुमुदायप्रयोगे गम्यमानत्वा-
निपातसमुदायस्यानुपृष्ठमर्थो नैकस्य निपातस्य, प्रसङ्गेन चेदमिह निपात समुदायार्थस्य
वचनं तृथीयपादान्ते तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । 'न किलैवं ननु किलैवम्' । न किल देव-
दत्तो ग्रामं गतः.. ननु किल देवदत्तो ग्रामं गत इति प्रश्नो गम्यते, किं गत इत्यर्थः ।

मेति प्रतिषेधे । मा कार्षीमा हार्षीरिति, लौकिकमुदाहरणम् । वैदिकं तु—‘मा नो
वधीरिन्द्रमा०—०जानुषाणि’ । कुत्सस्यार्थम् । मा नो वधीः-माऽस्मान् वधीः, हे इन्द्र !
मा च परा दा: परित्याक्षीः; मा च नोऽस्माकं प्रिया प्रियाणि भोजनानि भोजनमिति
धननाम, प्रियाणि धनानि प्रमोषीरपहार्षीः, आण्डागर्भस्थानि जातमात्राणि वाऽपत्यानि
तानि च मा नः हे मघवन् ! शक ! निर्भेन्निर्भिदो विनीनश्च इत्यर्थः । मा च नः पात्रा
पतन्ति गच्छन्ति गमनसमर्थानि यान्यपत्यानि तानि भेत्-भिदः, सह जानुषाणि-जानुभ्यां
यानि भूमि सनन्ति रिङ्खन्तीत्यर्थः, तानि जानुषाणि तैः सहितानि ।

खलित्वति च । खलित्ययं च निपातः प्रतिषेधे । तथा हि वैयाकरणा अपि स्मरन्ति-

१—संप्रयोगे B. C.	‘हे इन्द्र मा नोऽस्मान् वधीः’ इति पाठः B. C.
२—०समाहारस्येदमनु० B. C.	१४—मा परि० B. C.
३—नैरेकस्य B.	१५—‘अस्माकं’ नास्ति A.
४—‘निपातस्य’ नास्ति B. C.	१६—‘प्रियाणि’ नास्ति A. * (निघ० २१०)
५—समाहारार्थस्य B. C.	१७—‘ममोषी’ इत्येव पाठः A.
६—तत्तृतीय० A.	१८—०त्यान्याण्डानि तानि A.
७—‘ननु किलैवम्’ नास्ति A.	१९—शत्रुभिर्भेत् निर्भमंदः विनी० A. शक्र निर्भे- त्सीम् C.
८—गच्छति B. C.	२०—‘च’ नास्ति B. C.
९—अत्र मये ‘०का०’ इत्याधिकः B.	२१—यानि तान्यपत्यानि पात्राणि तानि च भेत् A.
१०—‘उदाहरणम्’ इति नास्ति A.	२२—गच्छन्ती० A.
११—[क्व० ११०४८] ‘मा नो वधीरिन्द्र’ इत्येव प्रतीकः B. C.	२३—‘च’ नास्ति B. C.
१२—‘कुत्सस्यार्थम्’ नास्ति B. C.	२४—‘च’ नास्ति A.
१३—इत आरभ्य हे इन्द्र इत्यन्तस्य पाठस्य स्थाने-	२५—निपातार्थः A.

‘अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा’ इति । ‘खलु कृत्वा खलु कृतम्’ इत्युदाहरणे । अकृत्वा, अकृतमित्यर्थः । एते लौकिक उदाहरणे । वैदिकं तूदाहरणं पर्येष्वं यद्यस्ति क्वचित् ।

अथापि पदपूरणः । एवं खलु तद्भूवेति । एतलौकिकमुदाहरणम् । वैदिकं तु—
 ‘मित्रं कृणुध्वं०० अस्तु’ । अक्षसूक्तमियमृक्, मौजवार्तुषिः कवषो वाऽक्षानाह । मित्रं
 मां कृणुध्वं कुरुध्वं, खलिवति पदपूरणः, मृडत सुखयत च तोऽस्मान्, मा नोऽस्मान् प्रतिधो-
 रण व्यसनेन चरत, शुद्धोऽपि चरतिरत्रोपपूर्वर्थे द्रष्टव्यः, उपचरत उपगच्छत । अभिधृष्णु-
 तृतीयार्थे प्रथमा-अभिधृष्णुनाऽभिभवित्रा सर्वार्थानामसमाकं घोरमक्षव्यसनं कार्षेत्यर्थः ।
 किं तर्हि वो युष्माकं तु क्षिप्रं मन्युः कोधो निविश्यतामातिष्ठतु, अरातिः-द्वितीयार्थे प्रथ-
 २० मा, अरातिमस्मच्छत्रुमस्मच्छत्रवे कुध्यत मासमध्यमित्यर्थः । कुद्धेषु च युष्मास्वन्यो
 २१ ऽस्मत्तोऽस्मच्छत्रुवृभूणां वभ्रुवर्णानां युष्माकं प्रसितौ ‘वित्र वन्धने’ प्रकर्येण वध्यते येन
 २२ व्यसनेन तत्प्रसिति तस्मिन्, तु क्षिप्रमस्तु-अन्यस्यास्मच्छत्रोरक्षव्यसनमस्तु २३ मासमा-
 कमित्यर्थः ।

१-[अष्टा० ३४११८]

२-०कृत इत्य० B. C.

३-‘लौकिके’ इत्येव, ‘उदाहरणे’ नास्ति A.

४-वैदिके A.

५-०हरणे पर्येष्ये पथस्ती (यदि स्तः) A.

६-‘उदाहरणम्’ नास्ति A.

७-[कृ० १०१३४१४] ‘मित्रं कृणुध्वं खलु’ इति

प्रतीकः B. C.

८-०वाचार्तुषिः कषो B. C.

९-‘मां’ नास्ति B. C.

१०-‘कुरुध्वं’ नास्ति A.

११-‘मृडयत’ इत्यत्राविकः पाठः A.

१२-‘नोऽस्मान्, मा’ नास्ति A.

१३-०रतां दुद्धोविच० B. C.

१४-०पूर्वोऽर्थैर्दृश्यः A.

१५-‘उपचरत’ नास्ति A.

१६-प्रथमैषा B. C.

१७-०र्थानस्माकं A.

१८-माकुद्धेष्टर्थः A.

१९-०शेतामति० B.

२०-प्रथमैषा B. C.

२१-कुध्यते A.

२२-कुलेषु युष्मास्वन्यो वभ्रणां वहवर्णा० A.

२३-प्रसतोषि B. C.

२४-[धातु०, स्वादि; क्रयादि०, उभय० ५१२.]

२५-तस्य सिनिः A.

२६-अन्यस्माच्छत्रो० A.

२७-नोऽस्माक० B. मनास्माक० C.

अ. १, ख. ५.
अ. १, पा. २, ख. ० २. } }

शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम् । विचिकित्सेति यद्यपि लोके संदेह
उच्यते, धर्मे न विचिकित्सा कार्या, वेदवचने का विचिकित्सेति, तथापीहोदाहरणेष्व-
संभवान्न सन्देहो विचिकित्सोच्यते । किं तर्हि ? निश्चयः । अस्तमितः शश्वदादित्य
उद्देति, जातस्य च शश्वन्मृत्युः, निश्चयेनेत्यर्थः । अयमेव शश्वदेवम् इत्येवं शब्देन परत्र
प्रयुज्यमानेन युक्तोऽनुपृष्ठे वर्तते, एवं शश्वदिति पुरस्तात्र प्रयुज्यमानेनास्वयंदृष्टे ।
शश्वदेवं गतो देवदत्त इत्युक्ते प्रश्नो गम्यते-किं गतो देवदत्तः ? इति । पृष्ठो यदा ब्रवीति
एवं शश्वदिति, तदाऽस्वयंदृष्टता गम्यते, अवश्यं गतो न मया गच्छन् दृष्टे इत्यर्थः । प्रा-
सङ्गिकं चेदं निपातसमाहारार्थवचनम्, तस्य तृतीयपादान्ते वक्ष्यमाणत्वात् । एवमे-
तल्लोकेऽर्थत्रयम् । वेदे तु शश्वदिति बहुनाम पठितम् । नित्यत्वे च प्रयुज्यमानं दृश्यते ।
‘शश्वदिन्द्रः०-०अदात्’ । शुनःशेषो यूपे वस्त्र इन्द्रं तुष्टाच, तस्मा इन्द्रः स्तूयमानः
प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ, तमेतया प्रतीयाय-‘शश्वदिन्द्रः’ इति । स नो हिरण्यरथ-
मिति तच्छुतेर्यदध्याहार्यम् । यः शश्वन्नित्यमिन्द्रः पोपुथङ्गिः-‘प्रुथ पर्याप्तौ’ पर्याप्तिः
समर्थीभावः, अत्यर्थं समर्थैरश्वैर्जिगाय जयति, नानदङ्गिरत्यर्थं शब्दं कुर्वद्धिर्हेष्वद्धिरत्यर्थः ।
शाश्वसङ्गिरत्यर्थं श्वसङ्गिश्च शीघ्रगतित्वात्, धनानि शब्दानाम्, स नः संप्रदाने चतुर्थी,
२१ शाश्वसङ्गिरत्यर्थं श्वसङ्गिश्च शीघ्रगतित्वात्, धनानि शब्दानाम्, स नः संप्रदाने चतुर्थी,

१—‘०याम्’ इति त्रुटिः B. C.	११—‘गच्छन्’ नास्ति B. C.
२—०स्तेऽपि B.	१२—तयम् C. * (निष ० ३१३)
३—‘यद्यपि’ नास्ति A.	१३—[कृ० ११३०।१६] ‘अदात्’ नास्ति B. C.
४—देववचने A.	१४—यूपवद्वे A. यूपे वन्धः C.
५—कारि B.	१५—तस्मादिन्द्रः A.
६—‘च’ नास्ति B. C.	१६—प्रीताय B.
७—परस्तात् B. C. इतः परं ‘प्रयुज्ये’त्यारभ्य ‘अस्त्वय दृष्टाता गम्यते’ इत्यन्तः पाठो अमाद् द्विधा लिखितः B. C.	१७—तच्छब्दश्रुतेर्थच्छब्द अध्याहार्यः B. C.
८—इत आरभ्य ‘शश्वदेवं गतो’ इत्यन्तः पाठस्तु- टिः B. C.	१८—‘यः’ नास्ति A.
९—‘किं गतो’ नास्ति A.	१९—अयं धातुर्धातुपाठे नोपलभ्यते। Cf. ‘प्रथ प्रस्त्व्याने- इति तु भ्वादौ चुरादौ च दृश्यते। प्रोथ पर्यक्षी। भवादि ११९।१९.
१०—कदा B. C.	२०—०हेषितभिं० B. C. २१—०त्यर्थः C.
	२२—०दान एषा B. C.

अदादिति व्यवहितेनाख्यातेन संबध्यतेऽस्मभ्यमदात् । हिरण्यरथः-हिरण्यमयं रथं दंसना-
वान् वार् 'दसि दंशनदर्शनयोः' । दर्शनीयत्वाद् दंसनावान् रूपवान्, अथवा दंसने इति
कर्मनाम, तदर्शनात्तेनानुगतो दंसनाशब्दः कर्मनामैव, रूपवान् कर्मवानित्यर्थः, किञ्च स
एव नः सर्वविधुरेषु सनिता संभक्ता, किञ्च सनये स निर्लाभो जीवितस्य तस्मा अपि
स एव नो जीवितमस्मभ्यं स एव दास्यतीत्यर्थः ।

^{१३} नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम् । अस्तमित आदित्यो नूनमुदेतीति ।

उभयमन्वध्यायम्, विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्च । यस्यामृचि विचिकित्सा-
र्थीयस्तामुदाहरिष्यन्नर्थाभिव्यक्त्यर्थमस्याः पूर्वे तावदितिहासमाचष्टे-अगस्त्य इन्द्राय
^{१५} इत्यादि । अगस्त्यो ^{१६} हर्विनिर्विपकाल इन्द्राय हर्विनिरूप्य संप्रदानकाले मरुद्धन्यः संप्रदि-
त्सांचकार, संप्रदित्सा सम्यक् प्रदातुमिच्छा, तथा तत्पूर्वकत्वात् संप्रदानं लक्ष्यते,
मरुद्धन्यः संप्रददावित्यर्थः । स इन्द्रो मरुद्धन्यः प्रते तस्मिन् तत्र एस परिदेवयांचके ।

"न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वद् यदद्वृतम् ।

अन्यस्य चित्तमभि सञ्चरेष्यमुताधीतं विनेश्यति ॥"

^{२३} नूनं निश्चयेन नास्ति, अद्य मम हविरिति वाक्यशेषः । नो नापि श्वः, यतः

१-हिरण्यमयं A.

२-[धातु० चुरा० आत्मने० १०१३७. दसि
दर्शनदंशनयोः]

३-दंसनायत्वाद् A. ४-'रूपवान्' नास्ति B. C.

५-अथ दंसः (अदंसा C.) दंसय इति B. C.

* (निघ ० २१)

६-दर्शनात्तेकदेशेन दंसिनानुगत B. C.

७-०शब्दोपि B. C. ८-०वान्वेत्य० B. C.

९-०विधिरेषु B. C.

१०-किन्तु सन्त्य (C.) सन्तं स निर्लोर्ल (C.)भो
B. C.

११-तस्मादपि B. C.

१२-०मप्यस्माकं सं वे दास्य० (य C.) B. C.

१३-अदानमिति B.

१४-तथास्याश्चिकित्सार्थीयत्वमुदा० B. C.

१५-एष प्रतीको नास्ति B. C.

१६-'हवि': नास्ति B. C.

१७-संप्रदानेच्छा B. C.

१८-तथा तु तत्प० B. C.

१९-'सं': नास्ति B. C.

२०-इदं वाक्यं नास्ति B. C.

२१-'तत्र': नास्ति B. C.

२२-[कृ० १ । १७० । १]

२३-न नूनं निश्चयेनास्ति B. C.

२४-मे B. मा C.

कस्तद्वेद॑ यद्ग्रुतमभूतमिवासीदित्यर्थः । कैस्मात् ? उच्यते-यस्मादन्यस्य चित्तमभि-
संचरेण्यमभिसंचरणस्वभावकं चलमित्यर्थः । यत उताधीतं-उतशब्दोऽप्यर्थे, अधीत-
शब्दाच्च परो द्रष्टव्यः, अधीतपृथ्याध्यातमपि मयाद्यतनं हविर्विनश्यति । ‘वर्तमानसा-
मीप्ये वर्तमानवद्वा’ इनि भूते लङ्घ, विनष्टं महां न दत्तमित्यर्थः ।

भाष्ये-ने नूनपस्त्यद्यतनं, नो एव श्वस्तनम् इत्युभ्यमप्यर्थविवरणम्, शैषिक-
प्रत्ययरहितस्य केवलस्य श्वःशब्दस्य श्रुतेस्तत्सामान्याच्च १० वाक्यशेषाध्याहारस्याप्यत्रै-
तावत एव न्यायत्वात् । अद्यास्मिन् श्वि-न्युरित्यहो नामधेयम्, तद्वि रश्मसंबन्धाद्
१२ योतते, सत इत्युपात्तं कारकपरिग्रहार्थम्, योतत इति एवं सतः कर्तृकारकेन युक्तस्य
सतः कर्तृकारके न कारकान्तर इत्यर्थः । एवं यमयोश्चिदिदिति सत इत्यादावपि सर्वत्र
निर्वचनेन सत इत्येतद् व्याख्येयम् । श्व उपाशंसनीयः कालः, श्व इत्यागम्यहरनन्तर-
मधिकरणभूतमुच्यते, तदा शंसनीयामनन्तरामरणस्यापि संभवात् । अतीतमनन्तरमहः
सतः सामान्येन प्रसक्तस्येदं निर्वचनम्—हो हीनः काल इति । आदिवादौ भिन्ना-
दित्यगृह्यत्ववन्धादिदर्शनम् । अन्यः पुत्रादिः सर्वो नानेय आत्मत्वेन, ‘आत्मा वै पुत्र
१६ नामासि’इत्यपदिष्टोऽपि नात्मत्वेन ग्राह्य इत्यर्थः । शिष्टं भाष्यं निगदव्याख्यातम् ।

इति स्फन्दस्यामिकृतायां निरुक्तटीकायां

पठस्य द्वितीयः पादः ।

१-यद्यस्तं (यद्यभ्यं C.) भूत (अभूत O.) माग-
मागामीर्थः B. C.

२-अस्मात् A. C.

३-०मति संवरेण्य० A.

४-वल० A.

५-शब्दं च B.

६-[अश्व० ३ । ३ । १३१]

७-भूतलम् A.

८-तं वदमि०

९-‘अपि’ नास्ति A,

१०-०न्यशोषा० A. ०चवाकारो० B.

११-०हारः । अत एव तत एव A. ०स्याप्यदेताष० C.

१२-‘न् श्वि’ इत्यारभ्य ७१ पृष्ठ ‘उपवन्धः प्रत्यय
उच्यते’ इत्यन्तः पाठस्तुटिः प्रसादाद्वा न
लिखितः B. C.

१३-कोशो-‘योतन्ते’ इति पाठः ।

१४-कोशो-‘०ग्रहार्थः’ इति पाठः ।

१५-कोशो-‘०कारणेन’ इति पाठः ।

१६-गो० गृ० सू० २, ८, २१.

“नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिष्ठा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो वृहद्रदेम विदथे सुवीराः” ॥

गृत्समदस्यार्थम् । नूनं पादपूरणः । सा-तच्छ्रुतेर्यस्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यां त्वया यज्ञं कुरुवन्नहं दापितः सा ते तव स्वभूता, चतुर्थी वैषा, वरं प्रार्थितमर्थे जरित्रे स्तोत्रे महां प्रतिदुहीयत् प्रतिदुग्धां प्रतिपाद्यतिव्यर्थः । हे इन्द्र ! दक्षिणा मघोनी मधेन धनेन रायो भूतेन तद्वती । किञ्च शिक्ष सर्वदैव त्वं देहि, स्तोतृभ्यः कामान्, मा चातिधक्-अतीत्युपसंग्रहुतेर्योग्यसाधनयुक्तं क्रियापदमध्याहार्यम्, धगितीदं पदं दहे-दर्नार्थस्य रूपम्, मास्मानतिहाय अन्येभ्यो दाः प्रथममस्मभ्यं देहि पश्चादन्येभ्य इत्यर्थः । भगो नो धनं च नोऽस्तु इति वाक्यशेषः । वृहत्-महच्चोर्जितं दीयतां भुज्यतामित्यादि वाक्यमन्यच्च वदेम, विदथे यज्ञे सुवीराः सुपुत्राश्च स्यामेति वाक्यशेषः । यदि पुत्रा न सन्ति ततः शोभनत्वविशिष्टानां तेषामपीयं प्रार्थना । अथ यदि सन्ति ततः शोभनमाशस्य । तेषां भाष्यमृग्याख्यानेन व्याख्यातम् । यद्विनिगद्व्याख्यानं तत्सर्वत्र न व्याख्यायते, इतरद् व्याख्यायते, ग्रन्थगौरवभयात् । तत्र स्वयमेव ज्ञायमानत्वाच्च ।

* मघमिति धननाम मंहतेर्दानिकर्मणः । तद्विदीयते । दक्षिणा दक्षतेः समर्द्धयतिकर्मणः, व्यृद्धं समर्द्धयतीति । का व्यृद्धिः ? कर्मणः परार्थत्वाद् ऋत्विजां तत्रावृत्ति-

१-[क्र० २। १६। ९]

२-०स्या नूं च.

३-०नूनमिति पद० B. C.

४-०तेर्योग्यार्थ० B. C.

५-०मर्थः B. C.

६-प्रत० B.

७-‘हे’ नास्ति B.

८-वयोभूते० B. C.

९-मायातिथ A.

१०-अत्युपसर्गे B.

११-०र्दानास्य A. ०र्थस्य B.

१२-नास्मानतीहायोऽन्ये B. मास्मान्तीहा० C.

१३-पश्चजनेभ्य A.

१४-०वृहद्रन् B. C.

१५-वेदने य० B. C.

१६-सुपुत्रस्याश्वस्या० B. सुपुत्राश्वस्या० C.

१७-०विषशिष्य० C.

१८-०भनत्वमा० B.

१९-०यच्च निग० B. C.

२०-०तत्सर्व० B. C. २१-०वतया A.

२२-‘तत्’ नास्ति B. C. अत्र ‘तस्य’ इति युक्तः पाठः

स्यात् । * (निघ० २। १०)

२३-‘तन्वि’ A.

२४-‘कर्मणः’ नास्ति B. C.

स्तां दक्षिणा व्यावर्त्यति । तत्त्वध्याया तेषां तत्र प्रवृत्तेः । अपि वा दानकाले दक्षिणस्यां
वेदिश्चोपथामग्रेण गार्हपत्यं जघनेन सदो दक्षिणा आनीयन्ते । ततः प्रदक्षिणागमनादिश्च
दक्षिणाम् अभिप्रेत्य तत्संबन्धादक्षिणेति । दिक्पुर्नहस्तप्रकृतिः-हस्तःप्रकृतिर्यस्यासौ हस्त-
प्रकृतिः; प्रजापतेर्हि प्रजाः सूर्यो प्राङ्मुखस्य दक्षिणो हस्तो यतो वभूव सा दक्षिणहस्त-
सम्बन्धादक्षिणा । दक्षिणः पुनर्हस्तो दक्षतेरुत्साहकर्मणः । स हि-उत्साहवत्तरः सव्यात् ।
दाशतेर्वा स्यादानकर्मणः । तेन हि दीयते यदेयम् । हस्तः पुनर्हन्तेः स हि प्राणुः स्थिपो
हननेऽन्यस्मादङ्गात् । देहि स्तोतृभ्य इत्याद्युक्तार्थः । परिवृद्धं भवति 'बृह बृहि दृढौ'
परिवृद्धं वीरवन्तः कल्याणवीरा वा-शोभनत्वविशिष्टानां वीराणामियं प्रार्थना शोभनत्व-
मात्रस्य वा तेषामित्यर्थः । वीरो वीरयति विविधमीरयति प्रेरयति अभित्रान् वेतेर्वा स्या-
द्रुतिकर्मणः, गच्छत्यमित्रान् प्रति वीरयतेर्वा, शूरवीर विक्रान्तत्वात् ।

सीमिति निपातो परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा ।

'प्र सीमादिसो असृजत०-०परिज्ञन्' । गृहसमदस्य तत्पुत्रस्य वार्षम् । प्रसीम-
सीमिति पादपूरणः परिग्रहार्थीयो वा, यदा परिग्रहार्थीयस्तदा विशेषस्यानुपादानात्
सर्वव्याधित्योदितेः पुत्रो धृणिः प्रासृजत्, एष 'विं' इत्येतस्य स्थाने-विसृजति रक्षीन्,
विघर्ता विधारयिता तेषामेव कृत्प्रस्त्रं वा जगतः, ते च विसृष्टा ऋत्तमुदकं * भूमिरस-
लक्षणमादायेति वाक्यशेषः । सिन्धवो रक्षयो वरुणस्य सकाशादिति वाक्यशेषः ।

१—तत्त्वपुया A.

२—अभिवादन० B. अभिवादन० C.

३—०स्या B. C.

४—०प्या अग्रे० B. C.

५—०दक्षिणा दक्षिणेत्युच्यते B. C.

६—इत आरभ्य हस्तप्रकृतिपर्यन्तः पाठो नास्ति C.

७—सृजतः B. C.

८—'पुनः' नास्ति B. C.

९—०रं ह्यात् B.

१०—०वक्यादा० A.

१२—०क्तार्थम् B. C.

१३—'शूर वीर विक्रान्तौ' इति धारुपाठे चौरादिक आत्मेनभाषः ।

१४—'विनिग्रहा०' A.

१५—[ऋ० २२८४]

१६—०स्य वा कूर्मस्यार्थम् B. C.

१७—०र्वत आदि० B. C.

१८—'पुत्रो धृणीन्' इत्येव पाठः संगच्छते धृणयः किरणाः ।

१९—'हस्तः' नास्ति A.

१९—प्रेत्येष B. C.

* (निध० ११२)

यन्ति गच्छन्ति न च श्राम्यन्ति न च कदाचिदप्येतत्कर्म विमुच्यन्ति । एते वयो न पक्षिण
इव पर्युग्मच्छन्ति रघुया लक्ष्या शीघ्रया गत्या, परिज्मन्-अञ्जेरिदं रूपम्, सर्वतोऽञ्जन्तो
गच्छत्त इत्यर्थः ।

एवमेषां हीत्यादीनां सीमर्थन्तानां निपातानां सप्तानां प्रसङ्गेनाथी उक्ताः । इदानीं
प्रसङ्गेनैव “सीमतः” “त्वं” इत्येतौ किं निपातावृत नामपद इत्येतदुच्यते । सर्वत्र
सीमत इत्यस्य निपातत्वं तावदाश्रित्याह-‘वि सीमतः सुरुचो वेन आवः’ इति । अथं
वाऽन्यो निपातः परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वेत्यर्थः ।

‘ब्रह्मजज्ञानं०-०विवः’ । नकुलस्यार्थम् । ब्रह्मेत्यादित्य उच्यते, परिवृद्धत्वात्
सर्वस्य जगतो भरणात्, जज्ञानं जायमानसुत्पद्यमानमन्यस्मात् सर्वस्मात् प्रथमं पुरस्तात्,
पूर्वस्मिन् काले सृष्टिकाल इत्यर्थः । अथवा जगन्मात् प्रत्यहमादित्यस्योदयो यः इवोभि-
प्रेतः, पुरस्तादित्यपि दिव्यचनम्, आदित्यः प्रत्यहमुद्यन् प्रथमस्यां दिशि, सीमत इति
पदपूरणः परिग्रहार्थीयो वा, सीमत इत्यस्य वा पर्यायः-पर्यादातः सीमेति च पर्यादा-
उच्यते, तस्मात्पञ्चमी हस्तत्वं च सीमत इति पञ्चमीश्चुतेः सामर्थ्यादभिविधर्थं अत्राध्या-
हार्थः, सर्वतो या मर्यादा रश्मीनामातत इत्यर्थः । सुरुचः सुदीपाद रश्मीन् वेनः का-
न्तरुचिवर्यावः-विवृतानकरोत् करोति वा, न च केवलाद् रश्मीन्, किं तर्हि? स बुध्न्या:-
बुध्नमन्तरिक्षं तस्मिन् भवा बुध्न्या दिशस्ता अपि, उपमा उपमा इत्यन्तिकनाम सन्निकृष्टा
अरूप्यैवादित्यस्य, अथवा-उपमात्रीरस्य कृत्स्नस्य वा जगतः, विष्णुः-विष्णुभ्यावस्था-

१-शाम्यन्ति B. C.

२-एव A.

४-‘विसीमतः’ नास्ति A.

५-[वा० सं० १३।३]

७-[वा० सं० १३।३]

८-०स्य वा जा० B. C.

९-अन्त ‘जगन्मातुः’ इति पाठः स्यात्, जगन्मिनो-

तीति कर्तृरि तत्, जगन्मातुरादित्यस्येत्यर्थः ।

जनमात्रं B. C.

३-परिज्मन् A.

६-चान्दो B. C.

८-०पर्यायो वा जा० B. C.

१०-यस्तोऽभिं० B. C.

११-प्रथमं पूर्वस्यां B. C.

१३-०आडत्रा B. C.

१४-कान्तः कुचीः B. C. ‘कान्तस्चीः’ इति युक्तः

पाठो भाति ।

१५-उपमा आस० A.

१६-०पनिर्मात्री B. C.

१७-०भ्यासस्था० A.

(निघ० २१६)

त्रीः सतश्च योनिमसतश्च यावत् किंचित् सदसद्वा तस्य योनिभूता विवो विवृता अकरोत् करोति । यतोऽसाहुदेति सा प्राची, ततोऽन्या दक्षिणा प्रतीची चोदीची च । एवमादित्य उदयेन विवृतादिवाकरोति ।

अपि वा सीमित्येतन्नामपदं न निपात इत्याचष्टे-सीमेत्येतत् प्रातिपादिकम् अनर्थकं पञ्चमीकर्मणमिति वचनात् पञ्चम्यर्थादितोऽनर्थकमित्येवमेतद् द्रष्टव्यम् । प्रकृतेः समीपे बध्यमानत्वादुपवन्धः प्रत्यय उच्यते तम्, आददीत् पञ्चमीकर्मणम्, पञ्चम्याः कर्म कर्म यस्य, उप्सुखवदुत्तरपदलोपी बहुब्रीहिसमासः, तं पञ्चमीकर्मणं पञ्चम्यर्थवृत्तिमित्यर्थः । ‘प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः’^१ इत्ययं तसिः । अथवा प्रतियोगस्यापादानस्य चाभावात् ‘तत्^{१०} प्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्’^{११} इत्येवमत्र तसिर्द्रष्टव्यः । सीमा मर्यादा, सा हि विषीव्यति विशब्दो विगमे सीव्यतिः सन्तानार्थः, ‘षिवु तन्तुसन्ताने’^{१५} इति । विगत-सन्तानौ विच्छिन्नसन्तानौ ग्रामलक्षणौ क्षेत्रलक्षणौ वा देशौ करोति ।

त्वं इति विनिग्रहार्थीयम् एकशब्दपर्यायं सर्वनाम, वैयाकरणसंशाकथनं चेदम् । अथवा सर्वस्यार्थस्य नाम, एक शब्दं पर्यायभूतं सर्वत्रार्थं वर्तते, न क्वचिन्व वर्तत इत्यर्थः । अनुदात्तमिति स्वरकथनम् ।

१—अत्र ‘विवृता इव करोति’ ‘विवृता इवाकरोति’	११—‘०द्या०’ इति नास्ति A.
इति वा पाठः साथीयात् भाति । दिश इति शेषः । आदित्य उदयेन सर्वं प्रकाशयन् दिशो विवृता इव करोतीत्यर्थः । ०येन दिशो विवृताः करोति B. C.	१२—[अष्टा० ५।४।४४ सूत्रे वार्त्तिकम्] तत्र ‘तत्प्रकरणे’ इत्यस्य स्थाने ‘तसि प्रकरणे’ इति पाठः ।
२—सीमेये० B. C. ३—प्रतिपादिम० A.	१३—०त्येव द्रष्टव्यम् B. १४—सापि B.
४—०दन्येनानर्थ० B. C.	१५—विशिष्टो विशमे B. विशिष्टो विगमे C.
५—बध उपवन्धं प्र० A.	१६—सन्तानार्थः B.
६—‘पञ्चम्याः’ नास्ति A.	१७—[धातु० दिवा० परस्मै० ४।२]
७—‘बहुब्रीहिः’ इत्येव पाठः B. C.	१८—विनत० B. १९—विच्छिन्नी० B. C.
८—‘तसिः’ इति नास्ति B. C. [अष्टा० ५।४।४४]	२०—‘क्षेत्रलक्षणौ वा’ नास्ति B. C.
९—तहि० B.	२१—र्थीय एकशब्दस्य पर्यायः B. C.
१०—‘अथवा’ नास्ति B. C.	२२—सर्वर्थस्य B. C.
	२३—क्वचिनिवर्तत इत्यर्थः A,

अर्धनामेत्येके, तदुपरिष्ठाद्रव्यमामः—‘त्वो नेम इत्यद्दृस्य’ ^१ इत्यत्र मन्त्रे युक्तविनिग्र-
हार्थीयः । अर्धनामेति वाक्यार्थमालोच्य यद्यत्र संभवति तत्तत्र वक्तव्यम् । विनिग्र-
हार्थीयमुदाहियते—

“ऋचां त्वः पोष्मास्ते पुपुष्वान्
गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ।
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां
यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः ॥”

बृहस्पतेरार्षम् । ऋत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्ट इति समस्तार्थकथनम्, विनि-
योगः प्रतिनियमः । एक ऋत्विकिदं कर्म करोत्यन्य इदमन्य इदमिति, ऋचां पोषमिति
यथाविधि कर्मणि प्रयोगं पुपुष्वानिति च सामान्यपुषेरवयवपुषिः कर्म गोपोषं पुष्यति
रथिपोषं पुष्यतीति यथा, ऋचां पोषं पुपुष्वान् कुर्वन्, ऋचो यथाविधि कर्मणि ^{११} प्रयुज्ञान
इत्यर्थः । त्व एक आस्ते होता, गायत्रं साम त्व एव उद्भाता गायति शक्वरीषु ऋक्षु ।
ब्रह्मा नाम त्व एक ऋत्विक्वदति जातविद्यां जाते प्रायश्चित्तेयास्य विद्या तां, यज्ञस्य मात्रां
यज्ञो या या मीयतेऽभिषवप्रहणादिक्या क्रियया सा यज्ञस्य मात्रा तां विमिमीते करोति ।
उ इति पदपूरणः । त्व एकोऽध्वर्युः । ऋगर्चनी तथा ह्यर्चन्ते स्तूयन्ते देवताः । गायत्रं

१—[निरु० ३२०]

२—इति मन्त्रेषु B. C.

३—वैचिदिग्रहार्थीयस्वार्थ (व्याख C.) नामे०
B. C. मूले—युक्तो विनि० इति ‘उत्तो
विनि०’ इति वा पाठो युक्तः स्यात् ।

४—वाक्यमालो० B.

५—तत्रैवं (नास्ति C.) विवेकव्यम् A.

६—[ऋ० १०।७।१।११]

७—ऋचात् B.

८—‘इति’ नास्ति A. ९—प्रयोगः B.

१०—नो पुषं पुष्यतीति यथा A.

११—मुष्यन् कुर्वन् A.

१२—‘कर्मणि’ नास्ति B. C.

१३—क्व B. १४—उद्भायति A.

१५—जातविद्याः B. C.

१६—जाते जाते प्राय० B. C.

१७—इत आरभ्य ‘करोती’त्यन्तस्य पाठस्य स्थाने

‘यज्ञो यय’ (या C.) मित्ययतेभिषे (ष C.) व

पवनप्रह (‘ग्रह’ नास्ति B.) प्रहणादिक्या

क्रियया सा यज्ञस्ये मात्रां विमिषितमिते (विमि-

मीते C.) करोति’ इति पाठोऽस्ति B. C.

१८—उः पाद० A. १९—क्व B.

२०—अस्य वाक्यस्य स्थाने—‘ऋत्विक्वर्चनीयतय

‘अभ्यर्चन्ते तपन्ते देवता’ इति पाठः A.

गायतेः स्तुतिकर्मणः । साम्ना हि स्तोत्राऽङ्गभूतेन स्तूयन्ते देवताः । ब्रह्मा सर्वविद्य इति
ब्रह्मणः स्वरूपकथनम्, स हि सर्वं वेदितुमर्हति, सर्वस्य ऋक्षतो यजुषः सामतो वा यज्ञ-
स्यापत्तौ तेन प्रायश्चित्तस्य कर्त्तव्यत्वात् । ब्रह्मा परिवृद्धः परिवृद्धः श्रुतत इति निर्वच-
नम् । अन्य ऋक्त्विज एकविद्याः, ब्रह्मा तु त्रयीविद्याः, अतः स तेभ्यः परिवृद्धः श्रुततः ।
ब्रह्मा परिवृद्धं सर्वत इति-शब्दसारूप्यप्रसक्तस्य निर्वचनम् । ब्रह्म हैवमृग्यजुःसामलक्षण-
मपरं जगतः कारणमपरमन्नं तत्सर्वं परिवृद्धं सर्वतोऽन्यतः । अध्वरयुः इत्यधर्युशव्दस्या-
वयवौ विभज्य युशब्दस्य तावन्निर्वचनानि चत्वार्याच्छै-अधर्युर्हृष्वरं युनक्ति स्वसाधनै-
रनुष्टानेन च, अतो युजेर्युशव्द इति एकम् । अध्वरस्य नेता अध्वरमनुतिष्ठन्नधर्युशतन्नयति,
अतो ‘या प्रापणे’ इत्यस्यान्तर्हितपर्यथस्य नयतिना समानार्थस्य युशब्द इति द्वितीयम् ।
अध्वरं कामयत इति वा, अनुष्टातुं हृष्वर्युरध्वरमिच्छति, अतोऽयमध्वरशब्दादिच्छायां
क्यच् । ‘कव्यध्वरपृतनस्यर्चिं लोपः’ इत्यकारलोपः । ‘क्याच्छन्दसि’ इत्युकारः=
अधर्युर्हिंद तृतीयम् । अपि वाऽधीयानेऽध्येतरीत्यर्थः । ‘तदधीते तद्वेद’ इत्यस्मिन्नर्थेऽयं
युहुपबन्धः प्रत्यय इदं चतुर्थम् । इदानीमध्वरशब्दस्यार्थमाह-अध्वर इति यज्ञानाम इति ।
ध्वरतिहिंसाकर्मा । तत्प्रतिषेध इति निर्वचनम् । अविद्यमानो ध्वरो हिंसा यस्मिन् सो-
ऽध्वरः । यज्ञे हि या पशोर्हिंसा साऽनुग्रह एव न हिंसेत्येतत् । ‘आम्नायवचनादहिंसा
प्रतीयेत्’ इत्यत्र वक्ष्यामः ।

- १-भूयन्ते A. २-सर्वस्यामृक्तो A.
३-यज्ञस्यात्तौ ने (तेन C.) प्राय० B. C.
४-परिवृद्धं संवृद्धतत इति B. C.
५-ब्रह्महि...कम० B. C. ६-०क्षणः B. C.
७-०रणं पर० B. ८-०र्वत इतः B. C.
९-अध्वरयुरध्वर्युरित्यस्या० B. C.
१०-अध्वर्याच्चरं B. C.
११-‘युजिर् योगे’ [धातु० रुधा० उभय० ७, ७]
१२-०ध्वरं ह्यतु० B.C. १३-०युर्न्तर्नय० B. C.
१४-[धातु० अदा० आत्मने० २, ४०]

- १५-०नर्ति० B. C.
१६-‘नयतिना समानार्थस्य’ नास्ति A.
१७-०ष्टातुरध्व० A.
१८-[अष्टा० ३।११८] ०च्छायामर्थं कूर्च B. C.
१९-[अष्टा० ३।४१३] ‘०र्चिलोपः’ नास्ति B. C.
२०-‘इत्यकारलोपः’ नास्ति A.
२१-[अष्टा० ३।२।१७०] २२-[अष्टा० ४।२।५८]
* [निघ. ३।१७] + [निघ. २।१९]
२३-ध्वरोऽस्मिन् A. २४-यज्ञा हि ये पशो० B.
२५-निरु० १।१६ २६-वत्साम्नः A.

निपात इत्येके, त्व इत्येषः । तत्कथमनुदात्तप्रकृति-अनुदात्तस्वभावकं नाम स्याद् । नाम्नां हि सर्वेषामुत्सर्गेणोदात्तत्वं स्मरन्ति-‘किषोऽन्त उदात्तः’ भवतीति । वृष्टव्ययं तु भवति, तुशब्दः पक्षव्याघृत्तौ, नैतदेवं निपात इति नामैव तत्-वृष्टव्ययत्वात्, व्ययो विविधं गमनमन्यत्र च कारकान्तरे संख्यान्तरे चान्येन च संबद्ध इत्यर्थः । स च नाम्नां धर्मो न निपातानाम्, स चास्य दृष्टः । ‘उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुः’ । इति द्वितीयायाम् । ‘उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्ते’ । इति चतुर्थ्याम् । अथापि प्रथमावहुवचने । व्ययो दृष्ट इत्याध्याहारः ।

“अक्षण्वन्तः” इति । अतो नामैव तत्र निपातः । यदुक्तम्-तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्याद् इति, तदयुक्तम्, ‘नेत्रत्वसमसिमेत्येतान्यनुदात्तानि’ इत्यपवादस्मृतेः । तत्तु निपातत्वेषि तुल्यम्, निपातानां हायुदात्तत्वमौत्सर्गिकं स्मरन्ति-‘निपाता आयुदात्ता’ इति ।

‘उत तं’ ‘उतो त्वस्मै’ इति षष्ठे पादे व्याख्यास्येते ।

“अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसंमा वभूवः ।

आदग्रासं उपकक्षासं उ त्वे हृदा इव स्नात्वा उ त्वे दद्वशे ॥”

इस्येषा व्याख्याथते । बृहस्पतेरार्षम् । अक्षण्वन्तोऽक्षिमन्तः, कर्णवन्तः सखायश्च

१-इत्येतत् B. C.

२-०दात्तं B.

३-०न्नो हि A.

४-[फिद्युस्त्रम् ११]

५-तुः पक्ष ० A.

६-नाम एतद् B. C.

७-अस्य वाक्यस्य स्थाने-‘व्ययोनिविधं गमन-

मन्यत्र चान्यत्र (च C.) कारके संख्यायां

चान्येन मा (चा) व्येन च कारकेण संख्या

(रुद्य) याश्च (च) सम्बन्ध इत्यर्थः’ इति

पाठो वर्तते B. C.

८-न साम्नां B.

९-सुसंषृष्टः A.

१०-[कृ० १०७१५]

११-[कृ० १०७१४]

१२-‘व्ययो दृष्ट इत्याध्याहारः’ नास्ति B. C.

१३-[कृ० १०७१७]

१४-०वैतन B. ०वैतन C.

१५-‘त्वत्व समसिमेत्यनुच्छानि’ [४।१०] इति फिद्यु-

स्त्रम् । अत्र-‘०सिमेत्यान्यनुच्छानि’ इति पाठः

A. ‘०सिमेत्यनुच्छानि’ इति पाठो युक्तः ।

१६-व्याघृ० C.

१७-[कृ० १०७१५]

१८-[कृ० १०७१४]

१९-[कृ० १०७१७] २०-इत्यादि व्या० A.

सत्तः समानं खपानं ज्ञानं येषामिति सदायः; तु ल्येषु वाक्येषु वाद्येचिन्द्रियेष्वागमिके
च व्याकरणादिज्ञान इत्यर्थः । मनोजवेषु-मनसा ज्ञायन्ते गम्यन्ते ये ते मनोजवाः प्रज्ञा-
गम्या अर्थास्तेष्वसमा अतुलया बभूवर्भवन्ति मनुष्याः । आद्वास इति-छान्दसत्वा-
दास्यशब्दस्य स्यशब्दलोपः, आद्वाशास्यदद्वाः कक्षसमीपपरिमाणाश्च हृदाः स्वल्पोदका
इत्यर्थः । उ इति-पदपूरणः, तावशास्त्व एक अल्पप्रज्ञा इत्यर्थः । यादशाः स्नात्वा स्नानार्हा
अक्षोभ्योदका इत्यर्थः, तावशाः । उ इति पदपूरणः । त्व एके महाप्रज्ञा इत्यर्थः । दद्वश्रे
हश्यन्ते । अक्षि चष्टैर्दर्शनार्थस्य दृश्यते हि तेन, अनक्षोः-‘अज्जू व्यक्तिप्रक्षणगतिषु’
इत्यस्य व्यक्त्यर्थस्याक्षी इत्याग्रायणः । तद्वच्छवलत्वाद् व्यक्ततरमन्येभ्योऽङ्गेभ्यः । तथाहि
ब्राह्मणेऽपि विज्ञायते, अक्षिणी प्रकृत्येदमुच्यते-‘तस्मादेते व्यक्ततरे इव’ इति । कर्णः
कृन्ततेः ‘कृती छेदने’ इत्यस्य । स हि निकृत्तद्वारः छिन्नद्वारो गर्भावस्थायामेव विध्वेव
शिरः केनापि कृतविल इत्यर्थः । अर्तेगत्यर्थस्य ‘पाग्राधमास्थ’ इत्यृच्छादेशविधानादच्छ-
ति गत्यर्थः । तस्य कर्ण इति आग्रायणः । तथाहि ब्राह्मणे विज्ञायते कर्णौ प्रकृत्येदमाज्ञायते ।
‘ऋच्छन्तीव खे उदगन्ताम्’ इति । अत्रच्छर्तरेगत्यर्थस्य शान्ततस्य नपुंसके प्रथमाद्वि-
वचनस्य ‘औङ आपः, नपुंसकाच्च’ इति शीभावे कृते नपुंसकस्यात् ‘छीनघोर्नुप्’
इति त्रुमि च कृते-ऋच्छन्तीति रूपम् । खे इत्यापि नपुंसके प्रथमाद्विवचनम्, गच्छन्तीव

१-‘वाक्येषु’ नास्ति B.	१३-महाप्रज्ञा B.	१४-०नार्थकस्य B.
२-गच्छन्ते ते A.	१५-दशो हि A.	१५-दश्यन्ते B.
३-०ष्वसमर्था A.	१६-[अज्जू व्यक्तिप्रक्षणान्तिगतिषु] धातु० रुधा०	१६-०नार्थकस्य B.
४-०दास्यस्य लोपः A.	परस्मै० ३१२]	
५-यादशा आस्य० B. C.	१७-तथापि A.	
६-त (क) क्षसीमपरि० B. C.	१८-नोपलब्धमिदं वचनम् ।	
७-अत्प्यो० B. C.	१९-[धातु० तुदा० परस्मै० ६१४१]	
८-उः पाद० A.	२०-[अष्टा० ३१३७८]	
९-‘त्व एक अत्प्य०’ इति नास्ति A.	२१-नोपलब्धमिदं वचनम् ।	
१०-यादशः B.	२२-शतप्रस्ययान्तस्य B. C.	
११-अशोभ्यो० C.	२३-[अष्टा० ३११९८, १९]	
१२-उः पाद० A.	२४-[अष्टा० ३११८०]	२५-०त्तीवैते ख B.C,

अ. २, ल. १.
अ. २, पा. ३, ल. १.

ख आकाशे कर्णविलक्षण उदगन्तमूर्धर्षे शरीरस्य शिरसो वा गत उच्चैः स्थित इत्यर्थः ।
एवमत्र ऋुच्छन्तीवेत्यच्छत्यर्थेन कर्णयोः सम्बन्धदर्शनाहच्छतेः ‘नपुंसकाच्च’ इति शी-
भावे च कर्ण इति विज्ञायते । ये तु ‘ऋुच्छन्तीव खे उदगन्ताम्’ इत्येतं पाठमाश्रित्यास्येम-
मर्थं व्याचक्षते-ऋुच्छन्तीवैतौ कर्णौ प्रति खे व्यक्ताः सन्तः शब्दा एतावपि चोदगन्तां
प्रत्युद्दच्छत इव ग्रहणाय तात्र शब्दानिति तेषामृच्छन्तीस्यर्थं प्रति शब्दानामिह कर्तृत्व-
वचनात् कर्णयोस्तेनासम्बन्धत्वाहच्छतेः कर्ण इत्यस्यार्थस्य दर्शनमेवैतज्ञायते । खे
शब्दस्य च सप्तमेकवचनान्तत्वेन प्रगृहात्वाभावात् ‘खे उदगन्ताम्’ इति प्रकृतिभावेन
पाठो नोपपद्यते, खे उदगन्तामिति स्यात्, अतः पूर्व एव पाठोऽर्थश्च । आस्यमस्यतः
क्षेपणार्थस्य, क्षिप्यते हि तत्रान्न क्षिपति वा वर्णात् आस्यन्दते स्ववति द्रवीभवति शुष्क-
मपि एतदन्नं प्राप्येति वाक्यशेषः । अन्तर्हीतप्यर्थो वा स्यन्दिः, आस्यन्दयति द्रावयत्येत-
दन्नमित्यर्थः । शुष्कमप्यन्नमास्य द्रावयति । दद्यं परिमाणं-दृष्टयतेः स्ववतिकर्मणः, सर्वे
हि परिमाणमुत्तरस्मात् परिणामात् शुतं न्यूनमित्यर्थः । दस्यतेर्वा स्याद् उपक्षयकर्मणः,
विदस्ततरं भवति क्षीणतरमित्यर्थः । ह्रदो ह्रादतेः शब्दकर्मणः, स हि बहूदकत्वादभिहन्य-
मानः शब्दं करोति । ह्रादतेर्वा स्याच्छीतीभावकर्मणः । भवति हि सर्वदा शीतोऽसौ
बहूदकत्वादादित्यरक्षिभिः सन्तापयितमशक्यत्वात् ।

- १—गच्छन्ती० B. C.
 - २—[अष्टा० ७।।।।।]
 - ३—०यत इति B. C.
 - ४—गच्छन्ती० B. C.
 - ५—०त्येकं C.
 - ६—वामाधितस्य (व्यासां C. स्य) वचनस्येम०
B. C.
 - ७—व्यक्तः सशदनावपि A. ‘एतावपि’ इत्यत्र ‘एता-
वदपि’ पाठः B.
 - ८—ताच्छब्दाः B. C.
 - ९—व्यर्थः B. C.
 - १०—नमैवैतद्वायते A.

- ११—अत्र ‘वा’ इत्यधिकः B. C.

१२—‘ख’ नास्ति B. C.

१३—अत एव A.

१४—‘हि’ नास्ति A.

१५—०न्तर्नीतिष्य० B. C.

१६—दस्यते० B. C.

१७—अस्य वाक्यस्य स्थाने—‘परिमाणातन्मूलमित्यर्थः’
इत्येव पाठः A.

१८—०क्षयतिक० A.

१९—‘विं’ नास्ति A.

२०—हादते० C.

२१—०स्मित्यित्वभाव० A.

अथापि समुच्चयार्थे भवति, वक्ष्यमाणस्त्वदित्यर्थं निपातः । ‘पर्याया इव त्वदा-
श्विनम्’ अत्रेवशब्दो वाक्यपूरणोऽनर्थकः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थं प्रयोग इति ।
त्वच्छब्दः समुच्चये, त्वच्छब्दोऽपि परः श्रूयमाण उभयोः समुच्चयमाह, देवदत्तो यज्ञ-
दत्तश्च गच्छत इति यथा पर्यायाश्वाभिनं चेत्यर्थः । भाष्ये विवर्येण दर्शितम्—
आश्विनं च पर्यायाश्वेति ।

एतमुकाः कर्मोपसंप्रहार्थीयाः, प्रसंगेन च निपातान्तराणि, यथाप्रतिज्ञातमिदानीं
पदपूरणा उच्यन्ते । तेषां सामान्येन तावद्वूपम्—अथ ये प्रवृत्ते परिसमात्तेऽर्थेऽन्यैः
शब्दैः प्रतिपाद्येऽर्थे सर्वस्मिन् प्रतिपादित इत्यर्थः । अमिताक्षरेषु गद्यग्रन्थेषु यजुर्वाज्ञाणेषु
च वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते मिताक्षरेषु, ऋक्पादेषु, येऽप्रवृत्तेऽर्थे श्रूयन्ते ते
गद्यग्रन्थेषु वाक्यपूरणाः पादबन्धेषु, पदपूरणा इत्यर्थः । अतस्त उभयत्र अनर्थकाः, आन-
र्थक्यं चात्र न गोरुतकाकवाशितादिवत् सम्भवति, तच्छ्रुतौ प्रकान्तवाक्यार्थं प्रतिपत्ति-
विच्छेदाभावात् । यथा ह्यनुकरणादिना प्रयुक्तस्य गोरुतस्य काकवाशितस्य वा वाक्य-
मध्ये श्रुतौ प्रकान्तवाक्यार्थं प्रतिपत्तिविच्छेदो भवति, नैव वाक्यपूरणस्य पदसूत्रस्य
पूरणस्य वा निपातस्य श्रुतौ । अतः कमादीनामन्यतमस्य कस्यचित्स्वार्थं प्रतिपादयतः

१—[कौ० ब्रा० १७४]

२—०पूरणे C.

३—अस्य वाक्यस्य स्थाने—‘अस्यल्पमाम’ (‘म’ नास्ति C.) र्थस्य संप्रत्यर्थं प्रत्य (‘त्य’ नास्ति C.) योग इति’ इति पाठः B. C.

४—०पि विवर्येण A.

५—‘यथा०’ नास्ति A.

६—येऽप्रवृत्ते B. येऽप्रवृत्ते C.

७—परिसमाप्त्य० A. ‘अर्थे’ नास्ति B. C.

८—‘सर्वस्मिन्’ नास्ति A.

९—यजुः सु ब्रा० A.

१०—०रणास्ते A. ११—०ष्टुक्षु A.

१२—इत्यादाव प्र. A.

१३—०प्रवृत्ते० B. ०प्रवृत्ते० C.

१४—पादबन्धेषु A. १५—पाद पू० A.

१६—‘त’ नास्ति B. C.

१७—०नर्थाः A.

१८—०रुत कास्त काक० A.

१९—‘०आदि०’ नास्ति A.

२०—‘०अर्थ०’ इति नास्ति A.

२१—प्रयुक्तगोर० A. युक्तस्य गो० B.

२२—अत्र ‘सूत्रस्य’ इत्यथिकं भ्राति । ‘पदपूरणस्य’ इत्ये-
तावान पाठो युक्तः । ‘पदसूत्रस्य पूरणस्य’ इत्ये-
तावान पाठो नास्ति A.

साहचर्ये वर्तत इति प्रतिपत्तव्यम् । यथा पर्याययोरेकस्याविको वर्णः—ऋषभो वृषभ
इति । कथं त्वैतदुपपद्यते ऽनर्थका इति ? उच्यते, निष्ठयोजनत्वात् । विनापि तैर्थ-
प्रतिपत्तेः सम्भवात् । निष्ठयोजनत्वं तेषां प्रदर्शनार्थमाह—कमीमिद्विति । ननु चेत्ये-
तस्य पुरस्तादेवोक्तं पदपूरणत्वम्—अथापि पदपूरण इदमुतदु इत्यत्र ? सत्यम्, उक्तं तत्र
प्रासङ्गिकम्, इह तु पदपूरणमध्येऽसति वचने निपातोदाहरणविषयं विज्ञायेत् । तत्त्वां-
नर्थकम्,^{१०} विनिग्रहार्थीयत्वस्य च तुल्यकश्यप्रतिपादनार्थत्वादसाति हि तस्मिन् वचन इदं
पदपूरणत्ववचनं विनिग्रहार्थीयत्वस्यापवादो विज्ञायते । विनिग्रहार्थीयत्वं तु नियतोदा-
हरणविषयम् । ते च तुल्यकश्ये कथं विज्ञायेयातामित्येवमर्थं तदपि वचनम्, तयोश्च
मन्त्रेषु वाक्यार्थमालोच्य यस्य यत्र संभवस्तत्र स विवेकत्वः ।

^{१४} कमादीनामुदाहरणानि—‘शिशिरं जीवनाय कम्’ इत्यादीनि ।

^{१५} “निष्टुक्त्रासंश्चिदिन्नरो भूरितोका वृकादिव ।

^{१६} ^{१७} विभ्यस्यन्तो वैवाशिरे शिशिरं जीवनाय कम् ॥”

^{१८} निष्टुक्त्राः—त्वक्त्राणकरणत्वात् त्वक्त्रं वासः, तद्रहिता निष्टुक्त्रा दरिद्राः । चि-
दिदिति पदपूरणौ, नरो मनुष्याः, भूरितोका वहूपत्या हेमन्ते शीतेनार्त्ताः सन्तः, वृका-

१—वक्तव्यम् A.

२—०रेतस्या० B. C.

३—तद्येतद्युच्यतेऽन० B. C.

४—उच्यन्ते A.

५—तैरप्रति० B. C.

६—०योजनं A.

७—अत्र ‘च’ इत्यस्य स्थाने ‘उ’ इति पाठो

युक्तः ।

८—‘दु’ इति त्रुटिः B. [निर० १५]

९—नियतोदा० B. C.

१०—०कः B.

११—०कश्य० नास्ति A. तुल्यकश्य० C.

१२—०त्वापवा० B.

१३—विज्ञायेत B. १४—वाक्यमा० A.

१५—०लोच्य यस्य यत्र संभवस्तत्र॑ इत्येतावान् पाठ-
स्त्रुटिः B.

१६—संभवे A. अत्र ‘स वक्तव्यः’ इति पाठः स्यात् ।

१७—इत्यादि A.

१८—निस्त्वक्त्रास० C. एष त्रुटिः B.

१९—०दिवत् B. २०—विभ्यस्यन्तो B. C.

२१—कुत्रत्योऽपाठ इति न ज्ञायते । [Cf. ‘मुञ्चामि
त्वा हविषा जीवनायकम्’ क्र. १०१९६११]

२२—निस्त्वक्त्रासः B. निस्त्वक्त्रासः C.

२३—निस्त्वक्त्रा B. C.

२४—चिदिव पादपूरणः A.

२५—‘सन्तः’ इति नास्ति A,

दिव विभ्यन्ते यथा केचिद् वृकाद्विभ्यत्येवम्, ववाशिरे वाह्यन्ते इपशीतत्वात्, शिशिरं
जीवनायास्माकं न हेमत इति, कुमिति पदपूरणः । शिशिरं श्रृणाते: शस्त्रातेर्वा हिता-
र्थस्य, हित्यते हि तत्र द्विबोध्येन हेमन्तजं यवादिसस्य दावाग्निता तृणौषध्यादि ।

“एमैनं सृजता सुते मन्दिमिन्द्राय मन्दिने ।

चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥”

माधुच्छन्दस आर्षम् । आ इत्येष वीत्येतस्य स्थाने, विसृजताध्वर्यवो दत्तेत्यर्थः ।
ईमिति पदपूरणः । एनं सुते सोमे, व्यत्ययेन सप्तम्येषा द्वितीयार्थं, सुतं सोमं मन्दिं तर्प-
यितारमिन्द्राय मन्दिने तर्पयितव्याय । अथवा सृजतिरत्र प्रक्षेपार्थः, प्रक्षिप्तैनं सुतेऽस्मि-
श्वानि
अमसस्थे सोमैऽभ्युन्नयतेत्यर्थः । इन्द्रायेन्द्रार्थं चक्रि करणशीलं स्वकार्याणाम्, विश्वानि
सर्वाणि वृत्रवधादीनि कर्मणि चक्रये साधुकर्त्रे ।

“तमिन्द्रधन्तु नो गिरो वत्सं संशिश्वरीरिव ।

य इन्द्रस्य हृदंसनिः ॥”

अमहीयोरार्षम् । तमिन्द्रधन्तुं सोमम्, इदिति पदपूरणः^{१५} धन्तु धन्तु धन्तु नो-
इस्माकं गिरः स्तुतयः, वत्सं संशिश्वरीरिव-संशिश्वरीरिति च संशिश्वशब्द उपपदे-
ऽर्त्तर्गत्यर्थस्य कर्मण्यणश्छान्दसत्वाद्वृद्धयभावः । पूर्वपदस्य च मध्योदात्तवं संगत एको

१-विभ्यन्तः B. C.

१२-०तेऽन्यस्मिन् A.

२-वास्यन्ते A. वास्यते B.

१३-०त्युन्नय० B.

३-०रणम् B. C.

१४-चक्रिणे A.

४-[शृं हिंसायाम्, धातु० क्रया० परस्मै० १, १८]

१५-[क्र० १६११४]

५-[निर० १, १०]

१६-इत्यत आरभ्य ‘संशिश्वरीरिव’ इत्यन्तः पाठ-
स्तुठितः A.

६-दवा० B. C.

१७-०रणम् B.

७-[क्र० १११२]

१८-‘च’ नास्ति A.

८-माधुच्छन्दसमार्षम् A.

१९-०प्यण छा० C.

९-तुमिति B.

२०-संगता A.

१०-एवं B.

११-क्षेपकार्थः A.

बहीना मृतवत्सानां गवां साधारणः शिशुर्वत्सः संशिशुः; तं याः खेहाद्रेण हृदयेन प्रत्येकं
पुत्रतया गच्छन्ति ताः संशिद्वर्यः। यथा मृतवत्सा गव एकस्मिन् वत्से च नीतास्तं
प्रत्यात्मिकभिन्नरसक्षीरप्रदानेन वर्धयन्ति, तद्विज्ञानपुण्यप्रकाशनेन वर्धयन्त्विवर्यः। य
इन्द्रस्य हृदयस्य सनिता संभक्ता, इन्द्रेण पीयत इत्यर्थः। स्तुतयो गिरो
गृणातेः गृणातीत्यर्चतिकर्मा !

“अयमु ते समतसि कपोतं इव गर्भधिम् ।

वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥”

शुनःशेषो यूपे बद्ध इन्द्रमाह-अयम्, उ इति पदपूरणः, ते तव स्वभूतोऽभिष्टुतः
सोमः समतसि-‘अत सातसगमने’। एकवाक्यता प्रसिद्धचर्यै यच्छब्दोऽध्याहार्यः। ये
प्रति त्वं सम्यक् सततं गच्छसि, कपोत इव कामात्मो गर्भधिं गर्भोधीयतेऽस्यामिति
गर्भधिः कपोतिका तां प्रतिवचः। तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः, यदिदं वचस्तत्, चि-
दिति पदपूरणः। नोऽस्माकं स्वभूत ओहसे हरसे वहेरिदं छान्दसेन सप्रसारणोपया-
गुणेन च रूपं वहस्त प्रापयात्मानं प्रतिशृणिवर्यर्थः। अयं सोम एवास्ति, किं तव मया,
मुञ्च भासित्यर्थः।

- १—हृतवत्सा० A.
- २—यात् B.
- ३—पुत्रं गच्छ० A.
- ४—गा एक० A.
- ५—वत्सवनितास्तं B. C.
- ६—०यति C.
- ७—०यस्ति० B.
- ८—पयत् B. C.
- ९—०त्यच्चर्यति० B. C. [निघ० ३१४]
- १०—[क्र० १३०१४]
- ११—यूपे बद्धः शुनःशेष B. C.
- १२—इदमाह A.

- १३—०भिष्टुतः B.
- १४—[धातु० भवादि० परस्मै० १३८]
- १५—प्रसिते A.
- १६—गर्भा धीयन्तेऽस्मिन् B.
- १७—पदपू० A.
- १८—स्वभूतं B. C.
- १९—अत्र ‘हरसे’ इति पाठः A. नास्ति B. C.
- २०—‘से०’ नास्ति A.
- २१—०गुणः नवरूपं A.
- २२—वहु स्त A.
- २३—अथ A.

इवोऽपि दृश्यते० नर्थको वाक्यपूरणः पदपूरणो वा, ‘सुविदुरिव सुविज्ञायेते इव’
इत्युदाहरणे कठानां दर्शपूर्णमासप्रकरणे समाज्ञायेते-न वै सुविदुरिव मनुष्या यज्ञं
तस्मान्न सर्वे ऋद्धनुवति यद्विज्ञिणां ददाति यज्ञस्य समृद्धया इति । तथाधानप्रकरणे-
न वै सुविदुरिव मनुष्या नक्षत्रं मीर्मांसव एव हच्युदितेन वाच्यम्, पुण्याह एवैन-
माधत्त इति । तथाधानप्रकरण एव तस्मात्पुरुषश्चाश्वश्च न नक्तं प्रत्यञ्चौ न सुविज्ञायेते
इवेतीवशब्दस्य चेह प्रदर्शनार्थमिदमुपादानम् । पादयोपि दृश्यन्ते-‘आ घा ता गच्छान्’
इत्यादिषु । एवमेत एकनिपातार्था उक्ताः, निपातसमुदायार्थाविदानीं द्वावृच्येते । यत्तु
पुरस्तान्निपातसमुदायार्थं वचनं तत्प्रासङ्गिकमित्युक्तम् ।

अथापि नेत्येष प्रतिषेधार्थीय इदित्येतेन संप्रयुज्यते परिभये । संप्रयोगे प्रतीय-
मानत्वान्निपातसमुदायस्य परिभयमर्थो नैकस्य निपातस्य । ‘नेजिह्वायन्त्यो नरकं
पताम्’ इत्युदाहरणम् ।

“हविर्भिरेके स्वरितः सचन्ते सुन्वन्ते एके सर्वनेषु सोमान् ।

शचीर्यदन्त उत दक्षिणाभिर्नेजिह्वायन्त्यो नरकं पताम् ॥”

१९ नारदेन किल विश्रलभ्यमाना असुरखिय आहुः—हविर्भिश्चस्युरोडाशादिभिरेके
स्तः स्वर्गमित इतो लोकात् सचन्ते, सचतिर्गतिकर्मा गच्छन्ति, सुन्वन्तोऽभिषुण्वन्त एके-

१—‘०नर्थको’ नास्ति A.

२—०मासाज्ञायेते A.

३—यज्ञः B. इत आरभ्य ‘सुविदुरिव’ इत्यन्तः
पाठो द्विधा लिखितः B.

४—सर्वत्र ध्रुवन्ति A. ५—[काठक० ८१३]

६—यथाधान० A.

७—मनुष्यान् क्षत्रं A. ८—मिसांसन्त B. C.

९—०हमेव० B. १०—[काठक० ८१३]

११—‘न’ नास्ति B. C. नक्तः B.

१२—इत आरभ्य ‘तत्प्रासङ्गिकमित्युक्तं’ इत्यन्तः
पाठो नौपलभ्यते A.

१३—‘घादयोऽपि’ इति पाठेऽन्न युक्तः ।

१४—[कृ० १०१०१०१० निर० ४१२०]

१५—०यार्था इदा० B.

१६—चावु० C.

१७—‘संप्रयोगे’ नास्ति A.

१८—[कृ० वे० खिल० १०१०६११]

१९—नारदेनातिप्रलभ्यमाना B. C.

२०—०यस्तमाहुः B. C.

२१—‘०चर०’ नास्ति A.

२२—०रेते B. २३—‘इत’ इति नास्ति A.

२४—[निघ० ८१४] २५—येऽन्ये A.

अन्ये सच्चनेषु यज्ञेषु सोमान् शचीरिति वाङ्नाम्, व्यत्ययेन चैषा द्वितीया तृतीयास्थाने
वाचा क्रुण्यज्ञः सामलक्षण्या जपादिविषयया मदन्तो मदतीत्यचिंतकर्मा स्तुवन्तो देवा-
नन्य उत दक्षिणाभिर्गोसहस्रादिदानैः, न चैत उपाया अस्माकं संभवन्ति । किन्तु नः
पतिशुश्रूषैव केवलमुपायः, अतो जिह्वं नाचराम इति वाक्यशेषः । कस्मात् ? उच्यते,
यस्माज्जिह्वायन्त्यो जिह्वामाचरन्त्यो नरकं पताम विभेम च नरकपतनात् । एवमत्र नरक-
पतनविषयं परिभयत्वब्लेदित्यनेन प्रतिपाद्यते । नरकं न्यरकं नीचैः अर्थते गम्यते यस्मि-
स्तन्नरकं नरकलोको हाथमस्तेन तस्मिन्नीचैर्गम्यते, नास्मिन् रमणं स्थानमल्पमध्यस्तीति
वा, न हि नरके रम्यते यस्मिन् स्थाने तदल्पमध्यस्ति, सर्वस्य यातनास्थानत्वात् ।

अथापि न चेत्येष निपातसमुदाय इदिसेतेन सम्प्रयुज्यतेऽनुपृष्ठे, न चेत् सुरां
पिबन्तीति । वृष्टेष्वनागच्छत्सु कश्चिद् व्रवीति-नागच्छन्ति वृषटाः, न चेत्सुरां पि-
बन्तीति, किं सुरां पिबन्तीत्यर्थः । सुरा सुनोतेः, सा हि सूयते पिष्टादिभिः । एवमुच्चा-
वचेष्वर्थेषु निपाता निपतन्ति, ते च कस्मिन्नर्थे इति तद्वाक्यमुपगम्य ईक्षितव्याः ।

इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तटीकायां

षष्ठ्य तृतीयः पादः ।

- १—शची शचीति B. शचीम् C.
२—'वाङ् नाम्' नास्ति A. तत्स्थाने 'वाचा' इति ।
[निध० १११] ३—०तीयायाः स्था० B. C.
४—०र्चत० C. स्वन्तिकर्मा A., [निध० २१४]
५—०अन्ये देवान् A.
६—भवन्ति A. B.
७—तत्र B. C.
८—न जिह्वामाचरा० B. C.
९—जिह्वामाचर० B. C.
१०—०पात० B. C.
११—एवमस्तु B.

- १२—०रकपात० B. ०रकपात० C.
१३—०भयं यत्तनेदि० B. ०भयं यत्तनेदि० C.
१४—'न्यरकं' नास्ति A.
१५—नरको लोको हाथस्तेन B. C.
१६—गम्यतेऽस्मिन् B.
१७—०स्थितत्वात् A.
१८—न चात्येष B.
१९—निपातसमाहार B. C.
२०—०रामपिपतीति B.
२१—कंचिद् B.
२२—का हि A. २३—केचन A.

इतीमानि चत्वारि इत्युक्तोपसंहार उक्तविवक्षया । तत्र नामानि, तत्रेति निर्धारणे^१ सत्तमी, तेषां मध्ये याति नामानि तानि आख्यातजानीति, आख्यातं तिङ्गत्तपदम्, तेनात्^२ त्रैकदेशो धातुर्लक्ष्यते, धातुजानीत्यर्थः । अथवाख्यातेन स्वार्थो लक्ष्यते तेनैकदेशभूता^३ क्रिया, तज्जानि तन्निमित्तप्रवृत्तानीत्यर्थः । एवं शाकटायनो वैयाकरणविशेषो मन्यत इति वाक्यशेषः । अयमेव च नैरुक्तानां समयः सिद्धान्तः । न सर्वाणीति गार्यो नैरुक्त-विशेषः । वैयाकरणानां चैके । ये गवादीनर्थवत्यातिपदिकमित्येवं साधुत्वेनान्वाचक्षते नौणादिकंबुत्पत्त्या ।

^{१२} तद्यत्र इति तादीति वाक्योपन्यासे, आख्यातत्वप्रतिनिर्देशो वा, ^{१३} तदाख्यातजत्वमुच्यत इति । यत्र स्वरसंस्कारौ स्वर उदात्तादिः संस्कारश्च व्याकरणोक्तः प्रकृत्यादि-विभागः समर्थः शक्तः क्रियाया अभिधाने स्वरसंस्काराभ्यां चात्र तदुपेतः शब्दो लक्ष्यते स्वरसंस्कारोपेतः, शब्दः^{१६} क्रियामभिधातुं समर्थ इत्यर्थः । शब्देन ^{१७} प्रतिनिर्देश्यमानत्वात् प्रदेशोऽर्थस्तस्मिन् भवः प्रादेशिको गुणः, आश्रितत्वसामान्यात् क्रिया गुण इत्युच्यते, तया अन्वितौ स्यातां, संविज्ञातानि—आख्यातजत्वेनैषां नास्ति विप्रतिपत्तिरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यत्र शब्दः क्रियामभिधातुं शक्तोति, सा च क्रिया तदभिधेयेऽर्थे विद्यते तान्याख्यातजानि । यथा—पाचकः पाठक इति । यथा गौरद्रव इति भाष्यकारवचनमुक्तेन

१—उत्तर विं B. C.

२—षष्ठी सत्तमी वा B. C. ['न निर्धारणे' अष्टा,

२, २, १०]

३—लिप्तपदम् A.

४—त्रैकदेहो A.

५—०ख्यातेः B. C.

६—०भूतां (ता C.) क्रियां, जाति B. C.

७—तन्निवृत्तिः A.

८—०प्रवृत्तीत्यर्थः B. C.

९—एवमेव वच A.

१०—'ये' नास्ति A. '०तानां चैके, ये' इति पाठ-

स्तुटिः B.

११—भवादनर्थवत् B. अत्र कदाचित् 'गवादर्थवत्'
इति पाठो भवेत् ।

१२—'तद्यत्रेति' नास्ति A.

१३—'०त्व०' नास्ति B. C.

१४—तयाख्यात० A.

१५—तदुपपत्तेः B. तदुपपत्तेः C.

१६—शब्दक्रिया० A.

१७—प्रतिदिश्यमा० B. प्रदिश्यमा० C.

१८—'अर्थः' नास्ति A. १९—भावः B.

२०—'०त्व०' नास्ति A. २१—'तद्' नास्ति A.

२२—पा (वा C.) चकः पाके B. C.

प्रकारेण गवाश्वादीनामाख्यातजत्वस्यासमवात् प्रविश पिंडीमिल्यादिवद्ध्याहारेण
व्याख्येयम्, न तु यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति ।

केचिच्चित्तु संविज्ञातशब्दपर्याय इत्येवं मन्यमानाः पुरस्ताद्ध्याहारं कुर्यान्ति, तदा-
ख्यातजत्वं यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्याताम् । न तु यत्र
संविज्ञातानि रूढिशब्दा इत्यर्थः । यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति ।

अथ चेत् इति । निपातानामनेकार्थत्वादथशब्दो यदीत्यस्यार्थं, चेच्छब्दोऽपि हि
शब्दस्य, यदि हि सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युः, यः कश्च व्यत्ययेनात्र मुँलिङ्ग-
त्वम्, यत्किंचित् तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्र सत्त्वं द्रव्यं तथाचक्षीरन् यथार्थम् । यः कश्च-
नाध्वानमश्नुवीत, उद्ग्रादिः अश्वः स वचनीयो वचनार्हः स्यात् । अर्हे चायं कृत्य-
प्रत्ययः । यत्किंचित् तृन्यात्-'तृदि हिंसानादरयोः' हिंस्यात् तृणं तत्र कुशकण्टकादि ।
एवमाख्यातजत्वे नामामेकक्रियानिमित्तोऽनेकस्यैकशब्दत्वप्रसङ्गदोष उक्तः परेण । एक-
स्यानेकशब्दत्वप्रसंगदोष उच्यते—

अथापि चेत्—अथ पूर्ववद्यदर्थं, चेच्छब्दाच्च परो द्रष्टव्यः, चेच्छब्दश्च शब्दस्य-
अपि च यदि सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युः, यावद्दिर्भावैः क्रियाभिः संप्रयुज्येत
तद्रव्यं, तावद्ग्राह्योऽस्य नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् । तत्रैवं सति स्यूणा-दरे शेते व्यव-
तिष्ठत इति दरशया वाऽसचनी च स्यात्, सचतिर्गतिकर्मा, निधीयमानो वंशो

१—पिण्डिमि० B. C.

२—०दिपदाख्या० B. ०दिपद्ध्या० C.

३—न तथा B.

४—नास्तीति B. C.

५—स्वसंस्कारौसमस्तौ B.

६—ननु A.

७—०नि रशव्दा C. शब्दा B.

८—‘अपि’ नास्ति B. C.

९—कश्चन A.

१०—अत्र ‘तत्’ इत्यविकं पदम् A.

११—द्रष्टव्यं A.

१२—यदर्थं A.

१३—कृत्य० A.

१४—[धातु० रुध्य० उभय० ७१९]

१५—०जल्वेन A.

१६—०द्यदित्स्यार्थं B. C. ‘०यदीत्यस्यार्थं’ इति
युक्तः पाठः ।

१७—‘अपि च’ नास्ति, A.

१८—०द्ग्राह्यो नामप्रतिं० A.

१९—[निघ० २१४]

२०—वंशो B,

इन्यद्वा आसच्चति-आगच्छत्स्यामित्यासचनी। आसंजनीति त्वयमपपाठः। संजेल्युट्यु-
पधाया नकारस्य लोपाभावात्, नकाररहितस्य सजेधातोरभावान्न त्वेतद्युक्तमुदाहरणम्।
दरशयासचनीशब्दौ हि क्रियायोगशब्दौ न रुदिशब्दौ, तौ स्थूलायामन्यत्र च स्तः, अत-
स्तत्रैव गौरद्वोऽश्वो गौश्च स्यादित्युदाहरणम् ।

अथापि—अथशब्दश्वार्थे—अपि च य एषां पुरुषाश्वादीनां न्यायवान्—व्याकरणेन
प्रत्यक्षलक्षणविशेषलक्षणेन युक्तो यः स न्यायवानित्युच्यते। कर्मणि निमित्तं नाम कर्म-
नामः तस्मिन् भवः कार्मनामिकः संस्कारः प्रकृत्यादिविभागेन संस्कियमाणत्वात्
संस्कारः शब्दः प्रकृत्यादिविभागो वाऽनेन तु पूर्ववत्तदुपेतः शब्दो लक्ष्यते यो न्याय-
वत्संस्कारोपेतः शब्दो य इति श्रुतेस्तेनान्याहार्यम् । आचक्षीरन्निति वानुषङ्गन्यायादप-
कृष्टव्यः, तेनाचक्षीरन् न्यायवत्संस्कारस्य सर्वस्मिन् तदर्थे प्रयोगार्थत्वात्, यथा चापि
प्रतीतार्थानि स्युः प्रत्यायकानि तस्यार्थस्येत्यर्थः। न्यायवता संस्कारेणोपेतानि प्रत्याय-
कानि तस्यार्थस्य सम्भवन्ति, अतस्तथैनान्याचक्षीरन् पुरुषम् आत्मानं पूः शरीरं तस्मिन्
परिभोक्तुवेन शयानं पुरिशय इसाचक्षीरन्, अष्टेसश्च तर्दनमिति तृणम् ।

अथापि—अपि च निष्पत्तेऽभिव्याहारे शब्दप्रयोगेऽभिगम्य विचारयन्ति कथमयं

१—‘०च०’ इति त्रुटिः B.	१४—स्थिते० A.
२—‘अयम्’ नास्ति A.	१५—०स्तेनेत्याद्या० C.
३—सजे लघुपधालोपाभा० A. सजेल्युग्युवधा० C.	१६—०पत्रष्ट० C. ०यादयं द्रष्टव्यः A.
४—‘न रुदिशब्दौ’ नास्ति B. C.	१७—न्यायः संस्कारः स्व सर्व० A.
५—स्तोतृणामन्यत्र A.	१८—तर्दथस्वात् B. C.
६—०स्तत्रैव A. C.	१९—‘प्रत्यायकानि’ नास्ति B. ०यकानि स्युः C.
७—०दाहत्तेव्यम् B. C.	२०—च प्रत्यायकानि च B. C.
८—न्यायव्याकरणेन प्रत्यक्षे लवणलक्षणेन A.	२१—संभवति A.
९—कर्मनिमित्तं A.	२२—पुरि भोक्तु० B.
१०—‘कर्मनाम’ इति नास्ति A.	२३—‘अपि च’ नास्ति A.
११—भवं A.	२४—०न्ने गीत्याहारे B.
१२—‘संस्कारः’ नास्ति B. C.	२५—विचारयेति A. निवारयन्ति B.
१३—‘वा’ नास्ति A. वातेना B.	

शब्दोऽत्र प्रयुज्यत इति । तच्चाष्टुकं विचारस्य प्रयोगनिष्पत्यर्थत्वात् तस्य च निष्पत्य-
त्वात् विचारयितारथं प्रथनात्पृथिवीसाहुः । तदप्युक्तम्, को हि एनाप्रथयिष्यत्,
प्रथयन् वा किमाधार आसीत्, सर्वस्य स्थावरजडमस्यैतदाधारत्वात् ।

अथाऽनन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे—५ अथशब्दोऽत्र केवलोप्यपिचेत्यस्यार्थे । अन-
न्वित इति कप्रत्ययः कर्त्तरि, अननुगतवर्त्यर्थे । कमननुगतवति ? सामर्थ्याच्छब्दम्, शब्दे-
नाभिधातुमशक्येऽर्थ इत्यर्थः । अप्रादेशिके विकारे-विकार इति क्रियामाह-अप्रादेशिक्यां
क्रियायामर्थेऽसम्भवन्त्यामित्यर्थः । पदेभ्यः-पदमत्रावयवभूतधातूपलक्षणार्थः, पदार्थव-
भूतेभ्यो धातुभ्य इत्यर्थः, पदेतरार्थान्-पदस्यावयवभूतप्रकृतित इतरेऽन्ये ऽर्धावयवाः
प्रत्ययास्तात् संचस्कार शाकदायनः । तद्यथा-एतेर्थातोः कारितं च यकारादिं चान्त-
करणम्; कारितमिति, पाचयतीत्यादौ यो गितमाह; यकारादिः-यो दीव्यतीत्यादौ
इत्यन्; अन्तकरणः प्रत्ययः, तेन हि साधुत्वान्वाख्यानवेलायां प्रयोगवेलायां च शब्दस्यान्तः
क्रियते । तथाऽस्तेर्थातोः शुद्धं च सकारादिं च, शुद्धः सकारोऽन्तकरणः, वृक्षः पूष्ठ
इति प्रथमैकवचनम् । सकारादिः पिपासति यियासतीति । २१ तावस्तेः संचस्कार । तच्चा-
युक्तम् । कथम् ? पाचयतीत्यत्र योऽर्थः संप्रेषणाध्येयणादिः, दीव्यतीत्यत्र देवनं २४ प्रति

- १-तच्चाय युक्तं A.
- २-विचारितारथ B. C. ०तारथ C.
- ३-०नन्वीयतेऽर्थे B. ०वीकेऽर्थे C.
- ४-विचारे A.
- ५-अथोत्र A.
- ६-इति उक्तो B. C.
- ७-०त्यं कर्त्ता A.
- ८-०गतव्यर्थे A.
- ९-०र्थाच्छब्द A.
- १०-०शक्यार्थ A.
- ११-०भवादित्यर्थः A.
- १२-पदं म आ० A.
- १३-०यववात् (रु C.) पलक्षण ('ण' नास्ति C.)

- ब्रह्मणार्थे B. C.
- १४-०राभिधान्त० B. ०भिं चान्त० C.
- १५-०यत्यादौ A. १६-०रादिं A.
- १७-कथमंस्तर्थातोः B. कथा अस्तेर्था० C. [अस्
भुवि, धातु० अदा० उभय० २५६]
- १८-'शुद्धं च' नास्ति A.
- १९-संसकाराजीभिश्च B. संसकाराजीभिं च C.
- २०-'यियासति' इति नास्ति A.
- २१-सत्तावस्तेः B. C.
- २२-०पत्यत्र A.
- २३-सप्रेषणा० A. C.
- २४-'प्रति' नास्ति A.

कर्तृत्वम्, वृक्षः पूर्क्ष इत्यैकत्वम्, पिपासति यियासतीत्यत्र च सनोऽभिधेयत्वेन, एतिं धातुमस्ति चाननुगतित्वादेतिनास्तिना च नाभिधीयत इत्यर्थः । यस्ताभ्यामभिधीयते-
'इण् गतौ' इति गतिः, 'अस् भुवि' इति भवनं सोऽप्रादेशिकः, पाचयतीत्यादावर्थे ना-
स्तीत्यर्थः । अतो यदेतेर्निवि इत्यनं चास्तेः प्रथमैकवचनं सनं च संचस्कार शाकटायन-
स्तदयुक्तम् ।

अथापि—अपि च सत्त्वपूर्वो भाव इत्याहुः । सत्त्वं द्रव्यं तत्पूर्वं यस्मात् स सत्त्व-
पूर्वो भावः क्रिया द्रव्यसाध्यत्वात् । द्रव्याश्रयत्वाच्च क्रियायाः । द्रव्यं पूर्वं पश्चात् क्रिये-
त्येवमाहुरित्यर्थः । ततः किम् ? उच्यते—अपरस्माद्भावात् पूर्वस्य सत्त्वस्य प्रदेशोऽभिधानं
नोपपद्यते । एतदुक्तं भवति-जातमात्रोऽश्वोऽश्व इत्युच्यते, न च तदानीं तस्याध्वाशन-
मस्ति, अतो न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति ।

तदेतन्नोपपद्यते, कथम् ?

यथो हि न्वा एतं—'यथा उ हि नु आ' इति पञ्चैते निपाताः । तेषामेको यदित्यस्यार्थे,
अपरस्तावद्वित्यस्यार्थे, शिष्ठा वाक्यपूरणाः । यत्तावदित्यर्थः । यत्तावदेतं—तद्यत्र स्वरसंस्कारौ
समर्थौ इत्यादि । तत्र ब्रूमः—सर्वोऽर्थोऽनेकेन कर्मणा युक्तः, तत्र यद्यत्कर्म येन यैन शब्देनाभि-
धातुं शक्यते, तस्य तस्य सर्वस्यार्थे विद्यमानत्वात् सर्वं कर्म प्रादेशिकम्, शब्देन
सर्वेण यस्तस्यावयावभूतो धातुस्तस्य यद्याच्यं कर्म तदाभिधातुं शक्यते । कथम् ? यस्ता-

१—छासनो० A. ०तुलासनो० B. ०तुश्वासनो० C.

२—नाधीयन्त B. नाभिधीयन्त C.

३—[धातु० अदा० परस्मै० २१३६]

४—[धातु० अदा० परस्मै० २५६]

५—०तेर्निर्चेश्यनं B. C. अंत्र कदन्ति० ०तेर्णिचि

श्यनं० इति पाठः स्यात् ।

६—सर्वं A.

७—'भावः' नास्ति A.

८—'किम्' नास्ति B. C.

९—अपत्याहुरस्माद् भावात् पूर्वस्मात् B.

१०—'यथो हि नु वा एतत्' इति मुद्रितपुस्तकेषु
पाठो दृश्यते ।

११—शिष्ठौ A.

१२—०देति A.

१३—सर्वार्थो० A.

१४—'तत्र' नास्ति A.

१५—'येन' नास्ति B. C.

१६—'तस्य' नास्ति A.

१७—'कर्म' नास्ति A.

१८—यस्तस्य शब्दस्यायभूतो B. C.

वदविनष्टधातुरूप एव, यथा-ऽश्व इति, तस्य याऽशनक्रियाविषया शक्तिः कल्पिता,
तस्यास्त्यागस्य शक्त्यन्तरकल्पनायाश्चान्याय्यत्वात्, अशन प्रत्यायनार्थं एवं प्रत्ययस्तु
तत्संबन्धार्थस्य जातिविशेषस्यासकृत् प्रयोगाद् रुद्धिशब्दं इत्येवं न्याय्यम् । अतस्तेनापि
कर्माभिधातुं शक्यते । यत्रापि शब्देऽक्षरमात्रं धातोरस्ति न विनष्टं धातुरूपम्, यथा-
५ लक्ष्मीर्लभाद्वेत्यत्र लभते:, तत्रापि शब्दस्यार्थं सर्वेषामवयवानां शक्तेः कल्प्यमानत्वाल्ल
इत्यस्य या लाभविषया शक्तिः कल्पिता तस्यास्त्यागस्य शक्त्यन्तरकल्पनायाश्च पूर्ववद-
न्याय्यत्वात्, ल इत्येतस्य लाभार्थता । प्रत्ययस्य तु तत्संबन्धार्थं रुद्धिशब्दत्वमित्येतदेव
न्याय्यम् । अतस्तेनापि कर्माभिधातुं शक्यते । यत्रापि वर्णमात्रं धातोरस्ति, यथा-
गौरिति गकारः, तत्रापि वर्णमात्रस्य कल्पितशक्तित्यागस्य शक्त्यन्तरकल्पनायाश्चान्या-
य्यत्वाद् गत्यर्थत्वम्, प्रत्ययस्य तु तत्संबन्धार्थं रुद्धिशब्दत्वमित्येतदेव न्याय्यम् । अपि
च गकारमात्रस्य हश्यत एव गत्यर्थत्वम्-अन्तगः, अत्यन्तगः, अध्वगः, गुरुत्वल्पग इत्यादौ ।
अतस्तेनापि शक्यत एव कर्माभिधातुभूम् । एवं सर्वस्य कर्मणः प्रादेशिकत्वाच्छब्देनाभि-
धातुं शक्यत्वात्, तद्वत्र स्वरसंस्कारौ समर्थावित्यादिस्तावद् अनुपालभ्यः ।

यथो एतत् । 'यथो' इति यदपीत्यस्यार्थं । यथो यदप्येतत्-यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्
इत्यादि, तत्रापि शूमः-प्रत्ययस्य रुद्धिशब्दत्वात् पश्यामः समानकर्मणां नामधेयप्रति-
लम्भमेकेषां नैकेषाम् । यथा तक्षा इति शिह्येवोच्यते, न तक्षणुवन्नप्यन्यः । परिव्राजक-

१-० नष्टं धातुरूपमेव A.

१०-'तु' नास्ति A.

२-कस्य पाशनक्रिया क्रियाविषया A.

११-'० अपिकर्म' नास्ति A.

३-एव B. C.

१२-हृद० B.

४-'तु' नास्ति A.

१३-गत्यर्थं B. C.

५-लक्ष्मी भवार्थं (भार्क C.) द्वयत्र लले B. C.

१४-'अत्यन्तगः' नास्ति B. C.

६-कल्पनामत्वात् A. अत्र कदाचित् 'कल्पना-

१५-शक्यते A.

सत्वात्' इति स्यात् ।

१६-'यथो इति' नास्ति A.

७-'या' नास्ति A.

१७-'यथो' नास्ति B. C.

८-सुस्या० B.

१८-कश्चन A. B.

९-० तस्य या ला० A.

१९-'० कर्मणां B.

२०-०प्यस्यः B.

इत्याश्रमविशेषस्थ एवोच्यते, न परिव्रजन्नप्यन्यः । ^१ जीवन इति साग्रिरङ्गार एवोच्यते, न जीवन्नप्यन्यः । भूमिज इति ग्रहविशेष एवोच्यते, न भूम्यां जातोऽप्यन्यः ।

^५ एतेनैवोच्चरो—यावद्दिभवैः संप्रयुज्येत्यादिः प्रत्युक्तः । समानेऽपि व्यशनेन गमनेन च प्रयोगे प्रत्ययस्य रूढ्यर्थत्वात्, गौर्गौरित्येवोच्यते नाश्व इत्यपि । अश्वश्चाश्व इत्येवोच्यते न गौरित्यपि ।

^६ यदप्युच्यते, यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युः इत्यादि । तत्र यत्तावदुक्तम्—य एषां

^७ न्यायवान् कार्मनामिकः संस्कारः तेन चाचक्षीरन् इति । तत्तावदुक्तमेवायुक्तम्, उणायुक्तस्यापि संस्कारस्यान्यायत्वात् । यत्तु—यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युरित्यायुक्तम्, तत्रापि वूमः—सन्त्यल्पप्रयोगा इत्यादि । अस्यायमर्थः—प्रत्ययोपात्तरूढ्यर्थसम्बन्धस्य स्वार्थेन विशिष्टरूपस्य सतस्तत्रैव धातोः प्रयोगात् तत्राल्पप्रयोगत्वम्, अतोऽल्पप्रयोगत्वाद्रूढ्या चापहृतबुद्धित्वात् सत्यपि धातोः कर्माभिधानसामर्थ्येऽप्रतीतिरेषा भवतो जातां, न तु शब्दस्य कर्माभिधानसामर्थ्यभावात् । यथा कुट्ठन्तेष्वैकपदिकप्रकरणाधी-

१—जीवन्नप्य० B.	१३—स्यायवान् B. C.
२—इत्यत आरभ्य ‘न भूम्यां जातोऽप्यन्यः’ इत्यन्तः पाठो नोपलभ्यते B.	१४—वा० A.
*—[“अङ्गारकः कुञ्जो भौमो लोहिताङ्गो मही-सुतः” असरः ११३५५]	१५—[नि० ११३]
३—विग्रह वि० A.	१६—तत्रायतु [कु० C.] मेवोपयुक्तमित्यायुक्त० [उणायुक्त० C.] B. C.
४—‘अप्यन्यः’ नास्ति A. ५—तेनैवो० A.	१७—०त्तत्वस्था० A.
६—‘०ज्यत इत्यादिः’ इति पाठो युक्तः ।	१८—०स्य न्या० B. C.
७—०दि प्रयुक्तं B. ०दि प्रत्युक्तम् C.	१९—‘अपि’ नास्ति A.
८—व्यशने A. ९—योगे A.	२०—०न्यस्यार्थेन A.
१०—इत्यत आरभ्य ‘०चोच्यते’ इत्यन्तः पाठो नोपलभ्यते B. C.	२१—प्रत्ययोगात् C.
११—नौरि० B.	२२—‘०त्वम्, अतोल्पप्रयोग०’ इति पाठस्त्रुटिः B.
१२—‘यदप्युच्येत, यथा चापि’ इत्यस्य स्थाने ‘न नौरित्येव’ इत्येव पाठः पुनर्लिखितः B.	२३—०पहत० A.
	२४—न प्रतीतिं० B. C.
	२५—०पदी प्र० B. C.

अ. १, ख. ४४.
अ. १, पा. ४, ख. ३.

(१०) [नाम्नामाख्यातज्ञत्व आक्षेपपरिहारः

तेषु ब्रततिर्दयूना इत्यादिषु । ब्रततिः वरणाद्रततिः स तु वल्ल्यां प्रसिद्धः । दमनाद् दमूना
इत्यग्निरतिथिर्वा । जात्य इति जरतेर्वा जायतेर्वा, कल्प्यः प्रत्यर्थः, जटिलोऽभिधेयः ।
आट्णारः अट्टनशीलः । तथा जागरुको दर्विद्वेषी इत्यन्वर्थाः । अल्पग्रहणं प्रतीतार्थम् ।

यदपि-एतत् निष्पन्नेऽभिव्याहार इत्यादि । तत्रापि वूमः—सर्वत्रैव हि निष्पन्नेऽर्थे
निष्पत्तिः प्रवृत्तिः प्रवृत्तेऽभिव्याहारे येन येन योगेनायं प्रवृत्त इति योगपर्येषणा भवति
न योगवलेनाभिव्याहारः प्रवृत्तिः शब्दस्यार्थं प्रवृत्तेलोकाधीनत्वात् ।

यदपि-प्रथनात् पृथिवीसाहुः क एनामपथयिष्यत् किमाधारश्चेति उक्तम्
अत्रापि वूमः—इहैकः प्रयोजकस्य प्रथयितुर्व्यापारः, अपरः प्रयोज्यस्य प्रथितुः प्रथनं न
तयाः प्रथनात् पृथिवीत्युच्यते । किं तर्हि ? प्रत्यक्षेण चेयं पृथुः दृश्यते, अप्रथिता चाप्यन्यैः ।
अय प्रत्यक्षेण दृश्यमानमस्याः पृथुत्वमुपालभ्येत्-कस्मादियं पृथुरिति ? एवं सति तुल्य-
त्वाच्च केवलं पृथिव्याः पृथुत्वमेवोपालभ्यते, किं तर्हि ? सर्वं एव दृष्टिप्रवादाः दृश्यते-
साविति हप्तिः कर्मणि क्तिन्, दृष्टस्यार्थस्य प्रवादा उपालभ्यन्ते, अग्निः कस्मादुष्णः;
उदकं कस्माद्विविति, एतच्चायुक्तम्, दृष्टार्थत्वात् ।

यदपि एतत्-पदेभ्यः पदेतराधीनं संचस्कारेति, तत्रापि वूमः—योऽनन्वितेऽर्थे
संचस्कार स तेन अन्याययेन गर्ह्यः । सैषा पुरुषस्य शाकटायनस्य गर्ही, न नाम्ना-
माख्यातज्ञत्वस्य ।

१—०वारणा० B. [निर० ६२८]

२—मदनाद० B. C. [निर० ४४]

३—आंडारः A. [निर० ४५]

४—आटन० B.

५—प्रतीताप्रतीतार्थम् C.

६—‘यद्’ इति नास्ति A.

७—०भिव्यवहारे B.

८—योगपर्येण A. ‘योगपर्येषणा भवति न’
इत्येतावान् पाठो नास्ति C.

९—०भिव्यवहारः B.

१०—इहैकस्य B.

११—‘न’ इति नास्ति A.

१२—‘त०’ इति नास्ति B. C.

१३—‘प्रथनात्’ नास्ति A.

१४—०लभ्यते A.

१५—एवं संप्रदानानां तुल्यता न के० A.

१६—दृश्यन्ते A.

१७—०सापीति B. C.

१८—०हृवति A.

१९—तदपि B,

अथवा-एवमस्य ग्रन्थस्य योजना-योऽनन्वितेऽर्थे सञ्चस्कार स तेन गर्हीः,
शाकटायनस्तु नानन्वितेऽर्थे सञ्चस्कार, पाचयति दीव्यतीत्यत्रैतेरर्थस्य वृक्षः पलक्षः
पिपासतीत्यत्र चास्तेरर्थस्य विद्यमानत्वात् । कथं विद्यमानत्वम् ? यो हन्यं पाके प्रयुक्ते
स पार्क मनसा गच्छति, यश्च दीव्यति स देवनम्, अतोऽत्र तावद्विद्यत एवतेरर्थः,
वृक्षः पलक्ष इत्यत्रास्तेरनुगमोऽस्ति । उक्तं हस्तिर्भवतिपरः, प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽपि
गम्यते-अस्तीति । पिपासतीत्यत्रापि यः पातुमिच्छति पानमस्यास्तीत्यभिलिपितत्वेनेति
विद्यते ऽस्त्वर्थः । एवमन्वित एवार्थे सञ्चस्कार शाकटायनः, अतोऽसावगर्हीः, सैषा भवतः
पुरुषस्य गर्ही, न गर्हीः शाकटायनः ।

यदप्येतद्-अपरस्माद्वात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति, अत्रापि व्रूपः-पद्यामः
पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानाम् इत्यादि । एतदुक्तं भवति-प्रदेशः क्वचिद्भूतात्कर्मणो दृश्यते-
अग्निष्ठोमयाजी भ्रूणहा ब्रह्महेति, क्वचिद्वर्तमानाद्-वाचको लावक इति, क्वचिद् भवि-
ष्टतः-आगामी गमी विलवादो देवदत्तो जातो लम्बचूडको माणवको जात इति ।
गमी आगामीति भविष्यत्येवान्वाख्यायते ‘भविष्यति गम्याद्यः’ इति । विलवादो गमी-
त्ययसपि भविष्यत्येवान्वाख्यायते, अण् कर्मणि चेति । लम्बचूडक इति बहुव्रीहिः ।
यद्यपि सामान्येनान्वाख्यायते, तथापि येऽनं चूडाकरणे कुलर्धमः, लम्बा चूडा यथा

१-एवं तस्य B.	१२-०पुरुषस्य A.
२-गुहः B. C.	१३-पावको भावक A.
३-‘अत्र’ इति नास्ति B. C. दीप्तीः० C.	१४-अत्र ‘गमी’ इत्येव पाठः A.
४-‘पलक्षः’ नास्ति A.	१५-इति आरभ्य ‘०न्वाख्यायते’ इत्यन्तः पाठो द्विधा लिखितः B. C.
५-यन्त्रदी० B.	१६-[अष्टा० शत्र३]
६-०पुरुषो० B. C.	१७-गत इत्य० B. C. वस्तुतस्वत्र ‘जात इत्य०’ इत्येव पाठो युक्तः ।
७-पपा० C. ‘पिपासतीति’ नास्ति A.	१८-‘लम्बूलक’ इति, ‘लम्बचूलण्डक’ इति च पाठः A.
८-‘या’ इत्यत्राधिकः पाठः A. ०तु गच्छति B.C.	
९-०त्यत्र ल० B.	
१०-अतो सतीव० A. ०वगाह्या B.	
११-तरतः A. भगतः B. C.	

शाण्डिलानाम्, तेषां जातमात्र एव दारको भविष्यत्या लभया चूडया लभचूडक इति व्यपदिश्यते । अतो गम्यागामी विल्वादो लभचूडक इत्यादौ दृष्ट्वादुपन्नोऽपरस्माद्बाहात्पूर्वस्य प्रदेशः ।

अपि च पश्चादिषु सर्वत्र पूर्वस्मादेव भावात्प्रदेशो नापरस्मात् । कथम् ?

पश्चादिर्द्यौ द्विरूपः-आकृतिरूपो व्यक्तिरूपश्च, तत्र यदाऽकृतिरूपः; तस्य पूर्वोत्पन्नासु व्यक्तिषु दृष्ट्वादन्तस्य तत्सामान्यस्य प्रदेशनिमित्तत्वात् पूर्वस्मादेव भावात् प्रदेशो नापरस्मात् । तदेतद् भाष्यकार आह-पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सन्त्वानामपरस्माद् भा-वान्नामधेयप्रतिलभ्म्, नामधेयं शब्दस्तस्य प्रतिलभ्मः प्रवृत्तिस्ताम् एकेषाम्-यत्र भवि-ष्यत्कर्मनिमित्ता शब्दस्य प्रवृत्ती रूढ्यादि वा तेषाम् । नैकेषाम्—यत्रैतद् द्वयमपि नास्ति ।

विल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा इति । प्रसक्तस्य विल्वशब्दस्य निर्वचनम्, विल्वं हि विभक्तिं दुर्भिक्षादौ भव्यमाणम्, भिद्यते च भक्षार्थिभिः । एवमेतत्सर्वनामाभ्यातजत्वं प्रतिपादितम् । तत् किमर्थम् ? उच्यते-अर्थान्तरे यो रूढिशब्दस्तस्यार्थान्तरे प्रयोगः ।
यथा—‘उदुत्यं जातवेदसम्’ इति जातवेदशब्दस्य सूर्ये प्रयोगः; यथा च—‘संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः’ इति ब्राह्मणशब्दस्य मण्डकेषु, रूढ्यर्थस्यासंभवात् कर्मनिमित्तो यथा प्रतीयेतेत्यमर्थम् ।

इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तीकायां

षष्ठ्यस्य चतुर्थः पादः ।

१-पश्चादिषु A.	११-‘विल्वशब्दस्य’ इति नास्ति B. C.
२-पूर्वोदेव B. C.	१२-भिक्षार्थिभिः A., भक्तिभिः B.
३-पश्चादि ह्य० A.	१३-‘उच्यते’ इति द्विः लिखितम् C.
४-दयाकृतिं B. C.	१४-इत्यत आरभ्य ‘सूर्ये प्रयोगः’ इत्यन्तः पाठस्त्रु- टितः A.
५-०दर्थाशनं B. C.	१५-[क्र० १५०१]
६-०रस्माः C. ७-०धेयः B.	१६-[क्र० ७१०३१]
८-‘वा’ नास्ति A.	१७-मण्डकेषु A. १८-प्रीयेतेत्येवमर्थः B.
९-‘नैकेषाम्’ नास्ति B. C.	१९-निरुक्तवृत्तौ B., C.
१०-विल्वा B.	

अथापीदमन्तरेण इत्यादिना शास्त्रारम्भस्य^१ प्रयोजनानि पञ्चोच्च्यन्ते । द्वै अस्मिन्
पादे त्रीणि परस्मिन् । अथापीति-प्रयोजनसमुच्चयार्थेनापिशब्देन समुच्चयश्रुतौ समुच्च-
यस्य द्वितीयेन समुच्चीयमानेन विनानुपपत्तेस्तस्य चानिर्देशात् तत्प्रतिपादकवचन-
मध्याहार्यम् । इदं शास्त्रमन्तरेण यस्य नाम्नो यदाख्यातजत्वं तस्य तत्प्रयोजनं नाव-
सीयते । अपि चेदमन्तरेण घन्त्रेष्वर्थप्रत्ययोऽर्थावगमो न विद्यत इति अर्थं च अप्रति-
यतोऽनवगच्छतो योऽर्थं व्याकरणे^२ स्वरसंस्कारयोः उद्देश उपदेश एषोऽपि^३ नायनं^४
भवतीति वाक्यशेषः । स्वरसंस्कारोपदेशस्यार्थविशेषाधीनत्वात्ताभ्यामेव हि स्वर-
संस्काराभ्यां युक्तः शब्दः क्वचिदर्थं साधुः क्वचिदसाधुः । यथा-अस्व इति निर्धने साधु
र्नाश्वे । तदिदं निरुक्ताख्यं विद्यास्थानं व्याकणस्य कात्स्न्यं करोतीति वाक्यशेषः ।
अथवा कात्स्न्यं करोतीति, तत्करोतीति णिच्, णिजन्तात् क्रिप्, कात्स्न्यकरमित्यर्थः ।

स्वार्थस्य च मन्त्रार्थप्रत्ययस्य च साधकम् । यद्येतन्मन्त्रार्थप्रत्ययार्थं क्रियते,
अनर्थकमेव भवतीति कौत्स आचार्योः मन्यत इति वाक्यशेषः । कस्मात् ? अनर्थका
हि मन्त्राः । मन्त्राणां यदानर्थकर्त्तव्यम् तदेतेनोपेक्षितव्यम्, एतेन नैरुक्तेनोपगम्येक्षितव्यम् ।
किं साध्वसाध्यति । आनर्थकर्त्तव्यात् चात्र मन्त्राणां न प्रत्याख्यार्थभावाभिप्रायेणोक्तम्, मन्त्रे-
भ्योऽर्थप्रत्ययस्य प्रत्यक्षत्वादसति च तस्मिन् परासां चोपपत्तीनां तत्रासम्भवात् ? किं
तर्हि ? तत्प्रत्याख्यस्यार्थस्य कर्मसमवायाभिप्रायेणाविद्यमानः कर्मसमवायर्थो येषां ते-
उनर्थकाः, कर्मण्युच्चारणमात्रेणोपयुज्यन्ते नार्थप्रत्यायनेत्यर्थः । कुतः ? नियता हि येषां

१-०रम्भप्रयोऽ. B. C.

२-‘पादे त्रीणि परस्मिन्’ इति त्रुटिः A.

३-तत्रापीति B. C.

४-०च्यमा० B. C.

५-विस्तारानु० B.

६-०दकं वच० B. C.

७-‘इति’ नास्ति A.

८-‘अयं’ नास्ति A.

९-स्वसंस्कारयोस्तदेश B.

१०-‘उपदेश’ इति नास्ति B.

११-‘अपि’ नास्ति B. C.

१२-नात्यत्तं A. नान्यत्वं B.

१३-‘इति’ नास्ति A.

१४-कात्स्न्यकर० B.

१५-०कर्त्वमेवेति भव० B. ०त्वमेवे भव० C.

१६-‘यद्’ नास्ति A. १७-परासां B.

१८-प्रत्ययस्या० A. १९-०सवर्यर्थो C.

२०-‘कुतः’ नास्ति A. २१-नियतां द्वेषां B. C.

वाचोयुक्तिः पदानां तेषां चानुपूर्व्ये नियतं—अग्निर्मूर्धेयेव न हि वहिर्मूर्धेति मूर्धाग्निरिति वा । तदेतदुच्चारणमात्रेणोपयुज्यमानेषु युक्तं नार्थप्रत्यायनेन; तदभावेषि हि५ वन्हिर्मूर्धा, मूर्धाग्निरित्यर्थप्रतीतेरविशिष्टत्वात् ।

अथापि रूपं मन्त्राणां सामर्थ्यं तेन सम्पन्नाः, पदिर्गत्यर्थः संगताः संबद्धाः स्वार्थेन, स्वार्थे लब्धविनियोगा१० इत्यर्थः । ब्राह्मणैव तत्रार्थे प्रत्यक्षवचनेन केचिन्मन्त्रा११ विधीयन्ते—१२ ‘उरु प्रथस्व इति प्रथयति । प्रोहाणि इति प्रोहति’ इति । एतदुच्चारणमात्रेणोपयुज्य-मानेष्वेषु युक्तं नार्थप्रत्यायनेन; रूपादेव सिद्धे वचनवैश्यर्थ्यप्रसङ्गात् ।

अपि चानुपपन्नार्थाः केचिन्मन्त्राः । यथा—‘ओषधे रायस्वैनम्’ इति, न होषधि-खातुं समर्था । तथा—‘स्वधिते मैनं हिंसीः’ इति, न हिंसन् । अयं च विपरीतार्थत्वादनुप-पन्नार्थः । एतादुच्चारणमात्रेणोपयोक्तुं समर्थो१५ नार्थप्रत्यायनेन, अर्थस्यानुपपन्नत्वात् ।

अपि च विप्रतिषिद्धार्थः केचिन्मन्त्राः । यथा—एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः१९ ‘असंख्याता सहस्राणि’ इति मन्त्रौ विप्रतिषिद्धार्थौ, एकत्वासंख्यातसहस्रत्वयोर्विप्रति-षिद्धत्वात् ।

१—‘हि’ नास्ति A.	१३—[cf. वा० सं० २। १५ प्रोहामि; ताण्ड्यत्राद्य०]
२—‘तदेत्’ नास्ति B.	‘प्रोहामिति प्रोहति’
३—अर्थं B. C.	१४—इदमप्युच्चा० B. C.
४—०यनेऽन्यसावे० B.	१५—[cf. वा.सं.४। १; ५। ४२; ६। १५; तै० सं० १। ३। ५]
५—‘हि’ नास्ति A.	१६—हंसत् B. C.
६—०र्धाभिरित्यर्थं B.	१७—०युक्तं A.
७—पात्रमन्त्रा० A.	१८—नारार्थं B. C.
८—संबन्धाः B. C.	१९—०पेवार्थः B. C.
९—०योगादित्यं A.	२०—अत्र ‘तद्यथा’ इति लिखित्वाऽतः परं ‘०र्विप्रति-
१०—तत्रैवार्थं A.	षिद्धत्वात्’ इत्यन्तस्य पाठस्य स्थाने—‘एकत्वा संख्यातत्वयोर्विप्रतिषिद्धत्वात्’ इत्येतावानेव
११—‘वि०’ नास्ति B.	पाठो लिखितः A. अवशिष्टस्त्रुटिः ।
१२—[शत० ब्रा० १। १। ६। ८; ‘उरु प्रथा इति प्रथ-यति’ कात्या० शौ० सू० २। ५। २०] वा० सं० १। २३; तै० सं० १। १। १। ११; ६। २। ३।]	२१—[cf. तै० सं० १। १। ६। ९]
	२२—[वा० सं० १। ६। ५। ४]

“एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयो रणे विघ्नं पृतनासु शत्रून् ।

संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपा प्रत्यङ् जनान् संचुकोचान्तकाले ॥”

^२ वामदेवस्यार्थम् । एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽस्ति, स चावतस्थेऽवतिष्ठते, रणाय संग्रामार्थमिति रुद्रवहुत्वप्रतिषेधः । कथमवतस्थे ? निश्चयेन इन्, पृतनासु स्पर्धनीयेषु संग्रामेषु, किं इन् ? शत्रून् । किञ्च स एकः संसृज्य सृष्टा विश्वानि भुवनानि गोपा रक्षिता, सृष्टा च सृष्टिकाले, पालयित्वा च स्थितिकाले प्रत्यङ् प्रत्यश्चयिता यत उत्पन्नानि तत्रैव प्रतिगमयिता, उपसंहर्ता चेत्यर्थः । जनान्, मनुष्यनामैतत्, तदप्युपलक्षणार्थम्, मनुष्यप्रभृतीन् संचुकोचयति, अन्तकालेऽन्तं नयतीत्यर्थः । उत्पत्तिस्थितिप्रलयान् त्रीनपि करोतीत्यर्थः । तं वयं स्तुमः ।

“असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।

तेषां^३ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥”

१-[cf. तै० सं० ११८६] B. C. पुस्तकयो-
स्त्वस्य मन्त्रस्योत्तरार्थोऽन्यैव लिखितः ।
तथाहि—“स नः पातु नयात्वधेर सप्तान्,
शनो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ।” इति ।
व्याख्यानं त्वस्य ‘संसृज्येत्यस्य चेत्युभयोरपि
कृतम् । तच्च व्याख्यानं सत्यपि क्रित्स्नाम्येऽस्मा-
भिष्ठिष्पण एव धृतम् । येन विवेके सौकर्यं स्यात् ।
२—‘वामदेवस्यार्थम्’ इति पाठोऽस्मान्मन्त्रात्रागेव
लिखितः A.

*-[निध० २१७] +-[निध० २१९]
३-B. C. पुस्तकयोस्त्वस्य मन्त्रस्येत्यं व्याख्यानं
वर्तते—

वामदेवस्यार्थम् । एक एव रुद्रो न द्वितीयो-
ऽस्ति, स चावतस्थेऽवतिष्ठते, रणाय संग्रामार्थं
निघ्नन्, पृतनासु पृतनेति संग्रामनाम, तस्स-
म्बन्ध्या या सा (वा C.) भूमेरत्रोपलक्षणार्थं ।

संग्रामभूमिष्वयं शत्रुवधं करोति, स नोऽस्मान्
पातु, नयातु नयतु, अधेरे स्थाने सपत्नानत्यन्त-
निकृष्टान् करोतीत्यर्थः । शं सुखं च नोऽस्मा-
कमस्तु द्विपदे पुत्रादिकाय, चतुष्पदे च
गवादिकाय ।

अयं चान्य उत्तरोर्ध्वर्चिः—

“स सृष्टा विश्वा भुवनानि गोपाः,
प्रत्यङ् जनान् संचुकोचान्तकाले ।”

इदं करोति, स सृष्टा विश्वा सर्वाणि भुवनानि
भूतजातानि गोपाः गोपा तेषामेव प्रत्यङ् प्रत्यव्य-
यिता च यत उत्पन्नानि तत्रैव प्रतिगमयिता
चोपसंहर्ता चेत्यर्थः । जनान् मनुष्यनामैतत्,
तद्वयुपलक्षणार्थम्, मनुष्यप्रभृतीन् संचुकोच-
यति लयं नयति, अन्तकालेऽन्तं नयतीत्यर्थः ।
उत्पत्तिस्थितिप्रलयांत्रीनपि करोतीत्यर्थः ।

४-[वा० सं० १६५४]

असंख्याता असंख्यातानि सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम्, भूम्या उपरि तेषां सहस्रयोजने योजनानां सहस्रं सहस्रयोजनं, छान्दसः पूर्वनिपातः, योजनसहस्रे स्थितानामिति वाक्यशेषः। धन्वानि धनूषि, अवतन्मसि अवतनुमः, योजनसहस्रे स्थितानां यो-इस्माकमुपरि रोषस्तं स्तुत्या यागेन च व्यावर्त्तयन्तो धनूष्यवततानि-अनारोपितज्यानि कुर्म इत्यर्थः।

तथा—‘अशत्रुरिन्द्र जङ्गिषे’ ‘शतं सेना अजयत्साकमिन्द्रः’ इत्येतावपि मन्त्रौ विप्रतिषिद्धार्थौ, अशत्रुत्वस्य शतसंख्यसेनाजयस्य च विप्रतिषिद्धत्वात् ।

“तं सिन्धुं अवास्त्रजोऽधराचो अहन्नहिम् ।

अशत्रुरिन्द्र जङ्गिषे विश्वं पुष्यसि वार्यं

तं त्वा परि ष्वजामहे नभन्तामन्यकेषां

ज्याका अधि धन्वसु ॥”

सुदाः पैजवन ऋषिः । ११ सिन्धून् स्यन्दयितून् माध्यमिकानुदकसंघातानवा-
सुजः, अवेत्येष वीत्येतस्य स्थाने, विसृष्टवान्, अधराचः-अधोगामिनः । अथवा सिन्ध्यवो
नद्यस्ता विसृष्टवान्, अधोगामिनीर्थतोऽहन् हतवानसि, अहिं मेघम् । अशत्रुश्च त्वं हे इन्द्र !
जङ्गिषे जातः । किञ्च विश्वं सर्वं पुष्यसि पुष्णासि, वार्यं वारिप्रभवं व्रीहादि, यदीदशो-
सि त्वम्, तं त्वां परिष्वजामहे, आश्रयामः; आश्रितानां च सतां त्वत्प्रसादेन १५
नभन्तां १६

१—‘असंख्याता’ नास्ति A.

२—‘असंख्याति’ B.

३—‘०योजने’ नास्ति B.

४—परनिपातः B. C.

५—‘स्थितानाम्’ इत्यत आरभ्य ‘योजनसहस्रे’ इत्यन्तः पाठो लेखकप्रमादाक्लुटितः A.

६—धनूषीव ततानि A.

७—[कृ० १०१३३२]

८—[कृ० १०१०३१]

९—‘शतं सेनाजयस्य विप्र० A.

१०—[cf. कृ० १०१३३२ तं सिन्धुरवा०]

११—‘त्वं’ नास्ति A.

१२—स्यन्दितून् B. C.

१३—०त्येतस्था० B. C.

१४—च क्षुष्यसि B. C.

१५—य ईदशो० B. C.

१६—‘त्वम्’ नास्ति A.

१७—०महे B. C.

१८—सन्तां C.

माभूवच्चित्यर्थः । अथवा नैभतिर्वधकर्मा, नभन्तां विनश्यन्तु । अन्यकेषामस्मत्तोऽन्येषां सर्वलोकस्य कुत्सितानामस्मद्द्विषां, ज्याकाः कुत्सिता ज्याः, अधिधन्वसुधनुषामुपरि, विनष्टयुद्धोपकरणा अस्मद्द्विनाशं प्रत्यसमर्था अस्मद्द्विषो भवन्त्वत्यर्थः ।

“आशुः शिशांनो वृषभो न भीमो
घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ।
सङ्क्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः
शतं सेना अजयत्साकमिन्दः ॥”

अप्रतिरथस्येन्द्रपुत्रस्यार्थम् । आशुः क्षिप्रं शिशानस्तीक्ष्णीकुर्वन्नायुधं प्रगृहीतायुधो वृषभो न-यथा च नदीकूलेऽन्यत्र वा शृङ्गे निघ्रन् वृषभः, एवं भीमो-भयानको घनाघनो हनाहनो जहि जहीत्येवं शब्दकारी हन्ता चासुरादीनां क्षोभणः-संक्षोभयिता, चर्षणीनाम्-प्रस्तानीकावस्थितानामसुरादीनां शत्रुभूतानां संक्रन्दनः संक्रन्दयिता च समाहाता च युद्धार्थमित्यर्थः । आद्य चानिमिषो निमेषवर्जितोऽत्यन्तं त्वरित इत्यर्थः । जयं प्रस्तेक-वीर एक एव विक्रान्तः शतं सेना बह्वीः शत्रुसेनाः साकमवस्थिता अजयदेक इन्द्रो यस्तं वयं स्तुमः । एवमेते विप्रतिषिद्धार्थास्तदुच्चारणमात्रेणोपयोक्तुं समर्था नार्थप्रत्याय-नेन, अर्थस्य विप्रतिषिद्धत्वात् ।

अपि च-अग्रये समिध्यमानायानुवक्तव्यमिति जानन्तमेव होतारमध्यर्युः संप्रेष्याते-

१—न भवतीति वध० B. C. [निध० २१९]	११—मनुष्याणां शत्रुभू० B. C.
२—० संस्मद्न्येषां A.	१२—चाहाता च B. C.
३—० स्मद्विज B. ० स्मद्विशां C.	१३—‘इत्यर्थः’ आद्य च’ नास्ति A.
४—अत्र ‘ज्याकाः’ इत्यधिकं पदम् B. C.	१४—‘जयं प्रति’ नास्ति B. C.
५—विस्तृष्ट० A.	१५—एकवीर क्रान्तः A.
६—[कठ० १०१०३१]	१६—इत्यत आरभ्य सर्वस्यास्य वाक्यस्य स्थाने ‘सेना
७—क्षिप्रः B. C.	अजयत् साकं सहेन्द्रः एतावान्पाठो वर्तते B.C.
८—‘तीक्ष्णीकुर्वन्नायुधं प्रगृहीतायुधो’ नास्ति B. C.	१७—० थस्ति उच्चा० B. C.
९—नश्यन् वृषभः B. C. ‘वृषभः’ नास्ति A.	१८—अर्थविप्र० B. C.
१०—‘हनाहनो जहि जहीत्येवं शब्दकारी’ नास्ति B.C.	१९—जात एव B.

‘अग्रये समिध्यमानायानुवूहि’ इति । तदप्युच्चारणमात्रेणैवोपयुज्यमानेऽस्मिन्नर्थवत्, नार्थप्रत्यायनेन ।

अपि च-अदितिर्द्युप्रभृति सर्वमित्याह-‘अदितिर्द्यौः’-इत्ययं मन्त्रः । तच्चायुक्तम्, कथं ह्येकादितिर्द्यौश्चान्तरिक्षं च माता च पिता च पुत्रश्च स्यात्; तदेतदुच्चारणमात्रेणैवोपयुज्यमानेऽस्मिन् युक्तम्, अर्थस्यात्राविवक्षितत्वाज्ञार्थप्रत्यायनेन । इमं च मन्त्रम् उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः-‘अदितिरदीना देवमाता’ इत्यत्र ।

अपि च-मन्त्रेष्वविस्पष्टार्थाः केचिच्छब्दा अस्यगाढ़यस्ते कथमर्थप्रत्यायनेनोपयुज्येरन्, अतोऽनर्थका हि मन्त्राः ।

नैतदेवम्—अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् । य एव लोके शब्दास्त एव मन्त्रेषु । ते यथैव लोके पदार्थान् प्रत्याययन्ति तथैव मन्त्रेष्वपि । ते पदार्था आकाङ्क्षितत्वाद्योग्यत्वाच्च सञ्चिदेश्च संसृज्यमाना यथैव लोके वाक्यार्थं प्रत्याययन्ति तथैव मन्त्रेष्वपि । स वाक्यार्थप्रत्ययो यथैव लोक उपयुज्यते तथैव मन्त्रेष्वपि । कथम् ? मन्त्रा हि ये तावत् प्रैषाः-‘अश्रीदश्मीन् विहर’ इत्येवमादयः । करणाश्च-‘वहिर्देवसदनं दास्यामि’ इत्येवमादयः; तेषामर्थप्रत्ययः कर्त्तुः प्रवृत्त्योपयुज्यते । कर्त्तर्हि हि प्रैषात्करणाच्च तदर्थं प्रतीत्य तत्र प्रवर्तते । येऽपि क्रियमाणानुवादिनो यूपाञ्जनादिषु-‘अञ्जनित त्वामध्वरे देवयन्तः’ इत्ये-

१-[तै० सं० ६।३।७।१, श० ब्रा० १।३।२।३]

२-[कृ० १।८।९।१०]

३-‘च’ नास्ति A.

४-[नि० ४।२।२]

५-अत्र ‘उच्चारणमात्रेणोपयुज्येरन्’ इत्यपि पाठः C.

६-‘हि’ नास्ति B. C.

७-‘ते’ नास्ति A. C.

८-०दोत्य० B.

९-‘च’ नास्ति A.

१०-मन्त्रेष्वपि B.

११-०के प्रयुज्य० B. C. १२-एतावत् A.

१३-[तै० सं० ६।३।१।२]

१४-करणाश्च-वहिर्देवसदनमादामित्यादयः C. एष पाठो नास्ति B.

* [“वहिर्देवसदनं दामि” मन्त्रा० सं० १, १, २ जेमिनीयन्यायमालाविस्तरे ३।अ० २ पा० अधि० १

१५-‘तेषामर्थप्रत्ययः’ नास्ति B. C.

१६-कस्मात्तत् A. १७-ये वा B. ये व C.

१८-०णानुवादवादिनो B.

१९-[कृ० ३।८।१]

वमादयः, तेषामप्यर्थप्रत्ययोऽङ्गनादौ पदार्थे प्रवृत्तस्य कर्तुरातत्परिसमाप्तेः स्मरणाविच्छ्लेष्य कर्त्तव्यत्वात् स्मरणोपयुज्यते । विच्छिन्नस्मरणो हि कर्ता तत्कर्मार्थकृतमेव परित्यजेत् ।

येऽपि स्तोत्रशस्त्रगतास्तेषामप्यर्थप्रत्ययः स्तुतिरूपनिर्वृत्त्यैवोपयुज्यते । गुणर्गुणिसम्बन्धप्रतिपादनं हि स्तुतिरित्युच्यते, तत्समर्थाक्षिरोचारणमात्रं न हि श्रवणार्थमभ्यासार्थं वा । स्तुतिसमर्थान्यृग्ज्ञराणि श्लोकाक्षराणि वोचारयन्-स्तौतीति व्यपदिश्यते ।

येऽप्यनुवचनगता जपा वा, तेषामपि, यद्यप्यनुबूयादिति जपेदिति चानुवादिना जपिना चोचारणमात्रं चोदितम्, नार्थप्रत्यायनम्, तथापि-'यो ह वा' अविदितार्थेयच्छन्दोदैवब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वा ॥४४॥ स्थाणुं वर्च्छति गत्ते वा पद्यते' इत्यार्थेयब्राह्मणश्चुतेरज्ञायमानार्थस्य च मन्त्रस्य दैवतस्य च वेदितुमशक्यत्वादुपयुज्यते-र्थप्रत्ययः । तदेतदर्थवन्तः शब्दसामान्यादिति भाष्यकारेण सर्वमुपक्षिप्तं द्रष्टव्यम् ।

एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यदूपसमृद्धम्, किं तत्र? यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदति इति च ब्रुवद् ब्राह्मणमप्यर्थवत्वं मन्त्राणां प्रतिपादयति । कर्म क्रियमाणमृगभिवदतीत्यत्र प्रसङ्गेनोदाहरणमुच्यते—

‘इहैव स्तं मा वियौष्टं विश्वमायुव्यक्त्वनुतम् ।

क्रीडन्तौ पुत्रैर्नप्त्वभिर्मोदमानौ स्वे गृहे ॥२२॥

१—इत्यादयः A. २—०र्थप्रयोजनादौ A.

३—‘प्रवृत्तपदौ पदार्थे’ इत्यधिकः पाठः B. C.

४—०सुरेतत्० A.

५—०णानितिच्छेस्य B. ०णाविति च्छेदस्य C.

६—०रणोप० B. C. ७—०मर्थमङ्गलत० A.

८—०गणि० C. ९—०त्युद्य० B. C.

१०—न तत्स० A. ११—०रयत् C.

१२—चानुपविना B. चानुपविना C. अत्र ‘चानुविना’ इति युक्तः पाठः ।

१३—वा दरविदि० B. C.

१४—अत्र ‘०दैवत०’ इति युक्तः पाठः ।

१५—वा स्थापय० A.

१६—गत्ते वा पात्यते A.

१७—[आर्थेय ब्रा० १।१० पद्यति]

१८—‘च’ नास्ति A. १९—०त्वाजपयु० B. C.

२०—[गोपय ब्रा० II. १६; ४२; ‘यजुर्वा’ इति नास्ति ऐत० ब्रा० १४; ११३; ११६; ११७]

२१—०पादयन्ति A. २२—[क० १०।८५।४२]

सूर्याया आर्षम् । विवाहकाले दम्पती उच्येते । इहैव स्थाने स्तं भवतं मा^१ वियौष्ठं, युजेरिदं रूपं, मा वियोगं प्राप्नुतमित्यर्थः । विश्वं सर्वमायुः परस्परस्य व्यद्धनुतं व्याप्नुतं मैकोऽपि युवयोः शीघ्रं मृतेत्यर्थः । क्रीडन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिः पुत्रैः पौत्रैश्च मोदमानौ स्वे गृहे ।

यदुकं—वाचोयुक्तेर्नियमान्वियतानुपूर्वीकृत्वाचानर्थका मन्त्रा इति ? तत्र, लोके-
ऽपि तयोर्दर्शनात् । न हि लोके—‘इन्द्रायी’ शक्रायी उच्येते नाप्यग्नीन्द्राविति । किं पुनः
कारणं नोच्येते—शक्रायी अग्नीन्द्राविति ? अनयोः शब्दयोरसाधुत्वात्, असाधोर्श्च प्रयोगे
साधुजन्यो योऽभ्युदयः प्रत्यवायपरिहारो वा तस्यासिद्धेः । यथैव लोक एवं मन्त्रेष्वपि ।
मन्त्रस्याम्नायवचनसामर्थ्यात्तेन च प्राप्तिकं कर्म क्रियमाणं संसुणं भवति नान्येन, स-
गुणाच्च कर्मणः फलसिद्धिः । अतोऽर्थप्रत्यायनेनाप्युपयुज्यमानेषु युक्तो वाचोयुक्तेरानु-
पूर्वस्य च नियमः ।

यदुकं—त्राद्धणेन रूपसम्पन्नानां मन्त्राणां विधानादानर्थक्यप्रसङ्गादनर्थका मन्त्रा
इति ? तदपि न, अनुवादः सः, यजमानमैवैतत्र प्रजया पशुभिः प्रथयतीत्यर्थवादात् ।

यदप्युक्तमनुपपन्नार्थाः केचिन्मन्त्रा इति ? तदपि न, ओषधेयर्याऽधिदेवता सा त्राय-
स्वेत्युच्यते, सा च देवतात्वात् त्राणसमर्था, त्राणं चात्र मार्यमाणस्य^{२०} पशोर्यत्स्वर्गनयनं
तदभिप्रायं स्वर्गमेनं नयेत्यर्थः । तथाहि त्राद्धणम्—“पशुवै नीयमानः स मृत्युं प्रापश्यत

१—सूर्या आर्षम् A.

११—त...सिद्धः B.

२—‘च’ नास्ति B.

१२—०म्नातसामर्थ्य० B. C.

३—युजेरि० C. [युजिर् योगे रुद्धा० ७०७]

१३—तेन प्रकाशितं कर्म B. C. ‘कर्म’ इति नास्ति B.

४—परस्य तस्य A.

१४—‘संसुणं’ नास्ति B. C.

५—प्राप्नुतं A.

१५—‘संसुणाच्च कर्मणः फलसिद्धिः’ नास्ति A.

६—‘मा’ नास्ति A. ‘एकोऽपि’ इत्येव पाठः ।

१६—‘च’ नास्ति A.

७—शीघ्रं न मृते० A.

१७—तदप्यनुवादः संय० B. तदप्यन अवाद C.

८—पुत्रैः पौत्रैश्च नास्ति A.

१८—‘एव’ नास्ति A.

९—०पूर्वीजत्वा० A. ०पूर्विक० B.

१९—०वादः B. C. २०—०माणपशो० A.

१०—‘शब्दयोः’ नास्ति B. C.

२१—स्वर्गगमनमेवेत्यर्थः B. C.

स देवान्नान्वकामयतैतुं तं देवा अब्रुवन्नेहि स्वर्गं वै त्वा लोकं गमयिष्याम इति”
इति । एतेनैव ‘स्वधिते मैनं हिंसी’ इति विपरीताचरणाद्यनुपन्नत्वमुक्तम्, तत्प्रत्युक्तम् ।
अत एव हि स्वर्गगमनार्थदान्नायवचनान्मृतस्य हि पशोः स्वर्गगमनाद् भूयसोऽनुग्रहस्य
निर्वृत्तेहिंसाप्येषाऽहिंसैव प्रतीयते ।

यदप्युक्तं-विप्रतिषिद्धार्थः केचिन्मन्त्रा इति ? तदपि न, न ह्यं मन्त्रार्थः-एक एव
रुद्रो न द्वितीयोऽस्तीति^१ । किं तर्हि ? रणायैक एव रुद्रोऽवतस्ये न द्वितीयः कञ्चित् ।
अन्ये^२ सर्वे नष्टा इत्यर्थः । एवमनेन संग्रामार्थावस्थानगतं रुद्रस्यैकत्वमुच्यते न स्वरूप-
गतम् । असंख्याता सहस्राणीत्यनेन तु स्वरूपगतमसंख्यातसहस्रत्वम् । अतोऽविप्रति-
षेधः । तथा-‘अशत्रुरिन्द्र जग्निष्ठे’ इति । नायमर्थः-अशत्रुरेव त्वं जात इति । किं तर्हि ?
यतस्त्वमहन्नहिं मेघं ततः प्रधानशत्रौ तस्मिन् निहतेऽशत्रुर्जातोऽसीति सङ्ग्रावेऽप्यन्येषां
शत्रूणां तिःसारत्वादल्पत्वाद्वाऽशत्रुरित्युच्यते । यथा च लोके-असप्तत्रोऽयं ब्राह्मणः ।
अनपित्रो राजा इति । न हि कस्यचित् सपत्ना मित्राणि वा न सन्ति ।

“मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्मणि कुर्वतः ।

उत्पद्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः” || इति ।

यदप्युक्तं-जानतः संप्रेषणमनर्थकमिति ? तदपि न, प्रेषणसमाप्नानसामर्थ्याद्धि
प्रैषेण यच्छ्रुतं तस्य कर्माङ्गत्वं न स्वयमुपन्नस्य । यथा ह्यमिवादने मधुपके चैतस्मिन्नेव

१-०वावतामय० B. C.

९-[शु० १०१२३१२]

२-[ऐ० ब्रा० २६]

१०-‘किं तर्हि ?’ नास्ति B. C.

३-‘इति’ नास्ति A.

११-‘मेघं’ नास्ति A. १२-‘तस्मिन्’ नास्ति A.

४-[य. वा. स० ४, १५, ४२।६, १५]

१३-उत्पस्थन्ते B. C.

५-‘इति’ नास्ति B. C.

१४-[महाभारते]

६-०मन्येन B. C.

१५-संप्रेक्षण० B. C.

७-०गतं रुद्रस्यैकत्वमुच्यते न स्वरूप०” इत्येता-

१६-प्रैषानामायवचनसा० A. प्रैषणसमाप्नान० B.

वान् पाठस्त्रुटिः B.

१७-ह्यति वा० A.

८-न प्रतिषिद्धः B. ०षिद्धम् C.

काले संकीर्तने नामगोत्रयोर्मधुपर्कस्य च यज्ञानं तस्याङ्गत्वं न स्वयमुत्पन्नस्य तद्वत् ।
अतो जानतोऽपि न संप्रेषणमनर्थकम् ।

यदप्युक्तं-भद्रिति: सर्वमित्याहेति, तत्रापि द्युप्रभृतिकर्मकरत्वादयमदितेद्युप्रभृति-व्यपदेशः । यथा लोके-त्वमेव मन्माता त्वमेव पिता त्वमेव च भ्रातेति । यथा च सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति, सर्वरसजन्या या प्रतीतिस्तस्या अनुप्राप्तेः सर्वरसा अनुप्राप्ता इति व्यपदेशस्तद्वत् ।

यदप्युक्तं-अविस्पष्टार्थीः केचिच्छब्दा अम्यगादय इति ? तदपि न । नैष स्थाणी-रपराधो यदित्याद्यनर्थक्षेपमानेनैतत्प्रतिपादयति । यथायमन्धः स्थाणुं न पश्यति, न स हृश्यस्य स्थाणोरपराधः । किं तर्हि ? द्रष्टुः पुरुषस्यान्धत्वात् द्रष्टुमसमर्थत्वात् । एवन्नाम्यगादीनामर्थस्य द्वेयस्थायमपराधः, यदनें भवान्न जानाति, ज्ञातुर्मवतोऽयमपराधः, निरुक्त-व्याकरणादिसंस्कारेणासंस्कृतत्वाज्ञातुमसमर्थत्वात् । यथा जनपदे भवा याः क्रिया ओ-दनपाकाद्याः शिखिप्रक्रिया वा चित्रकर्माद्यास्तासु विद्यातः पुरुषाणां विशेषो भवति । य आगमनं शिक्षत्वम्यसति च स सुष्ठु जानाति, इतरस्तु मनाक्, नैव वा । एवमन्नापीति वाक्यशेषः । ततश्च येन मन्त्रार्थः शिक्षितोऽभ्यस्तश्च तस्य न किञ्चिद्विस्पष्टार्थम् । किञ्च

१-'अपि' नास्ति A.	११-यदेवं B. C.
२-०मनुकृतम् B. C.	१२-०वान् जानाऽ A.
३-'०कर्मकरत्वादयमदितेद्युप्रभृति०' इति पाठ-सुचितः B.	१३-०दि ज्ञानेनासं० B. C.
४-'मन०' नास्ति B. C.	१४-'क्रिया' नास्ति A. क्रियाया B.
५-व्रह्म B. C.	१५-०उदकाद्य A. ०पाताद्या C.
६-प्रतीतिस्त० A.	१६-'वा' नास्ति B. चित्रतसाद्या B. C.
७-०नैतं प्रति० B.	१७-'भवति' नास्ति A.
८-यथा च दण्डः स्थाणु न B. ०णुन् C.	१८-आगमनेन A.
९-तं न द० A. न स दशस्य B. C.	१९-'सौ' नास्ति A. स सुषु C.
१०-दृष्टः C.	२०-वाच्यमन्नापी० A. 'नैव वा' नास्ति B.
	२१-०भ्यस्तं च B.

अ. १, ख. १६.
अ. १, पा. ५, ख. २.

(१०३)

[मन्त्राणामर्थवत्वस्योपसंहारः]

पारोवर्यमागमपरम्परा, तया ये विद्वन्ति वेदितारस्तेषां मध्ये यो भूयोविद्यः स लोके
प्रशस्यो भवति, नेतरो य उत्प्रेक्षया कल्पयत्यल्पविद्यो वा । अत आगमपरम्परया
निरुक्तव्याकरणादिविद्याभिर्भूयोविद्यो भूत्वाऽविस्पष्टानामर्थो ज्ञेय इत्यर्थः ।

इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तटीकायां

षष्ठ्य पञ्चमः पादः ।

१—०र्यगम० B.

२—क्रिया B.

३—‘यो’...‘स लोके’ नास्ति A.

४—०योऽपि भू० B. ‘०भूयोविदेन’ इत्युचितम् ।

५—०षार्थो (था० C.) नामार्थो B. C.

६—निरुक्तवृत्तौ B. C.

अथापि इत्यादि प्रयोजनानन्तरं वचनम्-अपिच इदमन्तरेण पदविभागः-पदविभागेनाज्ञानं लक्ष्यते; इदं निरवग्रहमिदं सावग्रहमिति, तुल्यायां संहितायामिदं पञ्चमन्तमिदं पष्ठुचन्तमिति च, इदमैकारान्तमिदं चतुर्थ्यन्तमैकारान्तमित्यादिभिर्यः पदविभागस्तस्य ज्ञानं न विद्यते तस्यार्थज्ञानाधीनत्वात् ।

“मयोभूर्वातो अभि वातुस्ता ऊर्जस्वतीरोषधीरा रिशन्ताम् ।

पीवस्वतीर्जीवधन्याः पिबन्त्ववसाय पद्धते रुद्र मृड ॥”

शब्दरो नाम काक्षीवत ऋषिः । मयोभूर्गावो गव्यूतिं प्रतिष्ठमाना अनयाऽनुमन्त्यन्ते ।
मयोभूः सुखस्य भावयिता वातोऽभ्युस्ताः अभि शब्दः ‘अभिरभागे’ इत्येवं कर्मप्रवचनीयः
प्रतिशब्देन समानार्थः; उत्ता इति गोनाम् ^{१०}, इमा गाः प्रतिवातु वातेन सुखचयमाना ^{११} इमा
ऊर्जस्वतीरोषधीरारिशन्तामास्वादयन्तु । पीवस्वतीः पिंवो बलं तद्यासां कर्त्तव्यत्वेनास्ति
ताः पीवस्वत्य आपस्ताश्चापो बलकरा इत्यर्थः । जीवधन्याः-धीनोते: ^{१२} प्रीणनार्थस्येदं
रूपम्, जीवानां प्रीणयित्रीः पिबन्तु, त्वमस्मा अवसाय अवसम् ^{१३} इति पश्यदन्प्र उच्यते,
गावः च पश्यदनं तत्संभवस्य पय आदेः पश्यद्यमानत्वात् पश्यदनाय पद्धते पादसंयुक्ताय
गोलक्षणाय हे रुद्र ! मृड सुखं देहीत्यर्थः, एवमत्रावसायेति न स्वतेरवर्षेवस्य ल्यबन्तस्य
रूपम्, धातूपसंगीयोर्लयपश्चात्रार्थासंभवात् । पद्धत इत्यनेन सामानाधिकरण्याच्चतुर्थ्यन्तत्वा-
वगतेश्च । किं तर्हि ? अवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामकरणः, नाम क्रियते येन शब्दस्य ^{१५} स

- १-०नन्तरवच० B. C. अत्र ‘प्रयोजनान्तर-
वचनम्’ इति युक्तः पाठः ।
२-०मा० कारा० C. ३-०ताभिर्यः C.
४-[क्र० १०१६११] ५-वभरो B. C.
६-०मन्त्यते A. ‘०मन्त्यन्ते’ इति युक्तः पाठः ।
७-[अष्टा० १४११] ८-०नीयं B. C.
९-इत आरभ्य प्रीणनार्थान्तः पाठो अष्टः A.
१०-[निध० २११.]
११-‘वातेन च सुखयमाना’ इति युक्तः स्यात् ।

- *-‘पीवो’ इत्युचितम् ।
१२-मूलपुस्तके ‘धीनोरेतः’ इति पाठः [‘धीनोते’ इत्यु-
चितम्; प्रीणनार्थो धिविधातुः भ्वादौ १६२४] ।
१३-त्वमप्यस्मा B. C.
१४-इत्यारभ्य ०संभवात् इत्यन्तः पाठो ब्रमाद् अष्टः
प्रतीयते B. C.
१५-‘पद्धत इत्यनेन’ नास्ति B.
१६-०न्तावग० B. ०न्तज्ञावग० C.
१७-[भ्वा० प० ६३१] १८-‘स’ नास्ति A.

नामकरणः प्रत्यय उच्चते । तस्माद् एतत् पदं नावगृह्णन्ति पदकाराः, अवग्रहस्यार्थभेद-
प्रतिपादनार्थत्वात्, तस्य चेहाभावात् ।

“योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि तमा नि षीद स्वानो नार्वा ।

विमुच्या वयोऽवसायाश्वान्दोषा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥”

कुत्सस्यार्थम् । योनिः स्थानं वेद्याख्यं ते तव हे इन्द्र ! निषदे-उपवेशनायाकारि कृतमस्माभिः, तमा-तमिति कर्मण आ इति चोपसर्गश्चुतेः कियापदमध्याहार्यम्, तमागत्य निषीदोपविश । स्वानो नार्वा-‘स्यमु स्वन ध्वन शब्दे’ स्वनति स्वान्यत इति वा स्वानः, आगमनस्येदमुपमानम्, अवेत्यश्वनाम्, यथा हेषितशब्दं कुर्वन् शब्द्यमानो वाश्वः शीघ्रमागच्छेत् तद्वदागत्य च । विमुच्या वयः-अश्वरश्मयोऽत्र वय उच्चन्ते, अश्वं सारथिं च प्रतिगन्तुत्वात्, तात् विमुच्याऽश्वेभ्यः, अवसायाश्वान्-अवेत्येष वीत्येतस्य स्थाने, स्यत्रिमुचेः स्थाने, अश्वान् विमुच्य योक्त्रेभ्यो रथादा, कीदृशानश्वान् ? दोषावस्तोः-रात्रावहनि च, वहीयसः-अतिशयेन वोढून्, प्रपित्वे-प्राप्ते यागकाले । एवमत्रागमनकारणं यद्वन्धनं तद्विमोक्करणस्य विमुच्या वय इति प्रस्तुतत्वात्, अश्वानिति च कर्मश्चुतेरवसायेति स्यतिः अयम् उपसृष्टः उपसर्गेणावेत्यनेन युक्तो विमोचने वर्तत इति गम्यते ।

तस्माद् एतत्पदम् अवगृह्णन्ति धातूपसर्गयोरर्थभेदप्रदर्शनार्थम् ।

१-पादं B. ००क्तपादं C.

२-[क्र० ११०४१]

३-योसि C.

४-[धातु० भ्वादि० परस्मै० १८८७; ८७९;
८८१]

५-स्वान्यक B. ६-०गंसस्येद० A.

*-[निघ० ११४]

७-हेषिशब्दं B.

८-शब्दमानो A. ९-‘च’ नास्ति A.

१०-०च्योऽश्वेत्यः B.

११-स्यति मु...स्थाने B. स्यति मु वे स्थाने C.
नास्त्येवेदम् A.

१२-‘कीदृशानश्वान्’ नास्ति A.

१३-‘च’ नास्ति A.

१४-०तुचोक्षण् B. ०तुचोढून् C.

१५-०मनोपकरणं B. C.

१६-०वयवस्य A.

१७-०णानेन A.

“देवाः कपोत इषितो यदिच्छत्,
दूतो निर्झुत्या इदमाजगाम ।
तस्मा अर्चाम कृणवामि निष्कृतिं
शं नो अस्तु द्रिपदे शं चतुष्पदे ॥”

नैर्झुतस्य कपोतस्थार्थम् । कपोतनिलयनो होमोऽनया क्रियते । हे देवाः ! कपोत इषितः प्रेषितो यदस्मद्विनाशमिच्छत् दूतो निर्झुत्या निर्झुतिर्मृत्युदेवता तस्याः । सकाशात्स्वभूतो वा, इदमस्मद्गृहमाजगाम, तस्मै-तादर्थ्य एषा चतुर्थी, निवृत्या चात्र तादर्थ्यम्, मशकार्थो धूम इति यथा, तत्त्वित्यर्थमर्चामः स्तुमः, कृणवाम-कुर्वेश्च निष्कृतिं निष्क्रियामाहुतिलक्षणाम्; अतः शं नो अस्तु द्रिपदे पुत्रादिकाय, शं चतुष्पदे गवादिकाय । पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वाऽन्नेति वाक्यशेषः । पञ्चम्यर्थः षष्ठ्यर्थो वाऽन्नविद्यत इत्यर्थः । अतः पञ्चम्यन्तं पष्ठचन्तं वैतत्पदम् आःकारान्तम् ।

“अपैहि मनसस्पतेऽपि क्राम परश्चर ।

परो निर्झुत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥”

प्रचेतस आर्थम् । दुःखमदर्शने विनियुक्ता ऋक् । मन इति विज्ञानमुच्यते बुद्धचादि तस्य पतिर्मनसस्पतिरात्मा, इह पुनर्मृत्युव्याधिर्वा मनसस्पतिः, उभावपि स्वकृतकर्म-पेक्षया प्राणिनां बुद्धचादिविज्ञानोपसंहारस्येशाते, तयोरन्यतरः संबोध्यते हे मनसस्पते

१-[क० १०१९६५१]

२-०स्यार्थम् A. इदं वाक्यमग्रिमवाक्यानन्तरं

लिखितम् A.

३-०लयने A.

४-०नयात्कि० A.

५-०नाशनमि० B. C.

६-अर्वांसि A.

७-कृणवाम B. कूर्मश्च B. C.

८-‘अतः’ नास्ति A.

९-‘पुत्रादिकाय’ नास्ति B. C.

१०-‘शं’ नास्ति A.

११-‘गवादिकाय’ नास्ति B. C.

१२-पञ्चम्यर्था (र्थे C.) पेक्षा वा षष्ठ्यर्था (र्थे C.)

पेक्षा वा B. C.

१३-०ष्ठ्यर्थशान्त्रा A. १४-[क० १०१९६४१]

१५-इत आरभ्य संबोध्यत इत्यन्तः पाटो नास्ति B. C.

स्वामिन् ! अपेहि-अस्मत्तोऽपगच्छ, मृत्यो ! अपेत्य चापक्राम, अपक्रम्य परश्चर, परश्च
सन् निर्झुत्या आचक्षव कथय, बहुधाऽनेकप्रकारं जीवतो मनो जीवतो यावक् तावक् तस्य
मनः, नादापि मरणकाल इति । एवमत्र चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा, आचक्षवेति यस्मा आख्यायते तं
क्रियाफलमभिप्रैतीत्येवमेतत्, पत्ये शेत इत्यादिवनिर्झुतेः संप्रदानत्वादेतत्पदं चतुर्थ्यन्तम्
ऐकारान्तम् ।

स्यादेतत्, संहितैव कर्मणि प्रयुज्यते, किं तत्र पदविभागज्ञानेनेति ? तद्वा, पदाना-
मेव हि॑ः 'परः सञ्चिकर्षः संहिता' परः प्रकृष्टो यः सञ्चिकर्षः संश्लेषः परस्परेण स्वराणां
स्वराहृढानां व्यञ्जनानां सा संहितेत्युच्यते न वस्त्वन्तरम् । अतः सा पदप्रकृतिः॒-पदानि
प्रकृतिरस्याः सेयं पदप्रकृतिः, पदानि हि पुनः पुनः प्रयोगादन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगता-
र्थानि पदार्थान्॒ प्रतिपन्नम्, तेभ्यश्च वाक्यार्थान्यपि तान्येव प्रयोगमहन्ति, न संहिता,
अदृष्टप्रयोगत्वादनवकाशत्वाच्च । 'पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि' स्वस्यां स्वस्यां
पर्षदिं॒ भवानि पार्षदानैः प्रातिशाख्यान्युच्यन्ते । प्रातिशाख्यकारैरपि पदप्रकृतित्वं संहि-
ताया आश्रितमेवेत्यर्थः । तेऽपि हि पदानि प्रकृतित्वेनोपादाय संहितामन्वाचक्षते ।

- १—इदं वाक्यं 'अपगच्छ' पदात्परं लिखितम् B. C.
- २—अपगच्छाऽस्मतः B. C.
- ३—मृत्योरपे० A.
- ४—पुनरपक्रम्य च B. C.
- ५—'च' नास्ति A.
- ६—०कारः B.
- ७—जीवता B. C.
- ८—'त' इति त्रुटिः B. C.
- ९—०द्यापीमरका० B. C.
- १०—०प्रक्षा C.
- ११—०तत्र A.
- १२—'हि' नास्ति A.
- १३—[अष्टा० १४१०९]

- १४—इत आरभ्य उच्यत इत्यन्तः पाठो नास्ति B.C.
- १५—०न्तरः B.
- *—[कृक्प्रातिशाख्य २१; १०५]
- १६—'पदप्रकृतिः' नास्ति A.
- १७—'पुनः' नास्ति B. C.
- १८—०वत्तम् B. C.
- १९—अत्र—'०र्थानिति' इति पाठो युक्तः ।
- २०—०काशार्थत्वा० B. C.
- २१—च सर्वे० B. C.
- २२—०दान C.
- २३—परिषदि B. C.
- २४—द्यानि प्रातिशाखा० B. C.
- २५—०तायामाश्रित० A.

अथापि इति प्रयोजनान्तरकथनम् । अपि याज्ञे कर्मणि दैवतेन वह्वः प्रदेशा वचनानि भवन्ति-‘आग्रेय्याग्रीध्रमुपतिष्ठते’ ‘वैष्णव्या हविर्धनिम्’ इत्यादीनि । न च निरुक्तमन्तरेण दैवतं शक्यं ज्ञातुम् । ते चेद् याज्ञिका ब्रूयुलिङ्गज्ञा अत्र स्म इति, लिङ्गं दैवताभिधानसमर्थः शब्दः, ततो ज्ञातारोऽत्र मन्त्रगणे वेदे वा वयं दैवतस्येति, दैवताया एवाभिधायकात् शब्दान् मन्त्रेण श्रूयमाणा द्वयं^{११} दैवतं ज्ञास्यामः, किं नो^{१०} निरुक्तेनेत्यर्थः । ते प्रतिवक्तव्याः-‘इन्द्रं न त्वे’त्यादि । अयमस्यार्थः-नैवण्डुकमिदं दैवतानाम प्राधान्येनेद-मिति कथं विवेकज्ञानमिति । ‘इन्द्रं न त्वा’^{१२} इत्यमाग्रेयो मन्त्रः, नैन्द्रो वायव्यो वा । ‘अग्निरिव मन्यो’^{१५} इत्यं मान्यवो नाग्रेय इति नैरुक्तः शक्नोति दैवतं ज्ञातुं नेतरः, ‘इन्द्रं न त्वा’^{१६} इत्यत्रेन्द्रस्य वायोश्च लिङ्गाभावाद् ‘अग्निरिव मन्यो’ इत्यत्राप्यग्नेः ।

अयं मन्त्रो व्याख्यायते—

“त्वां हि मन्द्रतमर्कशोकैवृष्टमहे महि नः श्रोष्यमे ।

इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृष्णन्ति राधसा^{१८} नृतमाः ॥”

भरद्वाजस्यार्पम् । त्वां हि-हर्यस्मादर्थे, यस्मात्वां मन्द्रतममतिशयेन स्तुत्यम्, अर्कशोकैः-अर्को मन्त्रः शोको दीस्तिः, अर्काश्च ते शोकाश्रार्कशोकास्तैः स्वदीप्त्या दीसै-मन्त्रैरित्यर्थः । वृष्टमहे-संभजामहे नित्यं स्तुम इत्यर्थः । यस्मादिति श्रुतेस्तस्मादित्यध्या-

१-‘इति’ नास्ति A.

११-[कृ० ६४७]

२-वह्वः C.

१२-अयमर्थः स्यात् A.

३, ४- [उपतिष्ठो……‘आग्रेय्याग्री’] वैष्णव्या हविर्धनिम् मान० श्रौ० २३।१।।

१३-विवेचक० B. C.

५-दैवतस्थ A. ६-पापं B. C.

१४-नैवायं A.

७-०वायोकाञ्छब्द म० B.

१५-[कृ० १०।८।२]

८-मन्त्रे A.

१६-इत्यमान्यव B. C.

९-अत्र “०भिधायकात् शब्दान्मन्त्रे श्रूयमाणाद्यं” इत्येव युक्तः पाठः ।

१७-०ग्रेयमिति B.

१०-किं नैरुक्ते० B. C.

१८-[कृ० ६४७]

१९-‘हिर्’ नास्ति B. C.

२०-अन्तं भजा० B.

हार्यम् । तस्मान्महि महत्स्तुतिरूपं नोऽस्माकं श्रोषि शृणु, हे अश्रे ! कतम उच्यते ? इन्द्रं
न त्वा इन्द्रभिव त्वां, शवसा-शव इति बलनाम, अन्तर्हितमत्वर्थं चेह द्रष्टव्यम्, बलवता
सारवतेत्यर्थः, देवता-देवतां वायुं लुप्तोपममेतत् वायुसदृशं पृणन्ति प्रीणयन्ति राघसा
धनेन हविर्लक्षणेन कुतमाः प्रकृष्टनराः ।

“अग्निरिव मन्यो” इति पुरस्तादग्निरिवेन्द्र इवेत्यत्र व्याख्यातः ।

त्विषितो ज्वलितः, त्विषिरित्यप्यस्य दीसिनाम भवति इति प्रासङ्गिकं त्विषिरशब्दस्य
निर्वचनम् ।

अथापि इति प्रयोजनान्तरवचनम् । अपि च ‘स्थाणुरयम्’ इत्यनयोः पूर्वाचार्यस्मृत-
श्लोकयोः, ‘उत त्वः पश्यन्न’ इत्यनयोश्चर्चोवेदार्थज्ञानस्य प्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च,
प्रशस्तं च कर्त्तव्यमतो ज्ञेया मन्त्रार्थाः, तदर्थमप्यर्थवन्निरुक्तम् ।

‘स्थाणुः’ इति छिन्नशाखं वृक्षमूलसुच्यते, लुप्तोपमश्च अयम्, स्थाणुरिव भारहार
इति, हरतिर्धारणार्थो द्रष्टव्यो न देशान्तरप्रापणार्थः । कुतः ? उपमाने स्थाणौ तस्या-
सम्भवात् । ‘किल’ इत्यागमप्रदर्शनार्थः । यथा स्थाणुः केनचिदारोपितस्य भारस्य धार-
यित्वं केवलं भवति, न तज्ज्ञेनोपकारेण युज्यते, एवमयं वेदभारस्य धारयितैव केवलं

१—शृणुवं A. २—०मुच्य० B. C.

*—[निघ० २१९]

३—अन्तर्नीत० B. C.

४—स्वारस्यवते० A.

५—०शृवसं B. C.

६—‘प्रीणयन्ति’ नास्ति A.

७—०षान् राः A.

८—[क्र० १०१८४२]

९—त्विषिमतो B.

१०—त्विषितस्त्विषिरित्यस्य A.

११—०जनानन्तर० A.

१२—पूर्वापर्य० B. पूर्वाचर्य० C. पूर्वाचार्यस्मृति० A.

१३—उत त्वा C. [क्र० १०१७११४]

१४—‘भवति’ नास्ति A.

१५—अज्ञानस्य च निन्दा B. C.

१६—ज्ञेयो मन्त्रार्थः C. ज्ञेयो मन्त्रः A.

१७—तदर्थवन्निरु० B.

१८—बहुमूल० A.

१९—‘देशान्तर०’ नास्ति A.

२०—धारयिता च A.

२१—‘तज्ज्ञानोप०’ ‘तज्ज्ञेनोप०’ इति पाठोऽत्र युक्तः ।

२२—इत आरभ्य ‘युज्यते’ इत्यन्तः पाठस्त्रु-
टितः A.

भवति न तज्ज्ञानोपकारेण युज्यते; कः ? अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । यः
तु अर्थङ्गः स जीवस्तावत् प्रतिग्रहादि सकलं समग्रं भद्रं कल्याणम् अश्नुते । सृतोऽपि
स्वर्गं गच्छति, ज्ञानेन विघूतपापः ।

* यद् गृहीतं-ग्रन्थतो वेदस्य विज्ञातं नार्थतः, निगदमुच्चारणमात्रम्, तेनैवाध्येत्रा
शब्द्यते नास्यार्थज्ञानमस्मिन् भवति, यथाग्निरहिते प्रदेशे शुष्कमण्डेयो न ज्वलति, एव-
मग्निस्थानीयेनार्थज्ञानेन रहितेऽस्मिन्नाध्येतरि न ज्वलति स्वकार्यं न करोतीत्यर्थः, कहि-
चित् कदाचिदपि । एवमनयोः स्मृतिश्लोकयोः पूर्वस्य पूर्वेणार्थेनाज्ञानस्य निन्दा, परेण
ज्ञानप्रशंसा; उत्तरेण तु इलोकेन समस्तेनाज्ञानस्य निन्दा । स्थाणुस्तिष्ठतेः । स हि ति-
ष्ठत्येव न चलति । अर्थोऽर्त्तः ५ गत्यर्थस्य । यस्तावच्छब्दस्यार्थः स तस्माद् गम्यते, यो
हिरण्यादिः सोप्यनादिना व्यवहारेणान्यस्मात्पुरुषादन्यं गच्छति । अरणस्थो वा । अरणं
गमनं शब्दस्य तावदुच्चरितस्य तिरोधानं तद्स्मिन्नर्थस्तिष्ठति, न शब्देन सह तिरोधी-
यते, इतरत्रापि गमनमरणं स्वामिनस्तस्मिन् हिरण्यादिरर्थस्तिष्ठति, न स्वामिना सह
गच्छतीति । १२

“उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृणु वन्नं श्रृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं १ वि संसे जायेव पत्य उशती मुवासाः ॥” १३

शृहस्पतेरार्थम् । परा च ऋक् । उत त्वः-उतशब्दोऽप्यर्थै, पश्यन्नित्यस्माच् परा

१-०गृहादि A.

*-[c.f. महा० १११]

२-पदस्य B. ३-नार्थमतः B. C.

४-शब्द्यन्ते A.

५-‘समस्तेन’ नास्ति A.

६-०८ते० B. C.

७-तस्यात् C.

८-०प्याभिः B. C.

९-०दुच्यते अस्य B.

१०-निरोधनं B. C.

११-गमनं मरणस्वामिनि A.

१२-‘इति’ नास्ति B. C.

१३-[क्र० १०१७१४]

१४-परार्थं क्रचा A.

१५-‘उत त्वः’ नास्ति A.

१६-‘परो’ नास्ति A.

द्रष्टव्यः । पश्यन्नपि पर्यालोचयन्नपि मनसेत्यर्थः । त्वं एको न ददर्श, दर्शनफलाभावान्वैव
 २ पश्यति वाचम्; उत त्वं एकः शृणवन्नपि च श्रवणफलाभावान्वैव श्रृणोयेनापुः योऽस्या
 ३ न वेदार्थं तमेवमाह । उतो त्वस्मै-उतो इति^५ तुशब्दस्यार्थं, एकस्मै त्वर्थज्ञाय तन्वं शरीर-
 ४ मात्मीयं शरीरं वाक् सर्वप्रकारं विसङ्गे-सर्वत्यर्थस्यान्तहिंतर्यर्थस्येदं रूपम्, विविधं
 ५ रूपं गमयति विवृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचा अनेन वच-
 ६ नेन 'ुपमोत्तमया' उत्तमसमीपस्येन वाचा वचनेन वाक्येनेत्यर्थः । जायेव पत्य उशती
 ७ सुवासाः-यथा भार्या भर्त्रं कामयाना सुवासा क्रुतुकालेषु संभोगार्थं स्वमात्मानं वि-
 ८ वृणुते तद्रत् । एवमियम् अर्थज्ञप्रशंसा ।

तस्यैवार्थस्योत्तरा ऋक् भूयसे निर्वचनाय—

"उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुनैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति मायैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥"

उत त्वमपि चैकं पीतार्थो यस्तं सख्ये, केन सह? पूर्वस्यामृचि धाचः प्रकृतत्वाद्
 १९ वाचा, स्थिरपीतं-यो यत्पिवति स तत्प्राप्नोत्यतः पानस्य प्राप्तेष्व संबन्धात् पानेनात्र प्रा-
 २० प्तिर्लेश्यते स्थिरप्राप्तिमाहुः, के? ऋषयो ब्राह्मणा विद्वांसः, योऽर्थज्ञः स वाचं निराह,
 २१ ततश्च यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्वाव्यमनुभवति इति ताद्वाव्यापत्तेवाचा

१-त्वमेको B.

२-इत आरभ्य 'नैव' इत्यन्तः पाठो ऋषः । B.

३-'एकः' नास्ति A.

४-'च' नास्ति C. ५-०स्यां B. C.

६-'उतो त्वस्मै' नास्ति A.

७-'तु' नास्ति B. C.

८-०मात्ममयं वाक् B. ०मात्मयं वाक् C.

९-०न्तर्नीत० B. C.

१०-'विविधं रूपं' त्रुटिः B. C.

११-'वाचा' नास्ति B. C.

१२-'वचनेन' नास्ति B. C.

१३-'उत्तमसमीपस्येन' नास्ति A.

१४-वाच्येन० A.

१५-तत्र कामयते A.

१६-'सुवासा क्रुतुकालेषु' नास्ति A.

१७-समात्मा० C. १८-[ऋ० १०७१५]

१९-पीतार्थे B. ०र्थे यस्मिन्संख्ये A.

२०-०क्रुतित्वा० A. २१-पानं चात्र A.

२२-[निर० १३१३.]

२३-०द्वाव्याः, एते वा० A.

सहास्य सख्ये स्थिरमित्येवमाहुरित्यर्थः । रममाणमिति त्वर्थप्राप्तार्थवचनं भाष्ये, यो हि वाचस्ताद्वयमापन्नो^१ रमत एवासौ । अथवा सख्यमित्यत्र रमणीये स्थाने स्वर्गाख्ये गतस्य दैवतैः सह यद् गृह्यते तस्मिन् स्थिरप्राप्तिमाहुः, यो विज्ञातार्थस्तम् । अथवा विदुषां संसदि या सत्कथा साऽत्र सखिकर्मत्वात् सख्यमित्युच्यते सा च वाचा क्रियते, अतो वाक्संबन्धाद् भाष्ये वाक्सख्यमित्युच्यते । स्थिरपीतमिति पिबति ज्ञानार्थः, लोके-^२ पि यो यत्र ज्ञातार्थो भवति स उच्यते पीतार्थोऽयमत्रेति, आहुरित्यादिः प्रशंसार्थः, अस्मिन्नगरे देवदत्तं ब्राह्मणमाहुरिति यथा तद्वत्; विद्वत्सु कथायां यः स्थिरज्ञान आक्षेप-^३ प्रतिसमाधानसमर्थस्तमेकं प्रशंसतीत्यर्थः । अथवा देवसंबद्धं यत्सखिकर्म यज्ञार्थं^४ रमणीये स्थाने वेदाख्ये तदत्र सख्यमित्युच्यते, तस्मिन् स्थिरज्ञान आपत्स्वपि प्रायश्चित्तनिमित्त-^५ भूतासु न मुह्यति, नित्यनैमित्तिकर्मविधिश्च इत्यर्थः, तमेकं प्रशंसन्ति । नैनं हिन्वन्त्यपि^६ ‘हि गतौ’ शुद्धोप्यत्रानुपूर्वस्यार्थे । अपिशब्दश्चार्थे, न चैनमनुगच्छन्ति वाजिनेषु वागि-^७ नेषु वागिना ईश्वरी येषां, वाचो य आयत्तार्थवाचा ये ज्ञेया इत्यर्थः, ते वाजिनस्तेषु^८ । एव-

- १—०पन्नमरम० B.
- २—सख्यमत्र B. C.
- ३—यत्तद् ए० B. C.
- ४—विज्ञानार्थ० A.
- ५—सखीकम० B. C.
- ६—‘इति’ नास्ति A.
- ७—‘०वर्तिशर्ना०’ इति युक्तः पाठः । ज्ञानार्थ० B.
- ८—‘यो’ नास्ति A.
- ९—प्रशंसादिः A.
- १०—विद्वत्संकथा० B. C.
- ११—‘तमेकं प्रशंसन्तीत्यर्थः’ नास्ति A.
- १२—०संबन्धं B. C.
- १३—यत् ज्ञानं A.
- १४—‘तस्मिन्’ नास्ति B. C.

- १५—०न्त्यपी B. C.
- १६—०पूर्वस्वार्थे A.
- १७—अपिशब्दश्चार्थे A.
- १८—वाक् इन ईश्वर (री C.) एषां वाचो (पो C.) B. C.
- १९—‘वाजिनाः’ इत्येव पाठः ‘तेषु’ नास्ति A.
- २०—A. पुस्तकेऽत्र भूयान् पाठो दुर्गृह्यतेस्तन्नामैवो-
द्धतो वर्तते, तथाहि—
“दुर्गृह्यतौ—किञ्च नैनं हिन्वन्त्यपि वाजि-
नेषु एनं वागर्थं न हिन्वन्ति नाहुगन्तुं
शक्तुवन्ति । केषु ? वाजिनेषु वाग्ज्ञेयेष्वयेषु
बलवत्स्वपि दुर्जेयेषु दुःखवद्यघटनीयेषु (दुरव-
घटनीयेषु मु० पा०) समुद्रपिहितरल्लसन्निभेषु
देवतापरिज्ञानादिषु व्याकर्त्तव्येषु । स हि तान-
व्याकर्तुं शक्तोति, नेतेरे मन्दबुद्धयो बहवोऽपि

मियं ज्ञानप्रशंसा, परा त्वज्ञाननिन्दा; अधेन्वा धेनुत्ववर्जितया कामानामदोऽन्ध्रा देव-
मनुष्यस्थानेषु वाचा चरति मायया वाक्प्रतिस्तुपया एषोऽविज्ञातार्थो यो वाचं शुश्र-
वानफलामपुष्पाम्, अर्थो वाचः पुष्पफलम्, याङ्गदैवते पुष्पफले दैवताध्यात्मे वा, याङ्ग-
मिति यज्ञज्ञानमुच्यते यज्ञभवत्वात्, दैवतं दैवताज्ञानम्, आध्यात्ममध्यात्मज्ञानम्, तेषां
पूर्वपश्चाज्ञानमसामान्याद्वेतुहेतुमद्भावसामान्याच्च याङ्गदैवते पुष्पफले उच्येते दैवताध्यात्मे
वा, यथा हि पूर्वं पुष्पं जायते पश्चात्फलम्, एवं पूर्वं यज्ञज्ञानं जायते पश्चादैवताज्ञानम्, तच्च
पूर्वं पश्चादध्यात्मज्ञानम्। यथा वा पुष्पफले हेतुहेतुमद्भूते, एवं याङ्गदैवते दैवताध्यात्मे वा,
अतस्तेऽत्र पुष्पफले उच्येते। तद्वर्जितां यो वाचमर्थवर्जितां ग्रन्थमात्रेणौपाध्यायाच्छुतवा-
नित्यर्थः । अफलाऽस्मा अपुष्पा वाग्भवतीति वा किञ्चित्पुष्पफलेति वा, अध्ययन-
मात्रादप्यवश्यकर्त्तव्यत्वादध्ययनस्य कियतोऽपि फलस्यावश्यंभावात्, नासौ परिश्रमो
व्यर्थं एवेति भाष्यकाराभिप्रायः ।

एवमुक्तप्रयोजनस्य निरुक्तस्य परेणागमः कथ्यते । साक्षात्कृतधर्माण क्रुषयो
वभूवः । धर्मस्यातीन्द्रियत्वात् साक्षात्करणस्यासम्भवात् धर्मशब्देनात्र तदर्थं मन्त्र-

समागताः शक्तुवन्ति तानर्थान् व्याकरुम्,
यान्त्रसौ (यान्त्रसौ मु० पा०) व्याकरोति, अत
उक्तं (अत एतदुक्तं मु० पा०) नैनं हिन्व-
न्त्यादि दुर्गः । (अत्र ‘हिन्वन्त्यपीति दुर्गः
इति स्यात् ।’) ।

१—अधेन्वा B.

२—०दोग्या C.

३—चरन्ति B. C.

४—‘आविज्ञातार्थः’ नास्ति B. C.

५—‘यो’ नास्ति A.

६—अत्र ‘ना’ इत्यथिकः B.

७—‘पुष्पफले’ नास्ति B. C.

८—‘०मिति यज्ञ०’ इति त्रुटिः A.

९—‘यज्ञभवत्वात्’ नास्ति A.

१०—अध्यात्म० B. C.

११—०ध्यात्मना B.

१२—‘जायते’ नास्ति A.

१३—‘जायते’ नास्ति A.

१४—तद्वत् B. तद्वात् C.

१५—अथ फलाऽ B.

१६—‘अपि’ नास्ति B. C.

१७—नासाविद्यादिवाक्यं नास्ति B. C.

१८—निरुक्तेनाग० A. ०णावगमात् B. C.

१९—०कर्मणि B. ०कर्मणि C.

२०—‘तदर्थं’ नास्ति A.

ब्राह्मणमुच्यते, तत्साक्षात्कृतो धर्मो वैस्ते साक्षात्कृतधर्माणं क्रुपयः । कथं पुनस्तैः १ सा-
क्षात्कृतम् ? उच्यते, स्मृतिकारैरैतिहासिकैश्चाभ्युपगतत्वाच्छ्रुत्या चाविरोधादन्तराल-
प्रलयः पुनः सृष्टिश्चास्ति । तत्र सृष्ट्यादौ य २ क्रुपयस्तेऽतीतसृष्टावधीतं सुप्रतिकुञ्जन्यायेन
मन्त्रब्राह्मणं स्मरन्ति । कश्चित्किञ्चित् यो यत्स्मरति तत्तेन हर्षं तेन साक्षात्कृतं तेन प्रोक्तं
तस्यार्थमिति चोच्यते । यस्य यावदार्थं तेन तावदेव साक्षात्कृतम्, अन्यत्तु तेनापि यत्सा-
क्षात्त्र कृतं तदुपदेशोनैवाविगतम् ।

त च जन्मान्तरानुभूतं नियमेन ३ समर्यते, हृष्यन्ते हृष्यत्वेऽपि जातिस्मराः ४ किं-
श्चित्स्मरन्तः । ते चर्षयो यद्यपि प्रतिसृष्टचन्येऽन्य उत्पद्यन्ते, तथाप्यतीतसृष्टिकृतपुण्यविं-
शेयवशात् तत्कर्माणस्तद्वाभानश्चोत्पद्यन्ते । तेनैकस्यां सृष्टौ विश्वामित्रनाम्ना यत् सृतं
सृष्टचन्तरेऽपि विश्वामित्रनामैव तत् स्मरति । अतो नित्यत्वेपि वैदस्य १० नार्यव्यपदेशस्य
नापि साक्षात्करणस्य कश्चिद्विरोधः, एतद्भिग्रेयैतदुच्यते—साक्षात्कृतधर्माणं क्रुपयो
बभूतुः इति । तेऽवरेभ्योऽवरकालीनेभ्यः शक्तिहीनेभ्योऽतीतसृष्टिकृतपुण्यविशेषाभा-
वात्, शक्तिभारैः असाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन १५ शिष्योपाध्यायिक्या वृत्त्या मन्त्रान् १६ ग्रन्थ-
तोऽर्थतश्च संप्रादुः । तेषु हि पूर्वसृष्टावधीतेषु तेषामुपदेशमात्रेणैव स्मृतिवैभूत्, यथेदानीं
छन्दो नष्टं गणयतः कस्यचित् । मन्त्रग्रहणं चात्र ब्राह्मणानां प्रदर्शनार्थम्, मन्त्रान् ब्राह्म-
णानीति संप्रादुः । उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे, तेष्यवरतमेभ्य उपदेशायोपदशार्थं १९ ग्ला-

१—०कर्माण C.

२—०नस्तत्सा० B. C.

३—०राल० २५ इति नास्ति C.

४—हृष्या य B. C.

५—‘य’ इति नास्ति A.

६—‘न’ नास्ति B. C.

७—०ङ्न्य’ इति नास्ति A.

८—०ण्यवशात्कर्मणस्त० A. ०णस्तन्मान० B.

९—ततः B. १०—देवस्य B.

११—न हि B.

१२—०रणविरोधः B.

१३—०रेत्यः B. ‘अवरकालीनेभ्यः शक्तिहीनेभ्यः’
नास्ति B. C.

१४—शक्तिहारे० C. एतद् B. पुस्तके नास्त्येव ।
वस्तुतस्त्वत्र ‘शक्त्यभावेऽसाक्षात्कृत’ इत्यादि
पाठो मुक्तः ।

१५—शिष्योपाध्यायिक्या वृत्त्या’ नास्ति B. C.

१६—‘ग्रन्थतोऽर्थतश्च’ नास्ति B. C.

१७—‘हि’ नास्ति A. १८—०णानिति प्रादुः B.

१९—तेष्यवरेऽवतरेभ्य B. C.

२०—उपदेशाय नास्ति B. C.

यन्तो इ॒लै मै॒लै ह॑र्षक्ष्ये॑ उपदेशमाच्रेण॑ ग्रहीतुमशक्वन्तस्तदनुकम्पया॑ क्षीयमाणहर्षा॑-
स्ताननुकम्पमाना॑ इत्यर्थः। विलमग्रहणाय॑, विलम॑ उपायः; तेन अन्थस्य चार्थस्य च ग्रह-
णार्थम्, अन्थस्य ग्रहणोपायोऽश्वसंधकेन॑ दशसंधकेन वा; ग्रहणमध्ययनमर्थस्योपाध्याया॑
त्पुनः पुनः श्रवणम्। वेदाङ्गज्ञाने॑ च इमं ग्रन्थं समाप्तासिषुः॑, वेदं॑ च वेदाङ्गानि॑ च।
यद्यस्य साक्षात्कृतधर्मणं आर्षं॑ तत्॑ तस्मादुपश्चुत्य॑ कृत्स्नं॑ वेदं॑ अन्थग्रहणार्थं॑ समाप्तात्॑
वन्तः॑, अर्थग्रहणार्थं॑ वेदाङ्गानीत्यत॑ एवोपश्चुत्य॑ स्वयं॑ च कल्पयित्वा॑ निरुक्तं॑ च वेदाङ्गम्।
तदेवमागमिकस्यैद्वागमकथनम्।

ये तु सृष्टिप्रलयौ॑ नेच्छन्ति, त एतं अन्थमेवं॑ व्याचक्षते—साक्षात्कृतधर्मणं॑ ऋषयो॑ वभुवुः॑; तेऽवरेभ्यो॑-
ऽसाक्षात्कृतधर्मभ्यो॑ वेदवचनादेवोपदेशनिरपेक्षं॑ धर्मं॑ प्रतिपत्तुमसमर्थेभ्य॑ इत्यर्थः। उप-
देशेन॑ चार्थस्य॑ मन्त्रान्॑ ब्राह्मणानि॑ च संप्रादुः॑। अस्य॑ मन्त्रस्यायमस्य॑ चायमित्येवमुप-
देशेन॑ मन्त्रार्थं॑ ब्राह्मणार्थं॑ च कथितवन्ति॑ इत्यर्थः। उपदेशाय॑ ग्लायन्तोऽवरे, ये तु ततो-
प्यवरे॑ वेदवचनात्स्वयमुपदेशमाच्रेण॑ वा तदर्थं॑ प्रतिपत्तुमसमर्थास्ति॑ आत्मन॑ उपदेशार्थं॑

१—[धातु० ९२८, ९२९]	१४—‘च’ नास्ति॑ B. C.
२—०त्रेणावतरेषु॑ ग्रहीतुमशक्वत्वसु॑ तदनु० B. C.	१५—दीदीप्यन्ते॑, एवमाग० A.
३—विल्व० B. विल० C.	१६—०तस्यें० C. १७—० एवैतं॑ B.
४—विल्व॑ B.	१८—साक्षाद्॑ (द्येद C.) वचनादेवोपदेशं॑ निरपेक्षैः॑ कुतः॑ B. C.
५—चार्थस्मरणार्थम्॑ A.	१९—‘धर्मो॑’ नास्ति॑ A. २०—०कर्मण॑ B. C.
६—‘दूशसंधकेन॑’ ग्रहणम०॑ नास्ति॑ B. C.	२१—०कर्मभ्यो॑ B. C. २२—०वक्तुं॑ सम० B. C.
७—‘०ध्या०॑’ नास्ति॑ A.	२३—वार्षस्य॑ A. २४—चार्थं॑ प्रादुः॑ A.
८—०जातं॑ A.	२५—अयमस्य॑ मन्त्रस्यायमस्येव० B. C.
९—यदन्यस्य॑ स कृतकर्मणं आर्षं॑ B. C.	२६—‘इत्यर्थः॑’ नास्ति॑’ A.
१०—तत्॑ तत्र॑ B. C.	२७—०वरे॑ न वेद० B. C.
११—०न्थग्रहणार्थं॑ ग्रहणार्थं॑ C.	२८—०नात्॑ शुश्रूयमुप० A.
१२—‘समाप्तातवन्तः॑ अर्थग्रहणार्थं॑’ नास्ति॑ B. C.	२९—‘वा॑’ नास्ति॑ A.
१३—०ङ्गान्यन्यत॑ B. C.	

समाज्ञातस्य सत उपाध्याया अर्थमुपदेश्यन्ति, उपदिष्टार्थात्ततो वेदार्थे प्रतिपत्स्यामह
इत्येवमर्थमित्यर्थः । इमं ग्रन्थं गवादिवपत्यन्तं समाज्ञातवन्तः, वेदं धर्मप्रतिपत्यर्थम्,
वेदाङ्गानि च अन्यान्यपि वेदार्थप्रतिपत्यर्थम् । विलम्पग्रहणाय-विलम्प उपायस्तस्य निर्वचनम् ।
भिलम्प भासनमिति वा इति । विलम्पमिति विभर्त्तरूपम्, उपायो विभर्त्युपेयम्,
भासते च प्रकाशीभवति । ततेन विलम्पशब्दस्य ^{९०} चाप्रसिद्धस्य लोके यदुपादानं निर्वचनं
च, क्वचित्तस्य मन्त्रेषु प्रयोगोऽस्ति तदर्थम्; तदर्शयिष्यामः—

“अस्मै बहूनामवाय सख्ये यज्ञविधेम नमसा हविर्भिः ।

सं सानु मार्जिम दिधिषामि विलम्पदधाम्यन्नैः परि वन्द क्रुग्भिः ॥”

गृत्समदस्यार्थम् । अस्या ऋचोऽपाचपादेवता, अपोनप्रीये सूक्ते समाज्ञातत्वात् ।
अपाचपाच मध्यमः । अस्मै प्रकृतायापांनप्ते बहूनां यज्ञमानानामवाय-अवम इत्यन्तिक-
नाम, अन्तिकाथ सञ्चिक्षण्यात्यन्तं प्राप्तायेत्यर्थः । सर्वत्रात्र द्वितीयार्थे चतुर्थी । बहूनां
सखार्थं यज्ञैः सोमयागैज्योतिष्ठोमादिभिर्विधेम परिचरेमेत्याशास्महे, नमसा स्तुत्या च
हविर्भिश्च पुरोडाशादिभिस्तदर्थं च सानु समुच्छ्रूतं प्रदेशं गार्हपत्यादिस्थललक्षणं वेदि-

१—‘अर्थम्’ इति नास्ति B. C.

२—गवादिं B. C.

३—A. पुस्तकेऽत्र भूयान् पाठो दुर्गव्याख्यायास्त-
नामैव समुद्धृतो वर्तते । तथा हि—“दुर्गवृत्तौ—
‘तद्यथा-एकविंशतिधा वाहन्म् (च्यम, मु० पा०)
एकशतधा अवर्यवम्, सहस्रधा सामवेदम्, नव-
धाश्वर्णम् । वेदाङ्गान्यपि यथा—व्याकरणमष्टधा,
निरुक्तं च (‘च’ नास्ति मु० पा०) चतुर्दशधा
इत्येवमादि । एवं समाज्ञासिषुभेदेन ग्रहणार्थम् ।
कथं नाम भिन्नान्येतानि शाखान्तराणि लघूनि
सुखं गृह्णीयुते शक्तिहीना अल्पायुषो मनुष्या
इत्येवम् दुर्गः” ।

४—‘विलम्पग्रहणाय’ नास्ति B. C.

५—विलम्पुपा० B.

६—हिल्वं (०ल्म C.) हासनमिति B. C.

७—‘विलम्पमिति’ नास्ति B.

८—वर्तते B. C. ९—विल्व० B.

१०—साक्षात्प्रसि० A. ०व्दस्याप्रसि० B.

११—०कनकारणं च B. C. अत्र ‘०करणं’ इति
पाठो युक्तः ।

१२—[क्र० २३५१२]

१३—‘अवम इति’ नास्ति A.

१४—‘अत्यन्तं’ नास्ति A.

१५—‘अत्र’ नास्ति A.

१६—०नामसखार्यं B. ०नाममसखा० C.

१७—‘च’ नास्ति A. १८—प्रदेशः B. C.

लक्षणं च संमार्जिम् गोमयपाण्डुमृतिकादिना, दिधिषामि 'धिष धारणे' धारयितुं चेच्छामि गार्हपत्यादिमन्त्रिं विलमैसूपायैर्ज्वलनस्याद्यो भस्मनि गोमयनिखननादिभिर्द्वामि धारयामि चैतनमन्त्रैः सायं प्रातश्चाग्निहोत्रद्रव्यलक्षणैर्यवाग्वादिभिः, परि वन्दे सर्वतः स्तौमि, श्रुग्भिः स्तुतिभिः । एवमस्मिन्मन्त्रे विलमशब्दस्य प्रयोगादिहोपादानं निर्वचते चैवमर्थं द्रष्टव्यम् ।

निरुक्तस्य त्रीणि प्रकरणानि, तस्य परेण । 'एतावन्तः समानकर्मणः' इत्यादिना अन्थेन त्रिष्वपि प्रकरणेषु योऽर्थस्तं प्रदर्शयेकस्य प्रकरणस्योत्कर्षो द्वयोर्व्याख्या प्रतिज्ञायते । तत्रार्थप्रदर्शनार्थं तावदाह-एतावन्तः समानकर्मणः समानार्था धातवः, यथा-द्राविंशशतं गतिकर्मणः, अष्टादश कान्तिकर्मणः । धातुर्दधातेः स हि धत्ते स्वार्थम् । एतावन्त्यस्य सन्त्वस्य नामधेयानि, यथा-एकविंशतिः पृथिव्याः, पञ्चदश हिरण्यस्येति, एतौ द्वावर्थाद्यो नैघण्डुके प्रकरणे । एतावतामर्थानामिदमभिधानम्, यथां-उपदद्यादीनां पण्णां दयतिः । पुराणनवयोर्द्वयोर्नूचिदिति निपातः । प्रदर्शनार्थं चेदम् । वक्ष्यति-'अथ यान्यनेकार्थान्येकशब्दानि तान्यतोऽनुक्रमिष्यामोऽनवगत-संस्कारांश्च निगमानिति, एतौ द्वावर्थौ मध्यमे प्रकरणे नैगमे । नैघण्डुकमिदं देवता-

१-[विष शब्दे, जुहो० परस्मै०]	१३- <i>cf.</i> निरु० ३१।
२-०पत्यमन्त्रि A.	१४-०कर्मणि B. C. <i>cf.</i> निरु० ३१
३-विल्व० B.	१५-स इह A.
४-०ज्वलस्य यैर्भस्म० A.	१६-द्रव्यस्य नाम० B. C.
५-०सैंयानिख० A.	१७- <i>cf.</i> निरु० २७।
६-०प्रातरमिन० A.	१८- <i>cf.</i> निरु० २१०।
७-विल्व० B.	१९-हेतौ B. C. २०-०करणतो A.
८-प्रकाराणि B. C.	२१-प्रसादयति A. पण्णां भवति B.
९-प्रकारेषु B. प्रकारेषेषु C.	२२-०वयोनिचितीति A.
१०-०स्याकर्षः B.	२३-निपातं B. C.
११-'आह' नास्ति B. C.	२४-०नीति B. C. [निरु० ४१]
१२-'समानकर्मणः' नास्ति A.	२५-वावर्थौ C.

नाम । प्राधान्येनेदमिति—अथर्वं उत्तमे प्रकरणे दैवते । प्रसङ्गेन नैघण्डुकशब्दस्य स्वरूपमुदाहरणं च प्रदर्शयति—‘तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्डुकं तत्’ । ‘अश्वं न त्वा’इत्यत्राश्वः, उपमानत्वेनोपादानात् । ‘मृगो न भीमः’ इत्यत्र मृगः ।

“अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अर्थि नमोभिः ।

सम्राजन्तमध्वराणाम् ॥”

शुनःशेषस्यार्थम् । अश्वं न त्वा वारवन्तमिति, कटिपतकादित्वाद्रत्वम्, उपमानभूतस्याश्वस्य विशेषणमिदम् । वालवान् योऽश्वस्तमिव त्वा त्वा वन्दध्यै वन्दितुमिच्छामः प्रार्थयाम इति वाक्यशेषः । अर्थि नमोभिः स्तुतिभिः, सम्राजन्तं राजतिरैश्वर्यकर्मा सम्यगीशानमध्वराणां यज्ञानाम् । अथवा राजतिर्दीप्त्यर्थः, सम्यगदीप्यमानम्, अध्वराणां मध्य इति वाक्यशेषः । सप्तम्यर्थे वा पष्टी-अध्वरेषु । वालशब्दस्य निरामप्रसक्तस्य निर्वचनम्-वाला दंशवारणार्था भवन्ति, पुच्छवालैह्यश्वो दंशान् वारयति । दंशशब्दस्य प्रसक्तानुप्रसक्तस्य निर्वचनम्- दंशो दशते; खादनार्थस्य, स हि खादति, प्रासङ्गिकमेतत् ।

“मृगो न भीमः कुचुरो गिरिष्ठाः

परावत आ जंगन्थं परस्याः ।

सुकं संशायं पविमिन्द्रं तिगमं

वि शत्रून्ताल्लिहं वि मृधो तुदस्व ॥”

१—प्रक्रमे A.

२—०ण्डकस्य B. C.

३—[ऋ० ११२७१]

४—[ऋ० ११५४२]

५—‘अश्वं’ नास्ति A.

६—कपिलका० B. C.

७—०श्वस्येदं विशेषणम् B. C.

८—‘त्वा’ नास्ति A.

९—०प्त्यर्था B. C.

१०—इत आरभ्य निर्वचनमित्यन्तःपाठो नास्ति B.C.

११—०लैरश्वो A. ०वामेलह्यश्वो C.

१२—दशो C.

१३—इत आरभ्य ‘निर्वचनमित्यन्तः पाठो नास्ति

B. C.

१४—[ऋ० १०१८०१]

मृगो न भीम इत्यादीन्युपमानभूतस्य मृगस्य विशेषणानि । भीमो भयानको मृगः सिंहो व्याघ्रः वा कुचरः कुत्सितकर्मा प्राणिविलमुद्दिश्य चरति । गिरिष्ठाः पर्वतस्थायी च, स यथा सर्वान् प्रतिबन्धकाद् द्वन् तद्वत् । अथवा कुचरो गिरिष्ठा इतीन्द्रस्यैते विशेषणे न मृगस्य, अप्रतिहतगतित्वात् । यः सर्वत्र चरति न क्वचिच्च चारीति कुचरः; गिरिष्ठाः-गिरिमेघस्तस्मिन् हन्तव्ये तिष्ठतीति गिरिष्ठाः, यस्त्वं कुचरो गिरिष्ठाश्च स यथा भीमो मृगस्तद्वत्, परावतो दूरादाजगन्थागच्छ, परस्याः इतीदं विशेषणम्, परस्माद्दूरादत्यन्तदूरादित्यर्थः । आगत्य च सूक्तं वज्रं संशाय निशाय पवि पर्वतिर्गतिकर्मा, गन्तारं शत्रूणामुपरि हे इन्द्र ! तिग्मं तीक्ष्णं तेन विशत्रून् ताल्हतिर्वधकर्मा, विविधं शत्रून् जहिये बलवन्तो ये त्वबलास्तान् मृधः संग्रामकारिणो विनुदस्व प्रेरयेतोऽपनयेत्यर्थः ।

मृगादीनां परेण निर्वचनमुच्यते-मृगो मार्ष्टर्गतिकर्मणः, भीमो विभ्यत्यस्मात्, भीष्मोऽप्येतस्मादेव इति प्रासङ्गिकम् । कुचर इति-उपमानभूतमृगाभिधानं चेत्-चरति कर्म कुत्सितम् इति निर्वचनम् । अथ चेदुपमेयदेवताभिधानम्-क्वायं न चरतीति, गिरिष्ठा गिरिस्थायी, यदि मृगस्तो गिरिः पर्वतो विन्ध्यादिः, स हि समुद्दीर्ण इव भुवः, पर्वाण्यवयवाः शिलादयस्तैः पर्वतान् पर्वतः मत्त्वर्थे 'तप् पर्वमस्त्रद्वयाम्' इति प्रासङ्गिक-

१-०नमभीतस्य विशेष० B. C.	१४-०दर्थ० C.
२-प्राणीवलयमु० B. ०विलयमु० C.	१५-'वज्रं' नास्ति B. C.
३-गिरिष्ठाः B. C.	१६-नीकापय B. C.
४-०बन्धान् A.	१७-पवित्रिं० B. C.
५-यद्वा० A.	१८-cf. निष्ठ० २१४.
६-गिरिस्था० A.	१९-ताहि ताहेतिर्विध० A.
७-'विशेषणे' नास्ति B. C.	२०-'वि०' नास्ति A. २१-०येत्यपिनये० A.
८-यत् B. C. ९-सर्व० A.	२२-०वेत्यति प्रा० B. C.
१०-०चिच्चरतीति B. C. 'इति' नास्ति A.	२३-चोत् B. C. २४-कामं B.
११-गिरिस्थाः A.	२५-विन्ध्यादिः A. २६-हुवः B. C.
१२-'यस्त्वं कुचरो गिरिष्ठा०' इति त्रुटितो भाति B.	२७-[अष्टा० ५। १२२. सूत्रे वार्तिकम्] तत्रिति
१३-'स' नास्ति A.	प्रा० B. C.

मेतत् । परः प्रसक्तानुप्रसक्ते-पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा । यत्तावद् अर्धमासपर्व पौर्ण-
मास्यमावास्याख्यं भवति, तत् पृणातेर्दीनकर्मणः, दीयते हि तत्र पितृदेवमनुष्येभ्यः; प्रीणा-
तेर्वा देवान् दर्शपूर्णमासयोर्देवताभूतानग्न्यादीन अस्मिन् प्रीणयन्ति इति । तत्प्रकृतीतरत्
अङ्गुलिपर्ववेशपर्वादि, कुतः सन्धिसामान्यात् । अर्धमासपर्व-मासावयवयोः सन्धिः;
अङ्गुलिपर्वाङ्गुल्यवयवयोरेतत्संधिसामान्यम् ।

१० मेवस्थायीति, गिरिष्टा इत्यस्य देवताभिधानत्वेऽर्थकथनम्, मेघोऽपि गिरिरे-
तस्मादेव, ११ समुद्रीर्णत्वात् सोऽपि हि समुद्रीर्ण इवान्तरिक्षेण । एवं त्रिष्वपि प्रकरणेषु यो-
ऽर्थः स प्रदर्शितः । इदानीमेकस्य प्रकरणस्योत्कर्षो द्वयोर्व्याख्या प्रतिज्ञायते ।

१४ १५ तथानि नामानि अग्निर्जातवेदा इत्यादीनि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां प्राधान्येन
स्तुतिर्यासां देवतानां तासां देवतानां नामानि यत्र तत्प्रकरणं देवतानां समूहो देवतमिति,
एवं तदैवतमित्याचक्षते, १६ तदुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः—अथातो देवतमिति ।

१७ १८ नैघण्टुकानि नैगमानीहेह । नैघण्टुकानि गौरित्यादीनि द्यावापृथिवीनामधेय-
पर्यन्तानि पदान्युच्यन्ते । तानि हि नियमैनान्यदेवते मन्त्रे निष्पतन्ति । अनवगतसंस्कारा
जहादयो यस्मिन्निगम्यन्ते, १९ तन्मध्यमं प्रकरणं नैगममित्युच्यते, तस्मिन् भवानि जहादीनि

१—‘प्रीणाते’ नास्ति B. C.

१३—करणेषु B. C.

२—पौर्णमास्याख्यं A.

१४—तथापि A.

३—देवपितृमनु० B. C.

१५—इत्यादीनां A.

४—०देवभूतान्यग्न्यादी० A.

१६—‘प्राधान्येन स्तुतिर्यासां देवतानां’ नास्ति B.

५—०ण्यतीति B. C.

‘तासां देवतानां’ इत्यपि नास्ति A.

६—‘०पर्व वंश०’ इति त्रुटिः A.

१७—निरु० ७ to १२ ।

७—‘कुतः’ नास्ति A.

१८—एतद् वाक्यं नास्ति A. (नैघण्टुकानि निघ०

८—०यवपक्षयोः B.

अ०अ० १ to ३) नैगमानि० निघ०अ० ४)

९—०पर्वचाङ्ग० B. C.

१९—नैवमुक्तानि A.

१०—गिरिस्य A.

२०—नियतोऽन्य० A.

११—‘अपि’ नास्ति B. C.

२१—०देवते B.

१२—समुद्री० B. C.

२२—जहादीनि B. C.

नैगमानि पदानि । इहेति कालः प्रतिनिर्दिश्यते, साकाङ्गत्वाच्च वाक्यस्य व्याचक्षमह इति
शेषः । नैवण्टुकानि नैगमानि चेदार्तीं व्याचक्षमह इत्यर्थः । इहेति द्विव्यचनं ब्रह्मणाध्या-
यान्ते द्वष्टवात् तदनुकरणेनाध्यायान्तप्रतिपत्त्यर्थम् ।

इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तटीकायां
षष्ठोऽध्यायः ।

१—०त्वादन्य वा० B.

२—इहेति द्वि० B. C.

३—‘तद्’ नास्ति B. C.

४—A पुस्तकेऽन्नं भूयान् पाठो दुर्गव्याख्यायास्त-
न्नासैव समुद्रतो वर्तते, तथाहि:—

“दुर्गवृत्तौ—‘त्रिविदा हि शब्दव्यवस्था—
प्रत्यक्षवृत्तयः, परोक्षवृत्तयः, अतिपरोक्षवृत्तयश्च।
अत्रोत्कट (‘तत्रोत्त०’ मु० पा०) क्रियाः
प्रत्यक्षवृत्तयः, अन्तर्लीनक्रियाः परोक्षवृत्तयः,
अतिपरोक्षवृत्तिष्वेष (षु शब्देषु, मु० पा०)
निर्वचनाभ्युपायः। तस्मात्परोक्षवृत्तितासापाद्य
प्रत्यक्षवृत्तिना शब्देन निर्वक्ष्याः। तद्यथा—
निवृण्टव इत्यतिपरोक्षवृत्तिः, निगन्तव इति
परोक्षवृत्तिः, निगमयितार इति प्रत्यक्षवृत्तिः।
यस्मान्निगमयितार एते निगन्तव इति नि-
धण्टव इत्युच्यन्ते ।

उत्तराच—

“वर्णागमो वर्णविपर्ययवशं,
द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योग-
स्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥”

(कारिका, अष्टक ६।३।१९)

नामामप्येवम् । तद्यथा प्रत्यक्षक्रियाणि,
प्रकल्पक्रियाणि, अविद्यमानक्रियाणि । तत्र
प्रत्यक्षक्रियाणि—कारको हारक इति । प्रकल्प-
क्रियाणि—गौरश्व इति । अविद्यमानक्रियाणि—
डित्थः कपित्थ इत्येवम्” दुर्गः ।

(सर्वे चेदं निवृण्टुपदव्याख्यायानावसरे

प्रथ्यपादि दुर्गेणेति) ।

५—इत्याचार्यस्कन्दस्वामिकृतौ निरुक्तभाष्यटीकायां
षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ।

N. 1

FRAGMENTS OF THE COMMENTARY
OF
SKANDASVĀMIN
ON THE
NIRUKTA,
PRESERVED AS QUOTATIONS
BY
DEVARĀJA YAJVAN
IN HIS COMMENTARY
ON THE
NIGHANTU.

श्रीदेवराजपञ्चकृतायां निघण्डुटीकायामुद्दृताः
श्रीस्कन्दस्वामिप्रणीत—
निरुक्तभाष्यसन्दर्भाः ।

3.—Reference is to the Bib. Ind. Edition of the *Nirukta*.

2010 RELEASE UNDER E.O. 14176

ALL INFORMATION CONTAINED
HEREIN IS UNCLASSIFIED

ALL INFORMATION CONTAINED
HEREIN IS UNCLASSIFIED

DATE 10-12-2018 BY SP4 JAS

ALL INFORMATION CONTAINED
HEREIN IS UNCLASSIFIED

DATE 10-12-2018 BY SP4 JAS

ALL INFORMATION CONTAINED
HEREIN IS UNCLASSIFIED

SP4
JAS

ALL INFORMATION CONTAINED
HEREIN IS UNCLASSIFIED

DATE 10-12-2018 BY SP4 JAS

ALL INFORMATION CONTAINED
HEREIN IS UNCLASSIFIED

अथ स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

गौः (Ngh. I. 1.)—अस्य स्कन्दस्वामी । “दूरं गता भवति नैरन्तर्येणात्माकाशादिवत् । दूरेऽयुपलब्धेर्गतिक्रियाव्यवहारः । अन्यत्रान्यत्र चोपलब्धेर्गतिपदेशः । प्रत्ययोपात्तरुद्धर्यस्यस्मन्द्याच्च गमिरत्र नैरन्तर्योपलब्धदूरविशिष्टं गमनमुपादत्ते । तक्षा परिव्राजक इति यथा । यच्चास्यां भूतानि प्राणिनो गच्छन्ति । चो वार्थे । गातेर्वा स्तुत्यर्थस्य । गीयते स्तूयतेऽसाविति । गायन्ति वास्यां स्थिता इति गौः । उदाहरणम् । ‘गोष्ठेदसि’ इति । गार्हपत्योपत्यने विनियोगात् गार्हपत्यस्य च गवि पृथिव्यां सदनात् गोशब्दस्य पृथिव्यभिघटत्वविश्वितैमिति” ॥

उर्वी (Ngh. I. 1.)—“छादनार्थं विशिष्टम्” इति स्कन्दस्वामी ॥

अदितिः (Ngh. I. 1.)—‘अदितिरेदीना’ इत्यत्र भाष्ये स्कन्दस्वामी । “यद्यपि नम्यूर्वात् द्यते: क्तिनि द्यति-स्यति-मा-स्थाम्’ इतीत्वे रूपं सिध्यति । तथापि द्यतेनित्यमयूर्वादिर्थान्वयाच्च ‘दीड़ क्षेये’ इत्यस्यैवेदं छान्दसं रूपं द्रष्टव्यम् । तथा चोकम—‘न संस्कारामादियेत अर्थो नित्यः (अर्थनित्यः) परीक्षेत्’ इति ॥”

इला (Ngh. I. 1.)—“इलश्छान्दसत्वादाकारलोपः” इति स्कन्दस्वामी ॥

निर्बृतिः (Ngh. I. 1.)—अस्य स्कन्दस्वामी । “निरमणात् निश्चलत्वेनावस्थानात् इत्यर्थः । रमन्ते वास्यां भूतानि”—इति ॥

अन्तरिक्षम् (Ngh. I. 3.)—‘अन्तरिक्षं कस्मात्’—इत्यादिभाष्यस्य स्कन्दस्वामिग्रन्थो यथाद्युपलब्धे—“अन्तरा मध्ये सर्वभूतानां क्षान्तं शान्तं निःक्रियं वा । शान्तमव्यूहं विष्कम्भस्थानात्मकत्वात् । अन्तरा इमे रोदस्यौ क्षियतीति वा । अन्तरेमेश्वोण्याविति वा । एवमनेकविकल्पमुत्तरपदम् । पूर्वशारीरेष्वन्तरक्षयमिति वा । अन्तःशब्दात् पूर्वपदमक्षयशब्दादुत्तरपदम् । विनाशिष्वयविनाशीत्यर्थः” ॥ इति ॥

अध्वरम् (Ngh. I. 3.)—“अध्वरं यज्ञम्” इति स्कन्दस्वामी व्याख्याति ॥

स्वः (Ngh. I. 4.)—स्वरादीनि पट्ट तु भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च कृतव्याख्यानानीतिः नास्माभिरत्रोच्चिन्तेः ॥

1. Cf. Dhp. III. 25.

8. Cf. N. 2. 1.

2. Ms. 1. 1. 2; 1. 5; 4. 1. 2; 2. 15;

9. Op. Cit. i. 14.

Ks. 1. 2; 31. 1.

10. Op. Cit. i. 15.

3. Nirukta, Bib. Ind. ed. p. i. 7.

11. Op. Cit. i. 15.

4. Op. cit. p. i. 12.

12. N. 2. 10.

5. N. 4. 22.

13. Op. Cit. p. i. 27.

6. Panini. VII. 4. 40.

14. Op. Cit. p. i. 31.

7. Dhp. IV. 26.

15. Op. Cit. p. i. 32.

साध्या: (Ngh. I. 5.)—“रसाहरणादिकं स्वव्यापारं साधनुवन्ति संसिद्धं कुर्वन्ति” इति स्कन्दस्वामी ॥

काष्ठा: (Ngh. I. 6.)—‘काष्ठा दिशो भवन्ति’ इत्यत्र स्कन्दस्वामी । “कान्त्वा सर्वमतीत्य स्थिताः । आकाशवद् व्यतिरेकपश्चे । अच्यतिरेकेऽपि त एव शब्दादयः सर्वत्र सन्ति संस्थिताश्चेति । उपदिशोऽग्नेवमेव । व्यतिरेकेऽपि इतरेतरापेक्षया परत्वापरत्ववत् सर्वत्र व्यवहारोऽस्तित्वमिति” ॥

वस्तोः (Ngh. I. 9.)—अत्र स्कन्दस्वामी । “वस्तोस्तीहशमेवेदं नाम न विभक्तयन्तरम् । ‘दोषा वस्तोर्विष्मती घृताच्च’ । ‘दोषा वस्तोर्वहीयसः प्रैपित्वे’ । इति समस्तस्यापि दर्शनात् । वस्ते ज्योतिरिति वस्तोः । द्योतत इति द्यौः । एवं सर्वत्र” इति ॥

वासरम् (Ngh. I. 9.)—‘वासराणि वेसराणि’ इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—“वेसरशब्दस्यायमेकारस्याकारः । साहश्येन चात्र वर्तते । यथा वेसरो निष्पादकगताभ्यां विरुद्धाभ्यां जातिभ्यामश्वत्वजात्या गर्दभत्वजात्या सम्पन्नः । एवं यावत् द्वौ निष्पादकौ पूर्वभागापरभागौ तद्रत्नाभ्यां विरुद्धाभ्यां शीतोषणाभ्यां पूर्वभागगतेन शीतेनापरभागगतेन चोषणेन सम्बन्धाद् वेसरसदशत्वाद् वासरम्” इति ॥

अद्मा (Ngh. I. 10.)—अत्र स्कन्दस्वामिना मेघत्वेन व्याख्यातम् ।

उपरः, उपलः (Ngh. I. 10.)—‘आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनीमभिः’ इत्यादिभाष्यस्य स्कन्दस्वामिग्रन्थः । “आ उपर उपल इति । आङ् अभिविधौ । मर्यादायामित्यन्ये । विना उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानीत्यर्थः । आ उपरादिति वक्तव्ये उभयोरुपादानं रलयोरविशेषत्वप्रदर्शनार्थम् । तयोर्श्चकनिर्वचनत्वप्रदर्शनार्थमेकयोगपक्षत्वं चाङ्गीकृत्याह । ‘उपर उपलो मेघो भैवति’ इति । वश्यमाणनिगमापेक्षया उपलशब्दस्य च पाणाणे प्रसिद्धत्वात् । ‘तेषामुपरः स्थिष्ठुरो मध्यमः’ इति । तत्र सङ्गातशब्दे पर्वत उपलशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्ध एवेति मेघग्रहणं कृतम् । मर्यादापक्षस्य च मेघग्रहणमेव लिङ्गमिति उत्तराणि मेघस्थैवेति । यदा पर्वतस्तदा उपेत्य रमन्ते ह्यस्मिन् अभाणीति । मेघपक्षे आप इति । अभिविधिपश्चे नेदं निर्वचनम्” इति ॥

अहिः (Ngh. I. 10.)—अत्राहिशादं मेघनामत्वेनाभाषयत्र स्कन्दस्वामी ।

वाङ्मानिक (Ngh. I. 11.)—‘वाङ्मानान्युत्तराणि’ इति भाष्ये स्कन्दस्वामी ।

1. Op. Cit. p. i. 38.
2. N. 2. 15.
3. Op. Cit. p. i. 41.
4. RV. VII. 1. 6.
5. RV. I. 104. 1.
6. Op. Cit. p. i. 54.
7. N. 4. 7.

8. Op. Cit. p. i. 56.
9. Op. Cit. p. i. 63.
10. N. 2. 21.
11. N. 2. 21
12. Op. Cit. p. i. 68.
13. Op. Cit. p. i. 70.
14. N. 2. 21—3.

“उत्तराणि सप्तपञ्चाशत् श्लोका इयादीनि वाङ्मानामानि । उच्यते इति वाक् इन्द्रियम् । तत्कार्यः शब्दोऽप्युच्यते इति वाक् । उच्यतेऽन्या अर्थः इति वाक् । स्तनयित्नुलक्षणा माध्यमिका साप्युच्यते इति वाक् । तदधिष्ठाप्यपि देवता वागिष्यते । सर्वतश्चास्या मेघ-हेतुत्वाद् मेघनामभ्य उत्तराणीति” ॥

स्वाहा (Ngh. I. 11.)—अस्य स्कन्दस्वामी । “स्वाहेत्येतत् स्वाहाकृतिशब्दस्य पूर्वपदं स्वाहाकारान्तो होममन्त्राणां कर्त्तव्यः । ‘न ह वै आदुतयो देवान् गच्छन्ति य अव-षट्कृता वा अस्वाहाकृता वा भवन्ति’ इति श्रुतिः । स्वाहाकारस्य सम्प्रदानत्वेन मन्त्रान्ते-उवश्यं भावित्वात् । अयमर्थो यस्यान्ते श्रूयते स होममन्त्रः शोभनमर्थमाह । अथवा प्रजापतेः स्वा आत्मीया वागाहेति स्वाहाकाररूपा वाक् प्रजापतिसुप्रेत्यर्थः । अथवा स्वं प्राहेति यजमात्स्य । स्वयं हविर्देवतायै दत्तं तदुद्देशोन त्यागात् । तस्य यजमानो सौवं प्राहेति स्वाहा । सम्प्रदानत्वं स्वाहाकारस्य हृष्टमनेन प्रकारेण दर्शितं स्वाहृतमित्यादिना । अथवा यदनेन स्वाहाकारेण जुहोति तदेव सुष्ठु मर्यादिया जुहोतीति । एवं च सति पूर्वकाणि निर्वचनानि ब्रूमः । इदं तु जुहोतेरिति” ॥

धिषणा (Ngh. I. 11.)—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना पठितात् “धिषि धारणे” इति ॥

गलदा (Ngh. I. 11.)—“गलः पूरणार्थः” स्कन्दस्वामिनोक्तः ॥

क्षद्वा (Ngh. I. 12.)—“क्षद् ख्यैर्ये (सौ.)”—इति स्कन्दस्वामी ।

मधु (Ngh. I. 12.)—“मेघोदरवर्ति सलिलं मधिवत्युच्यते । तत्र पुनर्वैद्युतात्मना दद्यमानं सरः स्वर्णेन तद्वत्तेनैव वायुना धायमानं धमति । ‘धमतिर्गतिकर्म’ वा । अन्तर्णितप्रययोः निःकालेन द्रष्टव्यः । निर्धार्यते निःकल्यते हि तन्मेघात् । यद्वा ‘मद् तृतीयौ’ । अस्माद् वाहुलकादु-प्रस्ययो धान्तादेशाश्च । माद्यन्ति हि तेन पीतेन प्राणिनः । यद्वा मधुव-त्स्वादुत्वात् मधिवत्युच्यते” इमानि स्कन्दस्वामिनिर्वचनानि ॥

अहिः (Ngh. I. 12.)—‘पृथिव्या निः शशा अहिम्’ इत्यत्र “‘शशा प्लुतगतौ’ अन्तर्णितप्रययर्थः । निर्गमभूमौ पातनमुच्यते । अहिं मेघं वृत्रमित्यर्थः”—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ।

सुखम् (Ngh. I. 12.)—‘सुखं कस्मात् । खुहितं खेभ्यैः’ । इति भाष्ये स्कन्द-स्वामी । “सुष्ठु हितं खेभ्यः । नेये ‘हितयोगलक्षणा’ इन्द्रियाणामचैतन्यात् सुखादिभि-

1. Op. Cit. p. i. 75.

8. Cf. Dhp. X. 165.

2. शत० बा० ९, ३, ३, ६, १४ ।

9. Op. Cit. p. i. 101.

3. Op. Cit. p. i. 84.

10. RV. I. 80. 1.

4. Op. Cit. p. i. 91.

11. Dhp. I. 762.

5. Op. Cit. p. i. 94.

12. Op. Cit. P. i. 110.

6. Op. Cit. p. i. 98.

13. N. 3. 13.

7. Cf. Ngh. II. 14.

14. 9. 8. 88.

रसम्बन्धात् । अत इयं ‘हेतौ पञ्चमी’ । इन्द्रियविषयसन्निकर्षस्य सुखहेतुत्वात् उपपद्यते । इन्द्रियाणां हेत्वर्थकथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेश्च सम्बन्धयोगपदार्थान्तराध्याहारः । अतिशयेन हितं पुरुषस्य खेभ्यः ख-हेतुकमित्यर्थः । हितं वा पुरुषे आत्मधर्मत्वात् सुखादीनां धर्माधिकरणत्वाच्च धर्मिणाम् । अथवा खेभ्य इति चतुर्थ्येव । ख-शब्देन च आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणति सम्बन्धात् दुरुप एवोच्यते । इति यथाश्रुतसम्बन्धः । तथा चोपनिषद् । ‘वर्ण्यः स एप इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरेः’ । क्षुराधाने अव्यवहितं स्यादित्युपलक्ष्य प्राणाते च प्राणानां भवतीति प्राणादिशब्दैस्तरयोहसिद्धं दर्शयति । ‘खे पुनः खनैतेः’ । उत्पूर्वस्य उत्खनति विनाशयति । किम परब्रह्मप्राप्तिसुखम् । कथं कायसुखप्रवृत्तेरघोगमनात्” इति ॥

क्षत्रम् (Ngh. I. 12.) “क्षद् स्थैर्यं” इति स्कन्दस्वामी ।

यादुः (Ngh. I. 12.)—‘ददाति मह्यं यादुरी’ । इत्यत्र स्कन्दस्वामी—“यादुरीत्युदकनाम । रो मत्वर्थीयः” इति ।

महः (Ngh. I. 12.)—‘महो अर्णः’ इत्यत्र “मह उदकनाम” इति स्कन्दस्वामी । ‘महोभ्यः स्वाहां’ इति ३४ ।

यव्याः (Ngh. I. 13.) ‘वियुते’^१^२ इत्यस्य निर्वचने स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितः । “‘यु मिथणे’^३^४ इत्यर्थं पठ्यते, प्रयुज्यते च । ‘जनयत्येत्वा संयोग्यमि’ इति । तथापि पृथग्भावेषपि वर्तते । न चायं वेरुपसर्गस्यार्थः । केवलस्यापि दर्शनात् । ‘युतं धनमस्य’ । ‘युतं भोजनमस्य’ । ‘युतोऽयम्’ इति । पृथग्भूत इति गम्यते”^५ इति ॥

वर्यः क्रुतावर्यः (Ngh. I. 13.)—अत्र स्कन्दस्वामिना ‘नदीनाम’ इति नोक्तम् ।

अर्वा (Ngh. I. 14.)—‘अर्वैररणवैर्नि’ इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । “भाष्ये तु अर्वैररणवान् इत्यर्थप्राप्तवचनं द्रष्टव्यम् । अर्त्तेरन्तर्णीत्यर्थाद्वा । ‘अन्येभ्योऽपि इश्यन्ते इति वनिनि रूपम् । प्रेर्यते कशादिना प्रतिक्षणं पार्ण्यादिनेति वा’” ।

दधिकाः (Ngh. I. 14.)—अत्र स्कन्दस्वामी—“दधिकाः । दधत् धारयत स्वारोहिणं कामति । दधत् क्रन्दति हर्षर्थं हेषारवं करोति । दधादित्याकारी भवति ।

1. Cf. Pa. II. 3. 24-25.

2. The quotation is untraced.

3. N. 3. 3.

4. Op. Cit. P. i. 114.

5. Cf. Dhp. I. 51. खद् स्थैर्यं ।

6. Op. Cit. P. i. 114.

7. RV. I. 126. 6.

8. Op. Cit. P. i. 115.

9. RV. i. 3. 12.

10. Ts. 7. 4. 14. 1.

11. Op. Cit. p. i. 117.

12. N. 4. 25.

13. Dhp. II. 23.

14. Op. Cit. p. i. 182.

15. Op. Cit. p. i. 140.

16. Cf. N. 10. 31.

17. Pa. III. 2. 75.

18. Op. Cit. p. i. 144.

अधिष्ठितम्; ईषद्वनतमध्यभागः । उद्धतकन्धरः । कुञ्जितघोणः । स्तिमितचक्षुः । कर्ण-
शुक्तिकाकारो भवति ॥—इति ।

नियुतो वायोः (Ngh. I. 15)—“अषु-ग्रवृत्तौ तुणपर्णानामवादेः सञ्चरणाम्बिन्न-
श्रणान्नियुतः” इति स्कन्दस्वामिग्रन्थोः ।

जमत् (Ngh. I. 17)—अत्र स्कन्दस्वामी—“तावन्त्येवोत्तराणि जमदित्यादीनि
ज्वलतो दीतिमतः सत्त्वस्यनामवेयानि………” इति^१ ।

वृणिः (Ngh. I. 17)—‘आद्यृणिः’ इत्यत्र, “ज्वलज्ञासमु क्रोधनामसु च पाठा-
दनेकार्थत्वम्”—इति स्कन्दस्वामिवचनात् ।

‘अध्यायपरिसमाप्तिसूचनं द्विर्वचनं, श्रुतौ तथा दर्शनात्’—इति अत्र स्कन्द-
स्वामी॒। “अन्यत्रापि स एव सर्वत्र । यद्वा; द्विरुक्त-पदस्य शब्दशास्त्रे । ‘तस्य परमा-
भेदितम्’ । इति महासञ्ज्ञाकरणस्य प्रयोजनं वर्णितम् । ‘अन्वर्थसञ्ज्ञानम्, आस्रेत्यते
अधिकमुच्यते’ (भा० ८, १, २) इति^२ ।

‘कर्मनामान्युत्तराणि’ इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । “ज्वलनकर्मसस्थन्धात् आह
कर्मनामान्युत्तराणयेव षड्विशातिः । अपः अपः” इत्यादीनि ।

व्रतम् (Ngh. II. 1)—अत्र स्कन्दस्वामी । “व्रतमिति कर्मनामेति । कर्त्तरि
सत इति कृतव्याख्यानम् । तद् द्विविधम् । शुभमशुभं वा । वृणोति विविधाति कर्त्तारेभ्यः ।
तथा च श्रुतिः ‘ते विद्याकर्मणी सम त्वारभेते पूर्वप्रज्ञां च’—इति । ‘इदमर्पारद् व्रतम्’
गुडलवणस्याद्विविषयनिवृत्तिरूपं कर्म । ‘एतस्मादेवं’ रूपसामान्यात् । प्रसक्तं व्रतं
निरुच्यते । ‘वारयतीति सतैः’ । निवृत्तिरूपो हि सङ्कल्पः । तद्वित्रकस्य प्रमादात्
प्रवर्त्तमानं पुरुषं वारयति”^३ इति ।

कर्त्तव्यम् (Ngh. II. 1.)—अत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् । “कर्त्तव्यमिति कर्मनाम”^४ इति

कृत्वी (Ngh. II. 1.)—अत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् । “कृत्वीति कर्मनाम । कर्मणि
धने निमित्ते धनार्थं यत् कर्मेत्यर्थः । कर्मात्र संश्रीमः संग्रामार्थमाजिः स्यात्” इति ।

‘कृत्वी सवर्णामिददुर्विवस्वते’^५ इत्यत्र तु त्वान्तं तथा स्कन्दस्वामिना व्याख्यातत्वात् ।

मनुष्याः (Ngh. II. 3.)—‘मत्वा कर्मणिसीद्यैति’ इति भाष्यस्य (भाष्ये) स्कन्द-

1. Op. cit. p. i. 146.

2. Op. cit. p. i. 153.

3. Op. cit. p. i. 159.

4. cf. RV. VI. 55. I. b; N. 5. 9.

5. Op. cit. p. i. 161.

6. Pa. VIII. 1. 2.

7. Op. cit. p. i. 162.

8. N. 3. 1.

9. Op. Cit. p. i. 163.

10. Of. Brih. U. 4. 4. 2. तं विद्या-
कर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ।

11. N. 2. 13.

12. Op. Cit. p. i. 165.

13. Op. Cit. p. i. 168.

14. RV. X. 17. 2 b; N. 12. 10 b.

15. Op. Cit. p. i. 169.

16. N. 3. 7.

स्वासी । “मत्वेत्यादिना जने: सर्विश्च दिघातुज्जत्वं प्रदर्शयति । ब्रात्वाऽनेदमिति साध्यसा-धनसाधं कर्मणि सीव्यन्ति सत्त्वन्वन्ति एथा पश्चाद्यः मनस्यमानेन प्रजापतिना सृष्टा: । अनस्यतिः कस्मित्यर्थे । इत्याह । ग्रशस्तीभावे । प्रदांसायां मत्वर्थायः ॥ प्रशस्तं मनः प्रस्त्रं स्वप्नादान्तात् । अतः प्रस्त्रमनस्केत सृष्टा: इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । ‘स पितृद्वयू सृष्टा अनस्यहसु भनुष्यानस्त्रज्ञत’—इति । नित्यपक्षेऽन्यसति स्वप्नरि कार्ये सौम-वस्त्रं दृष्टा सृष्टिकाणानुविधायित्वात् कार्यस्य वा । ‘मदोर्जातावज्यतो पुक्त्वै’ इति वैयाकरणाः । जानित्य प्रत्ययान्तोपाविः । भवोपत्त्वं जातिश्चेत्येतौ । अपत्यमात्रविवक्षा-यामन्तरेण च जाति अवति ग्रन्थं” इति ।

वर्णणः (Ngh. II. 3.)—‘पिता कुदर्श्य चर्षणः’ । इत्यत्र “चाययिता द्रष्टा” हैति स्वप्नस्वाभिन्ना व्याख्यातम् ।

पञ्चजना: (Ngh. II. 3.)—अर्थ स्वप्नस्सासी—“पञ्चजना इत्येतस्य सन्दिग्धस्य विशेषार्थे विग्रहा भवन्ति । सन्देहश्च मनुष्यनामसु पाठात् । पञ्चशब्देन समानाधिकरणः । तत्र यदि ऐच्छिकादिपञ्चशब्दादिवद्यः स्वात्, गन्धर्वादिपञ्चशब्दाविदयो वा, न मनुष्यमात्र-वल्लभियतात्प्रत्ययात् रथात् । मनुष्यमात्रामैत्रदित्याचार्यमतन्त्रप्रदर्शनाय पदद्रव्यामिदं प्रनु-पददार्थे वर्तते इति । ऐच्छिकप्रदर्शनार्थं उपन्यासः । न मनुष्यनामत्वेन च द्रष्टव्यः । एकार्थमतेन चार्द्वै देवताश्च उच्यते । तत्र पक्षे लागानां गन्धर्वेषु, यक्षाणामसुरेषु, विशाचारानां रक्षःस्वप्नमविद्युत्वाविरोधात् । तद्वद् द्वार्चैः । सौचीकस्वाप्ने विशेषां देवानां संवादो होतुजपद्याश्म् । तद् अद्य अस्मिन् कर्मणि वाचो मात्रायिकाद्याः प्रथमसुकृष्टं स्वरसौष्ठुद्यार्थसद्वन्तव्यदेवताविशिष्टं मंसीय जानीय । येनाहानेवासुरा यज्ञविद्वां कुर्वन्तः, हे देवाः । अद्य तामाभिभवेत् । हे ऊर्जादिः । उत अपि वक्षियासः, यज्ञस्य सम्पा-दयितारः पञ्चजना आवार्यमतेन श्रुतिं भूमनुष्याः । यमव्यवस्थपर्ताष्टौ निपादानां यज्ञ-सम्पादित्वमास्ति शूद्रस्यान्योदनस्ववे; ‘आयुरसीति शूद्राव प्रयच्छति, तत्ते प्रयच्छाभीति शूद्रः पूतिगृहाति’ इत्येष्यादिना । एथा ‘दासी पिनष्टि पही र्द्वा’ इत्यत्र दास्यादेवर्यपारा-दप्येवं यज्ञसम्पादित्वमेकीयमतेन । पञ्च यज्ञाङ्गमूता देवगन्धर्वादियः साधनभावेन यज्ञ-सम्पादितः । अत उच्यते । ‘अम होत्रं जुषधर्मं’ । होत्रकर्म जुषध्यम् । सम्पादयतेर्थ्यः ।

1—cf. TB. 2. 3. 8. p. 224:—स

पितृन् सृष्टा मनस्यैत् । तद्वु मनुष्यानस्त्रजत ।

2. Pa. IV. 1. 161.

3. Op. Cit. p. i. 177.

4. RV. 1. 46. 4 C; N. 5. 24.

5. Op. Cit. p. i. 180.

6. RV. X. 53. 4. N. 3. 8.

7. The quotation is untraced.

8. Ap. Sr. Su. I. 21. 8. Cf. Bharadvaja

Sr. Su. I. 24. 1. पत्नी पिनष्टि दासी वा। Cf. Hiranyakesi Sr. Su. I. 5.

अन्ये मन्यन्ते । यदेकीयमतं यज्ञौपमन्वयस्य तदुभयमध्याचार्यस्येति । तथा च मन्वयाख्यानम् । पञ्चजातयो ब्राह्मणाइयो यक्षिया गन्धवर्दादियः सर्वेऽपि होचुः सङ्घचेन व्यापारेण सेव्यव्यमिति । सम्प्रत्ययासाधारणं मनुष्यमात्रान्त्वेनैव निगमं दर्शयति । 'पत्पाञ्चजन्यया विशी' । पूर्णाथस्यार्षम् । यद् यदा पाञ्चजन्यथा पञ्चजनेषु मनुष्येषु भवया विशेति पञ्चमिरपि मनुष्यजातैरित्यर्थं इत्यादि । पञ्चेति निर्वाच्यम् । पृक्तेति निर्वचनम् । सङ्घचेति विवयकथम् सम्पन्वयत् । सर्वलिङ्गारित्याह । 'लिङ्गत्रययोगेव्यविशिष्टौ' इति । ततु पठादीन्यप्यवशिष्टानि । उच्यते । पूत्ययोपात्तरूपसम्पन्वयस्यार्थाभिधानादेष्ट इत्युक्तम् । अपि च (न) या पृक्ता सा पञ्चेति किन्तु या पञ्च सा पृक्तेति तदन्यत्र एकप्रदनिश्वकव्याख्यानम् । यत्पाञ्चजन्ययेत्यस्य द्वितीयपादादिव्याख्यानं चास्माकमत्रानुपयुक्तत्वात् लिपितौम् ।

... कश्या:(Ngh. II. 5.)—“कश्याः प्रकाशयन्त्यनुष्ठानफलेन फलेन वा कर्मणि । ख्यातेः कश्यशब्दनिर्वचनम्” इति स्कन्दस्तामी । कश्यशब्दनिर्वचनपरे भाष्ये स्कन्दस्वामिग्रन्थः । “‘ख्या प्रकर्त्यने’ इत्यस्मात् स-प्रत्यये निरर्थको निर्विमित्योऽसौ सः यकाराकारयोलोपोऽभ्यासविकारश्च द्रष्टव्यः”—इति ।

जुषते'(Ngh. II. 6.)—“जुषते हर्थति इति वाठाद् जोषः कार्मः” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

छन्त्सत्(Ngh. II. 6.)—अत्र “मन्यते छन्त्सत् चाकनत् इति कान्तिकर्मसु पाठात्, 'तद्रिन्मे छन्त्सद् वपुः' इति पूर्योगदर्शनाच छादिः कान्त्यर्थः”^१ इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

अन्धः (Ngh. II. 7.)—“आभिमुख्येन हि ध्यातव्यं सर्वेणादां प्रीतेः शरीरस्थितेश्च तदायत्तत्वात्” इति स्कन्दस्तामी ।

श्रवः (Ngh. II. 7.)—‘उप प्रयोगिरा गतम्’ इत्यादिषु निश्वकटीकायां स्कन्दस्वामिना “प्रय इत्यन्ननाम” इत्युच्यते । तथाच ‘अक्षिति श्रवः’^२ इत्यादिनिगमेषु वेदभाष्ये, “श्रव इत्यव्यनाम” इति स्पष्टमुच्यते । निश्वकटीकायां तूमयथा । अतः ‘प्रयः’, ‘श्रवः’ शब्दयोऽनुभयोरप्यन्ननामत्वं स्पष्टम् ।

1. RV. VIII. 63. 7a; N. 3. 8.

2. Cf. N. 3. 8.

3. Op. cit. p. i. 185-7.

4. Op. Cit. p. i. 194.

5. Dhp. II. 51.

6. Op. Cit. i. 201.

7. RV. X. 32. 3.

8. Op. Cit. i. 202.

9. Op. Cit. i. 204.

10. RV. I. 2. 4b.

11. RV. I. 40. 4b.

12. N. 10. 3.

13. Op. Cit. i. 205—6.

पृथकः (Ngh. II. 7.)—‘त्रिः पृथको अस्मे अश्वरेव पित्वतम्’ इत्यत्र स्कन्दस्वामि-
भाष्यम्। “पृथका अन्ननामैतत् पठन्ति । ‘पृथको भरन्त वाम्’ इत्यादिषु वहुवचनान्तस्य
सामानाधिकरणयर्दर्शनात् वहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्” इति^१ ।

सिनस् (Ngh. II. 7.)—“सिनाति वधाति क्षुधा विनश्यन्ति भूतानि धारयति”
इति स्कन्दस्वामी ।

धासि: (Ngh. II. 7.)—अत्र “धासिरन्ननाम । इह तु पयस आसन्नकारणत्वात्
गोषु प्रयुक्तः” इति स्कन्दस्वामी ।

ऊर्क् (Ngh. II. 7.)—“ऊर्जयति प्रबलति प्राणयति वलवन्तं प्राणवन्तं वा करो-
तीत्यर्थः । ‘पक्षितिं वा’ पक्षशब्दस्य पक्षारलोपं कृत्वा कशब्दं व्यत्यस्य वकारस्योरि कृते
रुग्गागमे चोर्णिति भवति । ‘सुप्रवृक्तमिति वा’ ब्रह्मेशशब्दलोपे कृते, संयोगादिलोपं कृते,
अकारस्योपरि रुक्षि ऊर्त्ये च कृते ऊर्णिति भवति । सुष्टुप्तिं हि तद्भवति मृदुत्वात्” इति
स्कन्दस्वामिग्रन्थः ।

अविष्यन् (Ngh. II. 8.)—अत्र च “अविष्यन्नत्तिकर्मा भक्षयन्नित्यर्थः” इति
स्कन्दस्वामी ।

पाजः (Ngh. II. 9.)—‘समिद्धस्य शशदर्थि पाजः’ इत्यत्र स्कन्दस्वामिना
“पाजो वलम्” इत्येतावदेवोक्तम् । न तु वलनामेति । वाजशब्दे तु । ‘परि वाजेषु
भूयथः’ । इत्यत्र “वलनामैतत्” इत्युक्तम् । ‘अत्यं न मिहे वि� नयन्ति वाजिनम्’ । इत्यत्र ।
‘अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथम्’ । इत्यादौ च ऋग्भाष्ये वाजशब्दोपरि “अपि वलनाम”
इत्युच्यते ।

शर्द्धः (Ngh. II. 9.)—“शर्द्धतिरुत्साहार्थः” इति स्कन्दस्वामी ।

ब्रुणम् (Ngh. II. 9.)—“नून् शब्दभूतान् प्रति नमाति । यथो वा नमिः । नम-
यति प्रव्वीकरोति” इति स्कन्दस्वामी । ‘इन्द्रं ब्रुणं हि ते शेषवः’ । इत्यत्र ऋग्भाष्यम् ।
“यस्माच्छब्दभूतानां मनुष्याणामपि नमनकरणं तव वलम्” इति^२ ।

1. RV. I. 34. 4d.
2. RV. V. 73. 8b.
3. Op. Cit. p. i. 206.
4. Op. Cit. p. i. 207.
5. Op. Cit. p. i. 208.
6. Op. Cit. p. i. 209.
7. Op. Cit. P. i. 214.
8. RV. V. 1. 2c.

9. RV. III. 12. 9c.
10. RV. I. 64. 6c.
11. RV. I. 52. 1c.
12. Op. Cit. P. i. 216.
13. Op. Cit. P. i. 217.
14. RV. I. 80. 3c.
15. Op. Cit. P. i. 217.

शुभम् (Ngh. II. 9.)—“परस्परसांयोगिकमपि बलं विशेषयति उपमेययती-
त्यर्थः” इति स्कन्दस्वामी ।

दक्षः (Ngh. II. 9.)—“दक्षतिस्तसाहार्थः” इति स्कन्दस्वामी ।……“मित्रं हुवे
पूतदक्षम्” । इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । “दक्ष इति सकारान्तं बलनाम्” ।

राघः (Ngh. II. 10.)—“राघुवान्ति साग्नुवन्ति धर्मादीन् पुरुषार्थान्” इति
स्कन्दस्वामी ।

वृत्रम् (Ngh. II. 10.)—अत्र स्कन्दस्वामिना “वृत्रं धननाम्” इति व्याख्यात-
त्वात् केषुचित् कोशेषु दृश्यमानमपि “वित्तम्” इति न पठनीयम् ।

उत्ता (Ngh. II. 11.)—“उत्ताविषोऽस्यां भोगास्ते ऊर्ध्वं शब्दन्ति गच्छन्ति
क्षीरदधिनवनीतकमेण” इति स्कन्दस्वामी ।

वनुष्यति (Ngh. II. 13.)—‘वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा’ इत्यत्र स्कन्दस्वामी । “वनोते:
कण्डादिप्रक्षेपाद् यक्षप्रत्ययः । तत्सन्नियोगेन च वनुभावो द्रष्टव्यः” इति ।

घृणिः (Ngh. II. 13.)—‘मा हणानस्यै’ इत्यत्र भाष्ये “हणिरिति क्रोधनामसु
पाठात् हरति क्रोधायोऽपि गम्यते” इति स्कन्दस्वामी ।

वर्तते (Ngh. II. 14.)—अत्र ‘वर्तते’ इत्यादीनां गत्यर्थानां गतिकर्मकत्वं स्कन्द-
स्वामिना प्रतिपादितम् । अनेकार्थत्वाद्वा गतिकर्मत्वम् ।

शब्दति (Ngh. II. 14.)—“शब्द गतौ शु गतौ” इति स्कन्दस्वामी ।

कण्टति (Ngh. II. 14.)—“कण्टति पश्यति परान्” इति स्कन्दस्वामी ।

विस्यति (Ngh. II. 14.)—अत्र “विस्यतिर्गतिकर्मसु पश्यते” इति स्कन्दस्वामी ।
ऋग्भाष्ये ‘विस्यति मिस्यति’ इमौ नैरुक्तधार्तौ ।

कवते (Ngh. II. 14.)—“कवतेर्गतिकर्मणः कवन्धमुदकम्” इति स्कन्दस्वामी ।

सक्षति (Ngh. II. 14.)—“सक्षतेः सचतेर्वा गतिकर्मणो रूपम्” इति स्कन्दस्वामी ।

म्यक्षति (Ngh. II. 14.)—“म्यक्षेर्गतिकर्मणो रूपम्” इति स्कन्दस्वामी ।

1. Op. Cit. P. i. 218.

10. RV. I. 25. 2c.

2. RV. I. 2. 7a.

11. Op. Cit. P. i. 234.

3. Op. Cit. P. i. 219.

12. Op. Cit. P. i. 239.

4. Op. Cit. P. i. 226.

13. Op. Cit. P. i. 241.

5. Op. Cit. P. i. 229.

14. Op. Cit. p. i. 242.

6. Op. Cit. P. i. 230.

15. Loc. Cit.

7. N. 5. 2.

16. Op. Cit. p. i. 243.

8. Cf. Pa. III. 1. 27; कण्डादिभ्यो यक्ष

17. Op. Cit. p. i. 244.

9. Op. Cit. P. i. 233.

18. Loc. Cit.

सचाति (Ngh. II. 14.)—“सचत्यृच्छतीति गतिकर्मसु पाठात्” इति स्कन्दस्वामी धमति (Ngh. II. 14.)—“धमि: सौत्रः” इति स्कन्दस्वामी ।

ऋणवति (Ngh. II. 14.)—“ऋणवतिर्गतिकर्मा । अन्तर्गीतण्यर्थः । विविधं गमयति” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

ऋणोति (Ngh. II. 14.)—“ऋणोतिर्गतिकर्मा” इति स्कन्दस्वामिभाष्यसँ ।

स्वरति (Ngh. II. 14.)—अत्र “गतिकर्मा” इत्युक्तं स्कदस्वामी (०मिना) ।

रीयते (Ngh. II. 14.)—“रीयते रेजतीति गतिकर्मसु पाठात् गत्यर्थः” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

रेजति (Ngh. II. 14.)—“चलति गच्छतीत्यर्थः” इति स्कन्दस्वामी ।

अरुषति (Ngh. II. 14.)—‘पू नीचीरभ्ये अरुषीरजानन्’ । इत्यादिषु स्कन्दस्वामिभाष्यम् “अरुषतिर्गतिकर्मा” इति वृष्टम् । ‘युञ्जन्ति व्रान्मस्यं चरन्ते’ इत्यादौ द्वित्रयोः प्रदेशयोः “अरुषतिर्गतिकर्मा” इत्यैषि ।

ईषति (Ngh. II. 14.)—“ईषतीति गतिकर्मसु पाठात्” इति स्कन्दस्वामी ।

ईद्वन्ते (Ngh. II. 14.)—अत्र “ईद्वन्तिर्गतिकर्मा” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

जड्जन्ति (Ngh. II. 14.)—अत्र “जड्जतेर्गतिकर्मण एतद्रूपम्” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

वहते (Ngh. II. 14.)—‘वैश्वानरं मातृरिक्षा परावतः’ इत्येवं “परापूर्वस्य वहतेर्गतिकर्मणः परावच्छब्दः” इति स्कन्दस्वामी ।

रथर्यति (Ngh. II. 14.)—“रहतेर्वा रथाः । रंहणं गमनमिच्छतीति क्यचिरथीयतीति प्राप्ते रेफ उपजन ईडाभावश्च पृष्ठोदरादित्यात्” इति स्कन्दस्वामी ।

जेहते (Ngh. II. 14.)—“ओ हाङ् गतावित्यस्य रूपम्” इति स्कन्दस्वामी ।

1. Op. cit. i. 244.	11. Op. Cit. P. i. 249.
2. Op. Cit. p. i. 246.	12. Op. Cit. P. i. 250.
3. Op. Cit. p. i. 247.	13. Op. Cit. p. i. 251.
4. Loc. Cit.	14. Op. Cit. p. i. 252.
5. Loc. Cit.	15. RV. VI. 8. 4d.
6. Op. Cit. p. i. 248.	16. Op. Cit. P. i. 253.
7. Loc. Cit.	17. Cf. Pa. VI. 3. 109.
8. RV. I. 72. 10d.	पृष्ठोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।
9. Op. Cit. p. i. 249.	18. Op. Cit. i. 253.
10. RV. I. 6. 1a.	19. Loc. Cit.

जमति (Ngh. II. 14.)—“जामिर्जमतेर्गतिकर्मणः” इति स्कन्दस्वामी ।

जिगाति (Ngh. II. 14.)—“जगतीति पाठान्तरम्” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

द्रमति (Ngh. II. 14.)—“द्रमतिर्गतिकर्मा” इति स्कन्दस्वामी ।

क्षिप्रनामानि (Ngh. II. 14.)—‘क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः’ इत्यत्र भाष्ये “गु-
णस्य चैतानीति क्षिप्रस्य तद्वतो वा नामधेयानि । तथा च वक्ष्यति । ‘भुरण्युः’ ‘शकुनिः’”
इति स्कन्दस्वामी ।

भुरण्युः (Ngh. II. 15.)—‘येना पावक चक्षसौ’ इत्यत्र स्कन्दस्वामिना “भुर-
ण्यतिः शीघ्रकरणार्थे” इति प्रतिपादितम् । तत्र भुरण्यशब्दस्य शीघ्रविशिष्टगमनादिक्रि-
याकर्त्तरि सत्वन्येव वृत्तिः । ‘श्रीणन्तुप स्थाहिवं भुरण्युः’ इति निगमः । “भुरण्यतेर्गति-
कर्मण्ड इदम् । क्षिप्रनाम वा” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

आशुः (Ngh. II. 15.)—“आशु इदं क्षिप्रनाम क्षिप्रगमी” इति स्कन्दस्वामिभा-
ष्यम् । “तथा च स्कन्दस्वामी । ‘एमाशुमाशवे भर्’ इत्यत्र ऋगभाष्ये “आशुमिति
क्षिप्रनामैतत्”^१ इति ।

प्राशुः (Ngh. II. 15.)—‘हस्तो हन्ते । प्राशुर्हन्ते’ इति भाष्ये “प्राशुः क्षिप्”
इति स्कन्दस्वामी ।

आसात् (Ngh. II. 16.)—“आसादित्यन्तिकनाम” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

अम्बरम् (Ngh. II. 16.)—स्कन्दस्वामिव्यतिरिक्तभाष्यकारमते । स्कन्दस्वामी
तु “अन्तरिक्षनाम”^२ इति ।

मील्हे (Ngh. II. 16.)—‘स्वर्मील्हे’^३ । “स्वरित्युदकनाम । उदकार्थे संग्रामे आज्ञा
अन्यस्मिन्नपि संग्रामे” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

स्पृधः (Ngh. II. 17.)—“स्पृध इति संग्रामनाम । तत्करोति (३, १, २५, वा, २) इति
णिजन्तात् क्विष् । संग्रामकारिण इत्यर्थः” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

मृधः (Ngh. II. 17.)—“मृधिर्हिसार्थः” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

समोहे (Ngh. II. 17.)—‘अधिग्रव ओहम्’^४ । इत्यादौ “वहेरिदं रूपम्” इति स्कन्द-
स्वामी ।

1. Op. Cit. P. i. 254.

2. Op. Cit. P. i. 255.

3. Op. Cit. P. i. 256.

4. N. 3. 9.

5. Op. Cit. P. i. 258.

6. RV. I. 50. 6a.

7. RV. I. 68. 1a.

8. Op. Cit. P. i. 261.

9. RV. I. 4. 7a.

10. Op. Cit. P. i. 262.

11. N. 1. 7.

12. Op. Cit. i. 262.

13. Op. Cit. P. i. 264.

14. Op. Cit. P. i. 265.

15. RV. I. 63. 6.

16. Op. Cit. P. i. 271.

17. Op. Cit. P. i. 272.

18. Loc. Cit.

19. RV. I. 61. 1.

20. Op. Cit. P. i. 273.

नक्षति (Ngh. II. 18.)—“इन्वति नक्षतीति व्याप्तिकर्मसु पठितस्य इकार आगम-
श्छान्दस्सः” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

आपानः (Ngh. II. 18.)—“‘आप्लु व्याप्तौ’^१ शानच् । अन्ततेर्वधकर्मणस्तद्रूपम्”
इति स्कन्दस्वामी ।

वधकर्मणः (Ngh. II. 19.)—“व्याप्तिकर्मसु शाकपूणेरतिरिक्ता एव विव्याकः,
उरुव्यचाः, विवेऽ” इति स्कन्दस्वामी ।

स्नेहयति (Ngh. II. 19.)—“स्नेहयतिर्वधकर्मा” इति स्कन्दस्वामी ।

वियातः (Ngh. II. 19.)—‘तत्र वियात इत्येतद् वियातयत इति वियातयेति
वाँ’ इति भाष्ये स्कन्दस्वामी तस्य समाधिमर्थं व्याचष्टे । “वि पूर्वस्य यातयतेर्वा ये
प्रत्यये वियातय इति भवति धारयः पारयः इति वत् तस्य सम्बोधनं वियातयेति ।
वियातयितरिति वा पाठान्तरम्” इति ।

शम्भाति (Ngh. II. 19.)—“शम्भातेः हिंसार्थस्य” इति स्कन्दस्वामी ।

मिनाति (Ngh. II. 19.)—“मिनातिर्वधकर्मा” इति स्कन्दस्वामी ।

कुलिशः (Ngh. II. 20.)—“कुलपर्वतान् श्यति पश्चच्छेदेन तनूकरोति” इति
स्कन्दस्वामी ।

पतिः (Ngh. II. 22.)—“अत्र पातेण्यन्ताद् वाहुलकात् डनिः रूपसिद्धिश्च”
स्कन्दस्वामिना उक्तः ।

इनः—अर्थस्तु ‘तत्रेन इत्येतत्सनितः’ इत्यत्र स्कन्दस्वामिना विस्तैरेणोक्तः ।

कुद्यु (Ngh. III. 2.)—“निकृत्तमिव हि तद् भवति हस्तत्वादेव” इति
स्कन्दस्वामी ।

वस्रकः (Ngh. III. 2.)—“वस्रः हस्तनामैतत् द्रष्टव्यम् । स्वार्थिककप्रत्य-
यान्तो हस्तनामसु पठितम्” इति स्कन्दस्वामी ।

महत् (Ngh. III. 3.)—“मानेन स्वगुणेन परिमाणेनान्यात्, यद्येष्य तस्य
महत्वं, तात् जहाति अतिक्रामति । मानशब्दात् जहातेश्चेति शाकपूणिः । निर्वचनलाघ-
वात् मंहतेः पूजाकर्मणो वदत्ययार्चः” इति स्कन्दस्वामी ।

वृहत् (Ngh. III. 3.)—“ऋष्वस्य महत्वाम वलवतः, वृहतः एतदपि मुहूर्चा-

1. Op. Cit. P. i. 278.

9. Loc. cit.

2. Dhp. V. 14.

10. Op. cit. p. i. 289.

3. Op. Cit. P. i. 279.

11. Op. cit. p. i. 293.

4. Op. Cit. P. i. 281.

12. N. 3. 11.

5. Op. Cit. P. i. 283.

13. Op. cit. i. 293.

6. N. 3. 10.

14. Op. cit. p. i. 298.

7. Op. Cit. P. i. 283—4.

15. Op. cit. i. 293.

8. Op. cit. p. i. 285.

16. Op. cit. pp. i. 299-300.

मैव । वेगसम्बन्धेन^{*} च पुत्रकिः । महतः वेगेन शीघ्रस्येतर्थः” इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ।

उक्षितः (Ngh. III. 3.)—“उक्षतिर्घृद्वर्चर्थः” इति स्कन्दस्वामी ।

यहः (Ngh. III. 3.)—“यातश्चासावाहूतश्च वार्थिभिः । हूतश्चासौ शरणा-थिभिः । द्विधातुजत्वं दर्शितम्” इति स्कन्दस्वामी ।

ववक्षिथ, विवक्षसे (Ngh. III. 3.)—अनयोगाख्यातयोर्महामासु पठनीयत्वं महद्वाचकत्वं लोपपादितं स्कन्दस्वामिन॑ ।

अम्भूषणः (Ngh. III. 3.)—‘पिशाङ्गभृष्टिमम्भूषणम्’ इत्यत्र “अम्भूषणस्य महतः कलुस्य हेतुभूता” इति स्कन्दस्वामी ।

ककुहः (Ngh. III. 3.)—“ककुहः इति महामाम्” इति स्कन्दस्वामी ।

पस्त्यम् (Ngh. III. 4.)—“पस्त्यमिमि गृहनाम् । ‘अजादित्यार्द टाप्’,” इति स्कन्दस्वामी ।

दुरोगे (Ngh. III. 4.)—“दुशब्दपूर्वस्यावते रक्षणार्थस्य तर्पणार्थस्य वा । ल्युटि छान्दसत्वात् सम्प्रसारणम् । आद्वगश्च । गृहादयो दुःरवा भवन्ति दुस्तर्पा इति पर्याणास्यार्थकथनम्” इति स्कन्दस्वामी ।

सद्ग (Ngh. III. 4.)—“सद्ग गृहनाम्” इति स्कन्दस्वामी ।

जलाशम् (Ngh. III. 6.)—“जलाषजं सुखादौषधम्” इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ।

स्योनम् (Ngh. III. 6.)—“स्यतेः सेवतेश्च स्योनम्” इति व्याख्यातं स्कन्द-स्वामिन॑ ।

अप्सः (Ngh. III. 7.)—स्कन्दस्वामिना अप्सशब्दो व्युत्पादितः ।

पिष्टम् (Ngh. III. 7.)—“पिष्टिम्, अवयवशो विभक्तमित्यर्थः” इति स्कन्द-स्वामी ।

विचष्टे (Ngh. III. 11.)—“चिक्यादित्यादीनि चायत्यर्थनिगमानि” इति स्कन्दस्वामिना भाष्यमुक्तम् ।

* The published text adds न after

० सम्बन्धेन ।

1. Op. cit. pp. i. 300—301.

2. Op. cit. p. i. 301.

3. Op. cit. p. i. 303.

4. Loc. cit.

5. RV. I. 133. 5 a.

6. Op. cit. p. i. 304.

7. Loc. cit.

8. Cf. Pa. IV. 1. 4.; अजायतश्चाप् ।

9. Op. cit. p. i. 308.

10. Loc. cit.

11. Op. cit. p. i. 310.

12. Op. cit. p. i. 317. The Passage is doubtful. It might have been जलाशजं सुखादौषधम् ।

13. Loc. cit.

14. Op. cit. p. i. 320.

15. Op. cit. p. i. 321.

16. Op. cit. p. i. 328.

ह्यते (Ngh. III. 14.)—“हवाः स्तोमाः । ह्यतेर्चतिकर्मत्वात्” इति स्कन्द-स्वामी ।

रिहति (Ngh. III. 14.)—“समानवृत्तित्वप्रदर्शनपरं लिहन्ति पर्यायवचनम्” इति । ‘विप्रा रिहन्ति धीतिभिः’ इत्यत्र “रिहति धमतीसर्वचति कर्मसु पाठात्” इति स्कन्दस्वामी ।

पनस्यति (Ngh. III. 14.)—“पनस्यतिरच्चतिकर्मा, स्तुत्यमित्यर्थः” इति स्कन्द-स्वामी ।

शशमानः (Ngh. III. 14.)—“शंसु स्तुतावित्यस्य शशभित्यवगम्यते” इति स्कन्दस्वामी ।

पपृक्षाः (Ngh. III. 14.)—“पपृक्षाः, महयति, इत्यर्चतिकर्मसु पाठात् पृथ्विः स्तुत्यर्थेऽपि” इति स्कन्दस्वामी ।

मंदत्ति (Ngh. III. 14.)—“मदति रसतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात्” इति स्कन्द-स्वामिभाष्यम् ।

स्वरति (Ngh. III. 14.)—“स्वरेणाद्रिर्म्, इत्यत्र “स्वरति वेनतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात्” इति । ‘ऋषिस्वरर्म्’ इत्यत्र “स्वरतिरच्चतिकर्मा” इति च स्कन्दस्वामी ।

वेनति (Ngh. III. 14.)—“मन्दयतिरच्चतिकर्मा स्तुत्यवाचकम्” इति स्कन्द-स्वामी ।

नवेदाः (Ngh. III. 15.)—“नवेदेति न वेत्तीत्यस्मिन्दर्थे वर्तते । कुत एतत् । निपातनात् वैयाकरणाः । ‘नद्वाणनपान्नवेदां’ इति निपातयन्ति” इति स्कन्दस्वामी ।

कविः (Ngh. III. 15.)—“क्रामते: कवतेर्वा गतिकर्मण इति रूपम्” इति स्कन्दस्वामी ।

गौः (Ngh. III. 16.)—“गोपतिः स्तोत्रपतिः” इति स्कन्दस्वामी ।

यज्ञः (Ngh. III. 17.)—भाष्यकारेण, स्कन्दस्वामिना च यज्ञशब्दो बहुधा व्युत्पादितः ।

भारताः (Ngh. III. 18.)—“यज्ञद्वारेण नृ सम्मरतीति” स्कन्दस्वामी ।

1. Op. Cit. p. i. 333.
2. RV. I. 22. 14 b.
3. Op. Cit. p. i. 333.
4. Loc. Cit.
5. Op. Cit. p. i. 335.
6. Op. Cit. p. i. 336.
7. Op. Cit. P. i. 337.
8. RV. I. 62. 4 b.

9. RV. V. 44. 8 b.
10. Op. Cit. p. i. 337.
11. Loc. Cit.
12. A fragment. Pa. VI. 3. 75.
13. Op. Cit. P. i. 340-41.
14. Op. Cit. P. i. 341.
15. Op. Cit. p. i. 345.
16. Op. Cit. p. i. 347.
17. Op. Cit. p. i. 350.

मन्महे (Ngh. III. 19.)—“ईमहे, यामि, मन्महे इति याच्चाकर्मसु पाठात्”
इति स्कन्दस्वार्मी ।

पूर्वि (Ngh. III. 19.)—“शग्निपूर्वीति याच्चाकर्मसु पाठात् शकिपृणाती
याच्चाकर्मणौ” स्कन्दस्वामिभाष्ये उक्तम् ।

शिक्षति (Ngh. III. 20.)—“शिक्षतिर्दानकर्मा पठितः” इति स्कन्दस्वामि-
भाष्यम् ।

तायुः (Ngh. III. 24.)—“उपक्षीणोऽसाविह लोके आयुषा । यदा तदा राजा-
मारिष्यमाणत्वात् । परलोकेऽपि भ्रमणर्थमकत्वात्” इति स्कन्दस्वार्मी ।

तस्करः (Ngh. III. 24.)—“दिवा पथि मोषणेन, रात्रौ सन्धिच्छेदनेन” इति
स्कन्दस्वार्मी ।

अपीच्यम् (Ngh. III. 25.)—“प्रत्यपचितं स्थितम्” इति स्कन्दस्वार्मी ।

स्वधे (Ngh. III. 30.)—अत्र स्कन्दस्वामी । “मिथुनानि द्विवचनसंयुक्तानि
नामानि ‘स्वधे पुरुषी’ इत्यादीनि स्तोत्रभ्यः”—इति ।

दूरे अन्ते (Ngh. III. 30.)—“दुःखेन गम्यते दूरमतोहादेमध्याच्च सततगतौ
भवति, न कदाचिदादौ मध्ये वास्ति” इति स्कन्दस्वार्मी ।

अपारे (Ngh. III. 30.)—“अविद्यमानं पारमन्तर्थयोः ते अपारे । दूरत्वेन
परामवं दर्शयति पुराणवृष्ट्या वा लोकपर्यन्तताम्” इति स्कन्दस्वार्मी ।

इदमाद्युपमानामानि । भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च विस्तरेण व्याख्यातानि ।

त्वः (Ngh. III. 29.)—“त्वः अपगतः, अपेत्य समुदायाद् गतः पृथग्भूतः ।
तनोतेष्वप्यथायाः पूर्व उकारः, यणादेशः, नकारस्य विसर्जनीयः” इति स्कन्दस्वार्मी ।

जरते (Ngh. IV. 1.)—“यद्वा ‘गृ स्तुतौ’ इत्यस्य गकारस्य जकार” इति स्कन्द-
स्वार्मी ।

इत्था (Ngh. IV. 2.)—“अमृ॑र्थ॒ इत्यर्थकथनम् । कथमिति निरूपणीयम् ।
इत्थाविति” स्कन्दस्वामिग्रन्थश्च निरूपणीयः ।

इमशा (Ngh. IV. 2.)—इम अश्चुते इति निर्वचनं स्कन्दस्वामिग्रन्थे नास्ति ।
गिर्वणाः (Ngh. IV. 3.)—“‘गीर्भिरेन वन्नयन्ति’ इत्यर्थनिर्वचनमिति” स्कन्द-
स्वार्मी ।

जार्याधि (Ngh. IV. 3.)—अजायतेत्येव स्कन्दस्वामिनोऽप्यवृगमः ।

1. Op. Cit. P. i. 352.	11. Op. Cit. P. i. 383.
2. Op. Cit. p. i. 353.	12. Cf. Dhp. IX. 28; गृ शब्दे ।
3. Op. Cit. P. i. 356.	13. Op. Cit. P. i. 401.
4. Op. Cit. P. i. 363.	14. N. 5. 5.
5. Loc. Cit.	15. Op. Cit. p. i. 410.
6. Op. Cit. P. i. 366.	16. Op. Cit. p. i. 415.
7. Op. Cit. P. i. 372.	17. N. 6. 14.
8. Op. Cit. P. i. 376.	18. Op. Cit. P. i. 440.
10. Op. Cit. P. i. 380.	19. Op. Cit. P. i. 441.
9. Loc. Cit.	